ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

НОВИ САД, 1953

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

PROCEEDINGS OF THE MATICA SRPSKA

SERIES OF THE SOCIAL SCIENCES

5

Уредништво
СВЕТИСЛАВ МАРИЋ
РАЈКО НИКОЛИЋ
д-р МИРКО ШУЛМАН

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

„Зборник Матице српске“ издаје Научно одељење Матице српске
Часопис излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 30-24.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

PROCEEDINGS OF THE MATICA SRPSKA

SERIES OF THE SOCIAL SCIENCES

5

Уредништво
СВЕТИСЛАВ МАРИЋ
РАЈКО НИКОЛИЋ
д-р МИРКО ШУЛМАН

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

„Зборник Матице српске“ издаје Научно одељење Матице српске
Часопис излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 30-24.

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ

СЕРИЈА ДРУШТВЕНИХ НАУКА

5

НОВИ САД
1953

С А Д Р Ж А Ј

ЧЛАНЦИ

Славко Беновић, Сремски трговци и Први српски устанак до 1809 године 5

Војислав Вучковић, Војвођанско питање у односима између Срба и Мађара од 1859 до 1868 26

Миленко Филиповић, Сирота кудељница 40

Л. Мирковић и Д. Петровић, Димитрије Аврамовић 48

М. Бирташевић-Бајаловић, Манастир Ново Хопово у Фрушкој Гори 68

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Миодраг Грбић, Релативна и апсолутна хронологија наше праисторије / 89 — Арх. Бранко Василић, Римска гробница у Сремској Митровици / 94 — Љубомир Иванчевић, Матичне књиге села Бешке из друге половине XVIII века / 96 — Татијана Ћирић, Нови подаци о писцу прве српске аритметике / 103 — Дака Поповић, Статут за хрватско-славонску и банатско-српску војну границу од 7 маја 1850 / 104 — Јован Вукмановић, Обичаји суботичких Буњеваца / 112.

БЕЛЕШКЕ И ПРИКАЗИ

Живојин Радуловачки, Државна архива Аутономне Покрајине Војводине / 120 — Т. Крстоношић, Задружни архив Војводине / 123 — Д-р Јован Савковић, Српска академија наука. Грађа, књ. VIII / 126 — Д-р К. Милутиновић, Никола Радојчић: Српски историчар Јован Рајић / 130 — Д-р К. Милутиновић, Јагош Јовановић: Марко Миљанов / 132 — Сава Давидовић-Зеремски, Eugen Bonomi: Serben in Grossturwal — Törökbálint / 135 — Ж. Куманов, Рад војвођанских музеја / 139 — Сава Давидовић-Зеремски, Документи о Светозару Милетићу / 141 — Д-р М, Барјактаровић, Thor Heyerdahl: Кон-Тики / 142 — Ј. Трифуноски, Радослав Павловић: Кулизе — Порекло и старине / 145 — Ј. Трифуноски, Живан Сечански: Пописи становништва Бачке током XVIII века / 145 — Д-р Милан П. Костић, Библиографија Д-р Милана Петровића / 146.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Славко Беновић

СРЕМСКИ ТРГОВЦИ И ПРВИ СРПСКИ УСТАНАК ДО 1809 ГОДИНЕ

I

Тешкоће устаника у снабдевању ратним материјалом и храном

И поред војних успеха, већ у самом почетку устанка појавио се проблем снабдевања устаника оружјем, муницијом, храном и новцем. Како се устанак ширио, тешкоће снабдевања постајале су све веће. Бројна снага и храброст устаника није била довољна да се са успехом оконча започета борба. Вође устанка јасно су то увиделе. За устаничку Србију, без творница оружја и муниције, са неразвијеном земљорадњом, ове тешкоће су биле нарочито велике и без њиховог успешног решавања била би доведена у питање и сама борба. У почетку, снабдевање оружјем и муницијом из Аустрије за устанике изгледало је природно, јер су Срби већ и својим географским положајем били упућени на Аустрију са којом су их везивали не само материјални интереси због развијене трговине, нарочито свињама, него и моралне везе (вера, раније заједничке борбе против Турака и српско становништво у Аустрији).[1] Зато су се Срби прво обратили званичним претставницима аустријских пограничних власти. Када су још 1803 године биле вршене прве организационе припреме, Алекса Ненадовић је упутио једно писмо своме познанику, мајору Митесеру у Земун, у коме га обавештава о приликама у Београдском пашалуку и о скорој борби против дахија, те га моли за помоћ у муницији и официрима.[2] Али ове организационе припреме биле су онемогућене сечом кнезова.

Оно мало оружја и барута што су имали хајдуци или нешто оружја што је имао народ из времена Кочине крајине, а донекле и купљеног према наређењу Хаџи Мустафа паше при организовању „народне" војске за борбу против одметника Пазван-Оглуа,[3] као и оружја што су имале народне старешине са својом пратњом, било је довољно за подизање устанка и за

прве борбе. Али несташица барута појавила се одмах. Кад су Јаков и прота Матија Ненадовић 28 фебруара 1804 окупили првих 700 бораца, ови су одмах поставили питање: „Ево војске, но нама треба џебана; одкуд ћемо добити?" [4]

Устаници нису располагали са више од 5—6 метака барута по борцу и били су вољни да за једну фунту барута плате не једну него две форинте. [5] По мишљењу митрополита Стратимировића, устаничко наоружање у почетку устанка у односу на наоружање Турака у Београдском пашалуку било је у размеру 3:100. Још 1806 године устаници су имали 15—20.000 ненаоружаних људи. [6] Прве везе са аустријским властима успоставио је прота Матија већ почетком марта 1804 године. Прешавши у Земун обратио се мајору Митесеру са молбом за помоћ у оружју и муницији. Овај је ту молбу одбио, али га је упутио на земунског трговца Стевана Живковића да му он тајно набавља муницију. [7] Не дуго после тога прота Матија је написао два писма, једно Генералној команди у Петроварадину, а друго митрополиту Стратимировићу, молећи да им се пошаље оружја, муниције и официра. [8] И друге народне старешине поступиле су исто као и прота Матија. Устаници су крајем марта 1804 године, приликом опсаде Пожаревца, молили Граничарску команду у Белој Цркви да им позајми један топ са муницијом коју би они после опсаде платили, а топ вратили. [9] Карађорђе, Јанко Катић и Сима Марковић писмено су замолили мајора Митесера да им пошаље 200 ока барута и олова. Половином априла Карађорђе је поновио молбу мајору Митесеру. [10] Четрнаестог априла обратили су се аустријским војним властима Миленко Стојковић и Живко Шљивић једним писмом молећи да им се дозволи пребацивање муниције преко скеле код Паланке. [11] Неколико дана после тога поново је Миленко Стојковић са другим народним старешинама писмено замолио аустријске пограничне власти да им пруже помоћ у муницији и дозволе да је могу пребацивати преко скеле код Ковина. [12] На све ове молбе Срба Аустрија или уопће није одговарала, или је слала негативне одговоре.

Одбијени од Аустрије устаници су се преко једне делегације обратили за помоћ Русији од које су добили савете и извесну новчану помоћ. Но њима је за вођење борбе била потребна муниција. Из Русије, са којом се нису граничили, муницију нису могли добавити. Преостала им је ипак само суседна Аустрија. Зато је Карађорђе још у марту 1805 године замолио петроварадинског команданта Ценеина за помоћ у оружју и муницији. Сличну молбу упутио је Карађорђе 18 јуна 1805 године генералу Ценеину у којој га моли да дозволи његовим људима, земунским трговцима: Милошу Урошевићу, Димитрију Марковићу и Драгутину Милутиновићу, да смеју набављати оружје за Србију, као и да му се пошаље један топ са топником и потребном муницијом. [13] Одбијени од пограничних власти устаници су са својим молбама ишли даље, све до двора. Са скупштине у Смедереву, 30 новембра 1805, написана је молба

надвојводи Карлу у којој га моле за помоћ у оружју и муницији.[14] Кад је и та молба остала без успеха, Карађорђе је почетком 1806 године упутио у Беч једну српску делегацију састављену од проте Матије, Боже Грујовића и Милоша Урошевића, земунског трговца. Када су ови половином фебруара стигли у Беч, поднели су молбу аустријском цару тражећи помоћ у наоружању. И та молба, као и покушај Милоша Урошевића да том приликом купи неколико хиљада старих пушака, била је одбијена.[15]

У самом почетку устанка питање хране није се постављало, али како је борба све дуже трајала, наступао је и највећи непријатељ устанка — глад. Србија је била сточарска земља; житарице су се слабо гајиле чак и у Мачви, тако да су вароши поред Саве пшеницу и брашно довозиле из Баната. Кромпир се почео сејати тек 1821 године. Ратне године су још и дезорганизовале привреду земље. Већ 20 децембра 1804 године Карађорђе и друге народне старешине молиле су панчевачког генерала Терзића за дозволу извоза хране из Баната у Србију.[16] Али већ 19 јуна 1804 године цар Франц I наредио је грофу Зичи-у да се ниједном трговцу не сме издати пасош за извоз хране у Србију.[17] Тешкоће у погледу житарица појавиле су се код устаника 1806, а нарочито с пролећа 1807 године. Ратни напори 1806 нису дали времена Србима да обраде своја поља, па чак ни да сакупе оно мало летине која је била засејана. Несташица намирница проузроковала је глад скоро по свим крајевима Србије, нарочито у пролеће 1807 године. Јаков Ненадовић и поп Лука Лазаревић отишли су тако далеко да су молили команданта Митровице да због оскудице у храни која се осећа у Србији забрани увоз хране и стоке из Србије у Срем.[18] Српска делегација која је била на бечком двору фебруара 1806 молила је да се дозволи поред оружја и увоз намирница у Србију. Пошто је ова молба била одбијена, Карађорђе је у децембру 1806 године поново замолио да се дозволи увоз намирница из Баната и Срема у Србију.[19] После краткотрајне дозволе увоза намирница поново је забрањен сваки увоз. Карађорђева молба од 28 марта 1807 године да се поново отвори граница за трговину, нарочито намирницама, и молба Луке Лазаревића, команданта Шапца, од 23 марта исте године, да се дозволи куповина кукуруза за сејање и брашна за храну за готов новац у Срему биле су одбијене. Стање у погледу намирница у Србији било је све теже. Граничне власти су забрањивале да се превезу у Србију чак и оне намирнице које су купљене пре но што је изашла забрана. Као што видимо, све молбе устаника да се дозволи увоз намирница из Аустрије у Србију остале су без успеха, граница је остала затворена, а трговцима забрањено да продају житарице Србијанцима.

*

Први српски устанак поново је покренуо Источно питање. За Русију и Аустрију које су после пропасти турске власти на Балкану настојале да извуку искључиву корист за себе, реша-

вање овог питања пало је у врло незгодно време. Француска револуција и Наполеонови освајачки ратови довели су до европске политичке кризе. Франц I и Александар I били су у непријатељству са Наполеоном и нису хтели да мешањем у српске прилике изазову и рат са Турском. Такав спољнополитички положај њихових земаља диктирао им је строгу неутралност и пријатељство према Порти. Али одбијање помоћи могло је навести Србе да напуштени од Беча и Петрограда, у опасности од турске освете, прију Французима који су по Пожунском миру 1805 добили Далмацију. По српском питању аустријска и руска влада биле су у контакту и споразумеле се да Србима саветују да остану покорни турској влади и да од ње траже привилегије које би загарантовале Аустрија и Русија.[20]

Аустрија је била незадовољна српским устанком и из других разлога. Стварање самосталне Србије побркало би њене освајачке циљеве на Балкану. Аустрија је сматрала Србију за свој део плена после распада Турске. Устанак је спречавао нормалне трговинске односе, јер је главни трговачки пут са Истоком ишао преко Београда за Земун и даље. Самостална Србија постала би привлачни центар за српско становништво у Аустрији. Под утицајем устаничке пропаганде и тешког социјалног стања долазило је до врења међу сељацима у Срему и Банату. Пошто у то време није могло бити ни говора о прикључењу Београдског пашалука Аустрији, она је свим силама настојала да устанак умири, а Срби да остану под турском влашћу. У ту сврху Аустрија се служила свим расположивим средствима. Пошто се снабдевање устанка ратном спремом и храном могло обављати једино из Аустрије, а од снабдевања је увелико зависило да ли ће Срби моћи наставити борбу, бечка влада је забраном ликвидације ратне спреме и хране мислила да примора устанике на прекидање борбе и признање врховне турске власти.[21] Зато је надвојвода Карло издао наређење Генералној граничарској дирекцији 11 марта 1806 године да се најстрожије забрањује достављање муниције Србијанцима.[22] После тога уследило је 20 маја 1806 године наређење Дворске и Државне канцеларије о потпуном обустављању продаје свих врста оружја, не само на велико, него и на мало. Ова забрана уследила је после примедбе турског посланика у Паризу, Мухиб-Ефендије, да Аустрија помаже устанике оружјем.[23] Забрана се протегла и на старо ливено гвожђе, косе, шине и олово које је устаницима било потребно после подизања барутане у Страгарима и тополивнице и радионице оружја у Београду 1807 године.[24]

Но забрана трговачког промета са Србијом служила је Аустрији и као мера политичког уцењивања устаника. Устаници су, да би присилили турску београдску посаду на предају, морали онемогућити њено снабдевање из Земуна. Зато су запосели Ратно Острво преко којега је вршено снабдевање турске посаде из Земуна. Да би присилио устанике да напусте Ратно Острво генерал Ценеин је

забранио извоз намирница за Србију који је тек недавно био дозвољен.[25] Карађорђу није ништа преостало него да се извини, да евакуише острво и да поново замоли отварање трговачког промета.[26] Кад је дошао за команданта славонско-сремске границе у лето 1807 године, генерал Симбшен добио је задатак да сузбије утицај Руса на Србију и да ове придобије за бечки двор. У ту сврху одржан је на самој граници састанак између Симбшена и Карађорђа 4 априла 1808 године. Карађорђе се нарочито тужио на аустријску забрану извоза намирница, која је проглашена 1807 године. Да би придобио Карађорђа за прихватање аустријских захтева Симбшен је обећао дозволу извоза. Обећање се није остварило, јер су преговори прекинути, а забрана и даље остала.

II

Потајно снабдевање устаника преко сремских трговаца

Пошто су сви покушаји легалног снабдевања устаника ратним материјалом и храном из Аустрије остали без успеха, Карађорђе се морао ослонити на своје приватне снабдеваче, који су, углавном, и раније снабдевали устанике. Да би се организовало тајно пребацивање оружја, муниције и намирница, прикупљање добровољних прилога и одредили сектори снабдевања Карађорђе је сазвао на састанак 2 јуна 1806 године све устаничке добављаче у топчидерски логор. Димитрије Пуљевић примио се снабдевања Западне Србије, Драгутин Милутиновић и Милош Урошевић имали су да снабдевају главни устанички логор у Топчидеру, а Лазар Поповић, трговац из Оршаве, Источну Србију.[27]

Још из времена пре устанка постојале су обостране трговачке везе. Задруга Ненадовића била је у трговачким везама са митровачким трговцима Бајићима.[28] Карађорђе је, као трговац свињама, од раније стајао у вези са пречанским трговцима, па када су 1803 године вршене припреме за устанак, он је потајно набављао барут, олово, папир, кремење и пушке од земунских трговаца Драгутина Н. (Милутиновића), Милоша Кабадарца (Урошевића) и неког Драгомира.[29] Карађорђе је наводно са оком барута добивеном од Милоша Урошевића отпочео устанак.[30]

Конци сремских трговаца повезивали су разна места Аустрије и преко целог система веза лиферована је ратна спрема из Крањске, Трста, Мађарске, преко Сиска, Осијека, Карловаца, Петроварадина, Вуковара, Сремске Митровице и Земуна, све тајним путевима за Србију. Сви напори аустријских власти и шпијуна да открију путеве и људе и да спрече кријумчарење нису могли постићи жељени успех. Организација дотурања ратне спреме преко границе била је веома добра.

Да би заметнули траг пушкама које су куповали у Мађарској од неке радионице оружја, ова радионица је на пушке стављала жиг руске творнице оружја у Тули. Та превара изазвала је оптужбе Аустрије и Француске против Русије и влашког кнеза Ипсилантија, да они помажу Србе оружјем. Фран-

цуски посланик, генерал Себастијани, на путу за Цариград преко Влашке приговорио је кнезу Ипсилантију што је Србима пропустио помоћ из Русије од 17.000 пушака. Ипсиланти се оправдано бранио од оптужбе напоминьући да је немогућно пребацити оружје из Влашке у Србију, јер се ове две земље уопште не граниче, а Турци код Оршаве детаљно прегледају сваки брод.[31]

Трговцима на граници стизали су знатни транспорти ратне спреме, снабдевени аустријским пасошима а намењени српским устаницима.[32] Знатан део оружја и муниције добављен од земунских трговаца запленили су аустријске војне власти после забране продаје оружја. Српске вође замолиле су генерала Ценеина да им се дозволи да пренесу то за њих купљено и у Земуну заплењено оружје и муницију.[33] Сремски трговци су велике количине оружја тајно набављали из аустријских радионица и ливница оружја у Крањској. Тако је у Сиску било заплењено 250 пушака које су из Крањске упућене у Земун.[34] Највећа количина тајно набављеног оружја у Крањској ишла је преко Осијека, одакле се оружје слало за Србију преко Митровице и Земуна. Тако је на сајму у Осијеку 18 октобра 1806 године купљено од тамошњих пушкара 700 пушака, већином карабина, за устанике и преко споменутих места пребачено у Србију.[35] Горњоаустријски трговци Pettan и Laybach су само од месеца јуна 1806 па до новембра исте године послали устаницима преко Осијека, Карловаца и Новог Сада 1261 карабин.[36] Осјечки бележник Јуст известио је надлежне власти да трговци из Ферлаха сплавом шаљу оружје осјечком стаклару Петенхоферу од којега га односи неки „Турчин" чије име им није познато, јер се потписује „турски". Један сандук пушака одвезао је неки Вуковарац.[37] Почетком 1807 године заплењена су у Митровици три сандука разног оружја у којима је између осталог било и 272 карабина. Ово оружје припадало је Јохану Валтеру, пушкару из Вуковара. Заплена је извршена због тога што се сумњало да је ово оружје намењено Србији.[38] Устаници су преко Стевана Живковића наручили још у марту 1806 године код Тиме Вука и Николе Младеновића, земунских трговаца оружјем, 1450 пушака. Када је стигла забрана извоза оружја, ове пушке су биле заплењене а трговци нису хтели вратити новац који су за пушке унапред примили.[39] Поред строгог надзора аустријских пограничних власти устаницима је стизало оружје и муниција у великим количинама тако да су само земунски снабдевачи пребацили у Србију 1807 године око 4500 пушака.[40]

Лако наоружање било је довољно док није отпочела борба за градове. Али тада су били потребни топови. Артилерија поред свог разорног дејства утиче и на подизање борбеног духа пешадије. Устаничке вође бодриле су народ речима: ето Немаца, ето топова.[41] Први топ добио је Јаков Ненадовић од новосадског владике Јована Јовановића у марту 1804 године. Тај топ од пола хвата, заједно са ђуладима и тобџијом, неким

Немцем Матом, пребацио је крадом преко Кленка Димитрије Пуљевић. Нешто доцније дао је владика и други онакав топ који је Пуљевић пребацио Јакову Ненадовићу.[42] Откуд Србима топови и ко их добавља, аустријске власти никада нису могле тачно сазнати. Порта је у неколико наврата оптуживала Аустрију да помаже устанике оружјем, муницијом и артилеријским официрима.[43] Министар Стадион уверавао је Порту да је њихов надзор границе такав да је свако кријумчарење немогућно, а ако Србијанци имају какав топ, то је вероватно безопасан и рђав топ који су устаници набавили од приватних лица.[44] Истрага коју су после тога предузеле аустријске власти довела је до различитих резултата како о броју тако и о пореклу устаничке артилерије. Према мишљењу гонерала Ценеина устаници имају 5 мужара и 56 топова. Од тога су 5 топова купили од неког бродара који се налазио на путу за Галац, а остале су освојили.[45] Пуковник Перетић из Старе Оршаве известио је да устаници, сем неколико топова освојених од Турака, имају 36 комада наручених у Грацу, 40 из Осијека и 50 различитих калибара из Петроварадина.[46] Конфидент из Дубровника јавио је да су устаници добили 36 топова из Граца и 50 из ливнице Решице у Банату.[47] Према извештају капетана Волдена, који је истрагу вршио у Земуну, устаници имају 20 топова и то већином освојених од Турака. Од тога 3—4 комада је купљено од земунских трговаца и то 2 железна 3-фунташа који су припадали православној цркви, један железни топ 6-фунташ који су устаницима продали земунски трговци за готов новац. Које ознаке носе топови и како су пребачени у Србију капетан Волден није могао сазнати.[48] У свом опису Првог српског устанка митрополит Стратимировић сматра да устаници могу имати 40 до 50 топова од којих су један део освојили, а други купили од трговаца.[49] Истрага која је предузета у поменутим тополивницама није довела ни до каквих резултата.[50] Иако се извештаји о броју топова које су имали Србијанци разилазе, сви се слажу у једном да су један део топова набавили трговци пречани.

Пошто се због аустријске забране извоза намирница у Србију ова трговина није могла обављати легалним путем, и ту су устаници морали прибећи потајном снабдевању. Услед несташице брашна и жита, нарочито 1807 године, цене брашну су нагло скакале. Сто ока брашна стајало је 30 до 35 пијастера.[51] Глад је харала нарочито у планинским крајевима Србије. Гладни народ у масама је долазио у Београд у нади да ће тамо моћи купити хране, али хране није било. Пошто кријумчарене хране није било доста, устаници су се против нехуманих мера бечког двора морали послужити силом да би спасли гладни народ. Тако је Младен Миловановић, командант Београда, једне ноћи са својим момцима, а у договору са земунским трговцима Михајлом Данићем и Симом Димитријевићем, превео њихова два брода натоварена житом од Аде Циганлије на београдску обалу. Аустријски царински органи, наоружани на шајкама,

покушали су да то спрече, али су ватром Младенових људи били одбијени.[52] Устаници су такође почетком јуна 1807 године ноћу недалеко од Земуна силом превукли седам бродова натоварених храном.[53] Да би се спречило кријумчарење хране, цар је наредио пограничним војним властима да морају царинарницама пружити помоћ и војном асистенцијом стати на пут преношењу хране у Србију.[54] Војним и полицијским властима наређивано је да мотре на осумњичене земунске трговце Милоша Урошевића, Димитрију Ратковића, Драгутина Милутиновића, Јована Стефковића, Димитрију Братоглића, Михајловића и Стевана Живковића, а управнику поште у Земуну наређено да отвара њихова писма. Оптужени су били и земунски грађани Ђуришко и Самојло да мељу брашно за устаничку војску и врше пропаганду у корист Србије.[55]

За набавку ратног материјала и хране била су устаницима потребна и знатна новчана средства. И ту су помогли сремски трговци давањем новчане помоћи. Када је у лето 1804 године Гушанац Алија, командант крцалија у Београду заробио Бећирпашу, требало је да га устаници откупе. Гушанац је тражио 300.000 гроша. Да би дошли до овако велике суме новца српске старешине морале су склопити зајам са земунским трговцима.[56] Први зајам са земунским трговцима склопили су устаници крајем маја 1804 године. У писму које је потписало 50 старешина замолили су зајам од 50.000 гроша с тим да земунски трговци своје улоге предају српском лиферанту, земунском трговцу Стевану Живковићу.[57] Када су устаници вршили припреме за освајање Београда била им је потребна знатна новчана помоћ за набавку муниције, како би што пре могли отпочети са бомбардовањем Београда. Зато је Савет 27 октобра 1806 године послао Милоја Петровића са писмом земунским трговцима у коме тражи позајмицу у новцу. Потребну суму новца дали су Драгутин Милутиновић и Милош Урошевић.[58]

Један од првих устаничких лифераната био је земунски трговац Стеван Живковић, са којим је проту Матију упознао мајор Митесер. Он је пристао да за готов новац снабдева устанике муницијом и оружјем и још истог дана донео је проти Матији 300 танади и 1 зобницу фишека. Нешто касније продао је у Забрежју проти Матији 64 оке и 4 торбице барута. Уочи напада на Шабац, половином марта 1804 године, Живковић је поново донео у Забрежје муниције у вредности од 600 форинти сребра.[59] Стеван Живковић је био један од највештијих добављача ратне спреме устаницима. Његова спретност у добављању муниције била је од велике користи, нарочито у почетку устанка. У Земуну, у својој кући, организовао је радионицу муниције у којој је радило око 60 Јевреја. Они су завијали фишеке, а он је преко Аде Циганлије пребацивао сваки трећи-четврти дан по 7 до 8 буради фишека у устанички логор на Топчидеру.[60] Живковић је родом из Прњавора код Манастира св. Романа у Ћупријској нахији. У Београду је изучио трговину, а за време дахијске владе побегао је у Земун. Набавкама муниције за

устанике јако се обогатио. Није се ништа либио да на својој браћи, која су лила крв за ослобођење своје и његове домовине, зарађује по 130 процената.[61] Обогативши се, он је прешао у Србију, где је постао скоро најбогатији човек са великим политичким утицајем. Био је вођа српске депутације која је маја 1805 године ишла на преговоре са Портом.[62] Имао је наоружану пратњу, а у сукобу између Миленка Стојковића, Петра Добрњца и Карађорђа био је против овог последњег, па је због тога морао напустити Србију.[63]

Највећи део својих потреба у оружју и муницији Јаков Ненадовић и Лука Лазаревић подмиривали су преко Димитрија Пуљевића, трговца из Сремске Митровице. Као што је већ напоменуто, он је пребацио она два топа Јакову Ненадовићу. У два наврата, крајем 1805 године, Јаков је тражио од Пуљевића да му набави 18 малих војничких шатора, 30 топовских ћулади, барута, 50 комада фитиља и једне таблице за гађање.[64]

Оружје и муницију устаницима је набављао и митровачки трговац Александар Крстоношић. Као набављача Србијанаца спомиње га Јанко Веселиновић у свом *Хајдук Станку* као „старог граничара".

Аустријским властима задавао је много бриге и Хаџи Алекса Селаковић који је због својих веза са Карађорђем морао да побегне из Сарајева у Аустрију. Настанио се у Сремској Митровици, а аустријске пограничне власти оптуживале су га да снабдева устанике и агитује за њих.[65] Митровачки трговци куповали су на осјечким сајмовима велике количине пушака, а из ерарског магацина барут и све то продавали Србијанцима.[66]

Најзначајнији устанички лиферант био је земунски трговац Милош Урошевић. Као главном агенту аустрофилске политике у Србији пограничне власти гледале су кроз прсте његове тајне либерације. Чак су га снабдевале и пасошима. Тако му је 15 марта 1807 године било одобрено да може отпремити свој брод за Шабац.[67] Још пре устанка био је познат са Карађорђем, а за време устанка био је с њим у добрим и пријатељским односима. Зато су га аустријске пограничне власти слале у Србију као свог шпијуна и преко њега спроводиле свој утицај на устанике, а нарочито на Карађорђа. У покушају сузбијања утицаја Руса на Србију генерал Симбшен се послужио земунским трговцима као агентима, а нарочито Милошем Урошевићем, преко кога је уговорен састанак између Симбшена и Карађорђа, одржан 4 априла 1808 године. Купивши велику количину барута и олова приликом измене калибра аустријског оружја, Урошевић је наговарао Карађорђа да напусти русофилску политику, да се обрати за помоћ Аустрији и да затражи од надвојводе Карла да дигне забрану увоза оружја и муниције у Србију. То је Карађорђе и учинио, назначивши Урошевића као човека преко кога треба да се обављају либерације. Тако је он спољну политику Србије посматрао кроз своје трговачке рачуне.[68] Али као трговцу и кријумчару мора

му се одати признање. Посао је необично вешто организовао и под његовим руководством радили су земунски трговци Димитрије Братоглић, Јован Стевковић и Михајловић, а према судском исказу неког Лангера и земунски Немац Руп и неки Стеван буљубаша.[69] Урошевић у трци за зарадом није марио да снабдева и Турке у опседнутом Београду.[70] Но поред свега тога његов рад био је од велике користи, јер у тешким данима, када је Србија остала без икакве помоћи са стране, он је набавкама ратне спреме знатно допринео победама српске војске.

Значајан је био и рад земунског трговца Димитрија Ратковића (Марковића). Он је такође набављао муницију устаницима и често због својих трговачких послова одлазио у Србију.[71] Зато је постао сумњив и надвојвода Лудвиг је наредио пограничним војним властима да мотре на њега.[72] Оптуживан је да посредује између карловачких трговаца и Србијанаца.[73] Од почетка устанка Ратковић је у друштву са Милошем Урошевићем и Драгутином Милутиновићем, и као и они, и он снабдева устанике, код којих је имао велике суме потраживања.[74] Срби су после ослобођења Београда све више тежили да се осамостале у погледу наоружања. Потребу овога устаничко вођство увидело је стекавши политичко и војно искуство у протеклим годинама борбе. Већ у лето 1807 године била је подигнута барутана у Страгарима и тополивница у Београду, која је почела са радом у пролеће 1808 године. Сировине за ливницу набављао је Димитрије Ратковић. Њему је успело да преко трговца Јевреjина Абрахама Левија и аустријског артилериског официра капетана Керна набави веће количине старог ливеног гвожђа из Петроварадинске тврђаве.[75] Милош Урошевић и он били су главни снабдевачи устаника намирницама[76]

Земунски грађанин Милета Радосављевић набављао је брашно за Шапчанина Георгија Чудића. У јулу 1808 дошло је између њих до спора и шабачки магистрат је наредио да Чудић мора Радосављевићу платити 50 гроша које је овај потрошио дајући мито приликом превоза брашна у Србију.[77]

Велику улогу у пребацивању ратне спреме и хране у Србију одиграли су и Срби граничари. Многи од њих су пребегли у Србију; само 1808 године пребегао је у Србију 301 граничар Славонско-сремске регименте.[78]

Поред тога што су плениле ратни материјал а и храну, аустријске власти су, да би спречиле кријумчарење у Србију, предузимале и друге мере на граници. Петроварадинској регименти је наређено да одреди нарочита места за давање узбуне, на којима је требало поставити мотке и мужаре да би се на дату узбуну могли сви тамо скупити и спречити повреду границе. Специјално је наређено да се запоседну она места преко којих се Срби провлаче у Аустрију.[79] Поред тога непрестано се мотрило на осумњичене трговце, но пошто је већина њих била претставник аустрофилске политике у Србији, пограничне власти су им гледале кроз прсте.

У тежњи за зарадом сремски трговци нису марили да снабдевају и Турке у опседнутом Београду и Шапцу. У немогућности да дођу до хране у Србији, посаде ових градова једино су се могле одржати захваљујући снабдевању из Аустрије. Бечки двор овој трговини није сметао, чак је трговцима давао и пасоше да би несметано могли трговати. Бећир-паша је замолио надвојводу Карла 28 јула 1804 године да може у Срему и Банату набавити хране за своју београдску војску преко земунских трговаца Димитрија Ратковића, Андрије Табанчића и Петра Ичка.[80] Ови трговци извезли су Турцима у Београд до октобра 1804 године 200.000 ока жита, исто толико јечма и 50.000 ока брашна.[81] Након одласка Бећир-паше у Босну нови београдски паша Сулејман такође је снабдевао београдски гарнизон и турско становништво преко ових трговаца. Несташица хране у опседнутом Београду била је велика. Устаници су запосели прилазе граду не само са копна већ и на Сави и на Дунаву и тиме онемогућили снабдевање из Босне и Видина. Због тога су Турци отимали аустријске бродове натоварене храном. Снабдевања београдских Турака примили су се земунски трговци Диаманди Хаци Анастас и Димитрије Братоглић. Они су према уговору допремили 120.000 ока брашна и 80.000 ока јечма по цени од 26 пијастера за 100 ока брашна и 20 пијастера за 100 ока јечма.[82] Овако висока цена одређена је због тога што Сулејман паша није могао да исплати робу у готовом новцу, него је требало да трговци чекају по неколико месеци на исплату.[83] Милош Урошевић је лиферовао београдском паши храну знатно јефтиније него Братоглић.[84] Димитрије Ратковић позајмљивао је паши велике суме новаца на основу различитих драгоцених залога.[85] После погибије Сулејман-паше утврђено је да је он остао дужан земунским трговцима 26.600 пијастера, па је аустријском интернунцију у Цариграду једва успело да Порта призна и исплати овај дуг.[86]

III

Привредна условљеност

Први српски устанак пореметио је трговинске односе између Србије и Аустрије, али их није могао потпуно онемогућити. Привреде обеју земаља су се допуњавале и биле су потребне једна другој. Сточарство у Аустрији било је слабо развијено док је у Србији то била главна грана привреде. Зато су сточарски трговци били упућени на Србију; само митровачки трговци пред крај XVIII века увезли су из Србије у једној години око 15.250 комада свиња и 382 вола. У Митровици је било 27 трговаца стоком. Митровачки трговци Бајићи продавали су годишње преко 8000 комада свиња, углавном купљених у Србији. Исто тако је недостајало дрва, како за гориво тако и за грађу, нарочито у Војводини. Како је Србија била богата шумом 19 митровачких трговаца увозило је годишње 2738 хвати само огревног дрвета из Србије.[87]

У Србији је земљорадња била слабо развијена. Брашно и жито се и пре устанка увозило из Аустрије. Устанак је нанео тежак ударац земљорадњи.[88] Генерал Клајн упутио је предлог државној канцеларији, који није писан из неких сентименталних разлога него као последица привредних проблема Аустрије, у коме, и поред строге забране извоза животних намирница у Србију, предлаже следеће: пошто је година добро понела, постоји могућност да се житарице извезу и продају страним поданицима и то само из Баната 6.000 центи брашна или 9.000 мерица жита и јечма месечно.[89] Када је Савет због глади и подмирења војних потреба забранио извоз из Србије свих врста производа сем свиња, дуж целе границе према Аустрији међу аустријским пограничним властима појавило се неспокојство. И сам цар се заинтересовао за узроке и последице ове забране, па је након примљених извештаја наредио генералу Симбшену да преко тамошњих трговаца прокријумчари коликогод је више могућно неопходних производа из Србије.[90] Из овог јасно произлази обострана зависност привреде обеју земаља и тешкоће које су за њих произишле из политичких разлога. Зато је аустријска забрана извоза у Србију, изазвана страхом да се не повреди неутралност у српско-турском сукобу и да се путем ње врши политички притисак на Србију, морала неминовно довести до кријумчарења. Српска забрана извоза за Аустрију није дуго остала на снази. На молбу народа и сената Карађорђе је у децембру 1808 године одобрио отварање границе према Аустрији.[91] Срби су чак помагали аустријским трговцима да обављају своје трговачке послове у Србији. Тако је шабачки магистрат издао сведочанство митровачком грађанину Новаку Милијашевићу да може слободно позивати своје дужнике по Мачви ради обрачуна и препоручио је сеоским кметовима да му изађу у сусрет.[92]

Како је устанак дуже трајао потребе за ратним материјалом и спремом бивале су све веће, а тиме су се повећавале и финансијске тешкоће. Трговци су своје услуге високо ценили. Зато се развитком државне управе морало приступити и решавању финансијског питања. У почетку су лако оружје куповали сами борци.[93] Вође устанка набављале су муницију из својих средстава. Али на томе се није могло стати. Устанак је прерастао у прави рат против Турске и изискивао је све више ратног материјала. Да би се његова набавка обезбедила, требало је све више финансијских средстава. У априлу 1804 године на скупштини у Остружници одлучено је да се на ослобођеној територији организује власт. У ослобођеним нахијама организовани су магистрати који су између осталог сакупљали прилоге за набавку ратне спреме.[94] Помоћ је долазила и из иностранства. Наведено је већ да су у мају 1804 године устаници склопили зајам са земунским трговцима у висини од 50.000 гроша. За откуп Бећир-паше такође је дигнут зајам од земунских трговаца. Српска делегација у Петрограду добила је 3.000 дуката.[95] Српски трговци из Трста пружили су помоћ устани-

цима 1804 године у висини од 2.000 форинти које је у Србију донео Павле Лукић.[96] Године 1806 Тршћани су им послали 11.400 форинти, а из Сарајева су добили 1.350 форинти.[97] Новчану помоћ од 15.000 дуката послала је Русија половином 1806.[98]

Сва та помоћ са стране није била у стању да подмири потребе устанка. Највише финансијских средстава требало је да подмири сам народ. На скупштини коју су одржале устаничке старешине у лето 1804 године одлучено је да се распише порез на народ како би отплатили дуг земунским трговцима и набавили муницију. Порез од 3 гроша по пореској глави требао је да изнесе око 500.000 гроша укупно.[99] За набавку ратне спреме народ је давао и порез у натури и то на сваких 20 свиња по једну, што је износило око 30.000 комада свиња.[100] Знатан део прихода устаници су имали и од издавања шума у закуп трговцима свиња, који су им хранили свиње жиром. Трговци су закуп плаћали у готовом новцу или у натури.[101] Прихода је било од царинарница и скела. Тај приход је у почетку био мали, јер је 1804 године трговина замрла.[102] Много стоке и новаца било је заплењено од Турака тако да је и то допринело подмирењу потреба у наоружању, као и распродаја турских непокретних имања. Карађорђе је 1806 расписао општи зајам у Србији, јер ни горенаведени приходи нису могли подмирити расходе. Од тог зајма плаћено је само набављачима оружја преко 600 кеса.[103] Када се 1807 године почела вадити руда у Руднику, један део руде продавао се у Аустрији.[104] Но вршећи припреме за нове борбе 1809 године, отварајући барутану, радионицу оружја, тополивницу, руднике, организујући судство и школство, издаци су осетно расли. Зато је Савет 1809 године расписао ратни прирез од једног златног дуката на сваку пореску главу, тј. на сва мушка лица од 7—80 година, што је износило око 1,500.000 гроша.[105]

Да би дошао до новаца народ је продавао своје производе. Трговином су се бавили имућнији људи, углавном народне старешине, а водила се најчешће у ортаклуку. Извоз је био знатно већи од увоза. Највише се извозило преко Сремске Митровице и Земуна. Само од маја до краја новембра 1808 године увезено је у Земун: свиња 16.408 комада, овчијих и козјих кожа 80.563 комада, говеђих кожа 213, овчије вуне 8 центи и 98 фунти, козје длаке 32 центе и 40 фунти, воска 186 центи и $55^{3}/_{4}$ фунте, меда 78 центи и 3,5 фунте, лоја 17 центи и 0,5 фунти, дрвета за гориво и материјала 5.879 хвати.[106]

Због аустријске забране извоза у Србију, као и због ратног стања и доста ниског животног стандарда у Србији, извозна трговина је знатно превазилазила увозну. Тако је 1807 године било извезено робе за преко 3,000.000 гроша, а увезено је само за 1,000.000 гроша.[107] Трговински биланс 1808 године изгледао је овако: извоз 1,660.000 форинти, а увоз 320.000 форинти.[108]

Цене производа тешко се могу тачно одредити, јер је курс новца стално падао. Средња цена брашну и житарицама била је 1806 године отприлике ова:

бело брашно — 1 цента — 11 форинти и $29^{5}/_{8}$ крајцара;
хлебно брашно — 1 цента — 9 форинти и $21^{7}/_{8}$ крајцара;
јечам — 1 ока — 3 форинте и 8 крајцара.[109]

Према одредби шабачког магистрата од маја 1808 године биле су ове цене:

1 ока	хлеба	8 пара
„	говеђег меса	16 „
„	овчијег „	16 „
„	свињског „	20 „
„	пасуља	17 „
„	меда	34 „
„	масла	1 грош и 20 пара
„	лоја	34 паре

Цена једног бика кретала се око 100 гроша, а цена свињчета око 20 гроша. Хват дрва стајао је око 2 гроша и 20 пара.[110] Вредност једног царског дуката кретала се за време устанка између 8 и 12 гроша.[111] Када је Савет издао забрану да се прима аустријски папирни новац, један царски дукат обрачунавао се за 9 пијастера или 12 форинти.[112]

Иако је трговина услед ратних прилика била ометана, она је ипак допринела даљој класној диференцијацији у Србији. Ненормалне прилике дале су могућности да се дође до лакше зараде. Док су устаничке старешине злоупотребљавале своју власт и користиле сваки моменат за своје лично богаћење, дотле су народне масе, притиснуте ратним тешкоћама, сиромашиле.[113] Из већ цитираног Карађорђевог писма генералу Симбшену јасно се може разабрати да су многи сељаци делимично напуштали пољопривреду и одавали се трговини. Тај процес највише се вршио у Северној Србији где су могућности трговања биле најпогодније. Закључење примирја у лето 1807 године допринело је јачем развоју трговине. Отварани су дућани и по малим варошицама у којима је од увезених предмета било: шећера, кафе, пиринча, зејтина, чаја, свиле, марама, текстила, гвожђа, челика, алата итд.[114] Први српски устанак укинуо је спахијски — феудални систем и створио све могућности за развој капитализма. Тај развој јасно се оцртао већ за време устанка. Робноновчани односи утицали су на српско патријархално друштво. Ако само погледамо деловодник шабачког магистрата од 1808 до 1812 године, наићи ћемо на 70 рачунских и 249 грађанских парница. Државне границе и политичке прилике нису дозвољавале да српски трговци самостално иступају на иностраном тржишту. За такав посао био је мали и њихов капитал. Они су били само посредници између произвођача и сремских трговаца који су њихову робу износили на широко тржиште. У томе и лежи заслуга сремских трговаца за развитак трговачког капитала у Србији. Али из те посредничке улоге и сремски трговци избијали су трговачки профит. Зато везе сремских трговаца са Првим српским устанком не смемо гледати само кроз призму патриотских осећања, него кроз широки план

обостране акумулације капитала која је у тим бурним временима била уско повезана са првобитном акумулацијом. Профити сремских трговаца који су настали као последица искоришћавања устаничких тешкоћа нису били мали. У томе се слажу сви савременици Првог српског устанка.[115]

Борбе у Београдском пашалуку за време Првог српског устанка довеле су до несигурности трговачког промета са Истоком. Од доласка дахија у Београд, па до његовог заузимања од устаника концем 1806 године, у њему су владале разне турске силеџије. Њихови поступци изазвали су несигурност превоза робе са Истока и из Македоније преко Београда у Земун и даље на Запад. То је изазвало померање трговачког пута који је почео обилазити Београд. Трговина је пошла преко Оршаве с једне и Костајнице с друге стране. Обилажењем Београда обилажен је и Земун. Некада развијена транзитна трговина преко Земуна сасвим је опала и он је изгубио свој ранији трговачки значај. Преко Земуна се раније превозило само македонског памука око 200.000 центи годишње.[116] Земунски трговци су настојали да поново оживе трговину преко свога града и чинили су разне покушаје у том правцу.

Такође је био угрожен и поштански промет преко Београда. Гушанац Алија, према изјави земунских трговаца, наредио је да се писма и пакети који иду преко Београда у Солун, и обратно, отварају и контролишу. Од тога није била изузета ни царска привилегована пошта. Овакав поступак Гушанца Алије изазвао је негодовање земунских трговаца. Они су се бојали нестајања многих меница које су слате у писмима. Зато је управник земунске поште Антон Војчек тражио од претпостављених власти у почетку 1805 године да се пошта отпрема преко Остружнице у Ниш. Он је ступио у везу са кнезом Симом Марковићем и склопио с њим споразум да преко ослобођене Србије организује преношење пакета и писама у Ниш. Да би поткрепио овај свој предлог, управник поште је навео да је Гушанац Алија претходног дана отворио два писма од којих је једно, упућено у Лајпциг, нестало.[117]

После тога, 17 априла 1805 године, земунски трговци обратили су се Славонско-сремској генералној команди у Петроварадину да поради на отварању трговачког промета преко Остружнице и Јакова, јер је промет из Турске у Аустрију и обрнуто преко Земуна и Београда престао већ од избијања устанка у Србији и почео да се обавља преко Жупање. То је земунским трговцима наносило знатне штете, а дуже трајање таквог стања претило је да их потпуно упропасти. У својој молби они објашњавају штете које трговина трпи, јер је транспортовање преко Жупање дуже, на путу нису обезбеђени каравани, нема довољно превозника, па је возарина врло висока. Ове околности довеле су до поскупљења сваке бале за 30 форинти. Поред тога контумац у Жупањи нема довољно особља за пребацивање бала, што успорава трајање транспорта, тако да се догађа да према склопљеном уговору купцу стигне

пре рок плаћања него роба. Пошто промет преко Београда није могућ, земунски трговци у споразуму са бечким, били су мишљења да транспорт треба да се обавља преко Остружнице и Јакова, а одавде за Земун.[118] Али до отварања поштанског и трговачког пута преко Јакова и Остружнице није дошло због сталних борби између Срба и Турака.

Интересантно је приметити да су подносиоци молбе били трговци Грци и то: Димитрије Цицо и синови, Димитрије Коста Скиоро и Константин Цигури. Дакле, ни један Србин. Према томе трговачке послове са Солуном и Сересом обављали су углавном земунски трговци Грци. Грке трговце уопште не срећемо у извештајима о трговачким везама земунских трговаца са устаницима. Док су се сремски трговци Срби на рачун трговине са устаницима богатили, дотле су трговци Грци пропадали, јер из своје националне нетрпељивости према Србима нису хтели да помажу устанак, а њихова стара трговина са Истоком није више цветала.

V

Политички став сремских трговаца према устанку

Национални и социјални моменат у Првом српском устанку наишао је на одјек у српском сељачком и грађанском слоју у Војводини, а нарочито у Срему. О томе најречитије говори пример Тицанове буне. Код аустријских власти завладао је страх да се пламен устанка поново не рашири на српско становништво у Војводини. Зато су аустријске власти будним оком пратиле сваки покрет војвођанских Срба и настојале да онемогуће било какву везу са Србијом и пресеку канале револуционарне пропаганде који су долазили из Србије. Канали те револуционарне пропаганде били су разни. Они су ишли преко православног свештенства, хајдука, трговаца и Срба граничара у аустријској војсци. Нарочито су били сумњиви трговци због својих веза са устаницима. Против њих су стизали извештаји вишим властима, а више власти наређивале су нижим да будно мотре на трговце и онемогућавају те везе. Трговца Алексу Селаковића из Сремске Митровице оптуживали су да води преписку са Карађорђем, да снабдева устаничку војску, и врши пропаганду за Карађорђа.[119]

После угушења Тицанове буне бечки двор је послао познатог шпијуна Емерика Млинарића да пропутује Војводину, Србију и Румунију и испита тамошње прилике. У извештајима о својим открићима у Земуну Млинарић је највише оптуживао земунске трговце као превратнике.[120] Поред већ осумњичених земунских трговаца осумњичени су били Драгутин Милутиновић, Малер[121] и земунски грађани Ђуришко и Самојло, који састављају српске песме и певају их без икаквог страха.[122] Својим патриотским осећањима сремски трговци давали су

одушке у кафанама. Осјечки трговци састајали су се увече у кафани „Код златног орла" и коментарисали успехе и победе устаника, називајући их „наш народ".[123] Већину својих шпијунских података Млинарић је покупио баш у кафанама Земуна.

Али већина шпијунских извештаја настала је услед непознавања тајне улоге, нарочито земунских трговаца, као аустријских агената у Србији. Млинарић се у Земуну приказује Урошевићу и друговима као велики симпатизер устанка који жели да пређе у Србију, па је јасно да му Урошевић неће открити своју слуганску улогу, о чему се на крају могао осведочити нешто касније када су обојица покушали да осујете мисију руског пуковника Паулуција у Србији. О аустрофилству и шпијунској делатности земунских трговаца постоје многи документи.[124]

Конфидентски извештаји оптуживали су трговце за њихове превратничке планове и приказивали их као опасне „националисте". То је било време у коме су денунцијације цветале и стизале чак до двора. Али не види се да је иједан трговац ухапшен. Хапшења је било, али не трговаца. Хапшени су били сељаци, граничари војници и један део интелигенције. Они су били способни за револуционарну делатност. Сељак-кмет гажен чизмом мађарског „ишпана", граничар-војник шибан трсковцем немачког „фелдбабе", био је способан за револуционарну акцију. Буржоазија је била преслаба за овакву акцију. Њен национализам био је уствари кафански. Он се иживљавао у речима, али никад није сазревао до дела.

Улогу сремских трговаца у тој борби треба посматрати у светлу економско-друштвених односа тога времена. Нису они у устанку видели само врело за акумулацију капитала на основу лиферација ратне спреме и хране. Ови профити несумњиво су допринели њиховом капиталистичком развитку. Сремски трговци су видели да устанак уништава спахијско-феудалне односе, ослобађа сељака и ствара могућност привредног развитка у правцу капиталистичког начина производње, а све то заједно доприноси повећању трговачке размене са Србијом. Већина њих морала се у то уверити на личном искуству. Док је трговачки промет у доба кнежевске самоуправе показивао тенденцију сталног пораста, дотле је дахијска управа, производ назадног спахијског система, онемогућавала тај промет. Многи трговци морали су напустити Србију и прећи у Аустрију. Баш међу њима било је тих које је дахијски режим приморао на емиграцију. Према томе на став сремских трговаца и њихов однос према српском устанку утицала су три чиниоца: патриотска осећања која је устанак потстакао, трговачки профити остваривани лиферацијама ратне спреме и намирница и економско-друштвене и политичке промене које су стваране устанком и доприносиле даљем продубљивању трговинских односа са Србијом.

Али за време Првог српског устанка они су морали одредити свој став и према званичној аустријској политици у срп-

ском питању. Аустрија је сматрала Србију као свој део плена после распада турске империје на Балкану из стратешких, а нарочито трговачких интереса. Уједињењем Србије са Аустријом било би створено ново велико привредно подручје у коме су војвођански трговци мислили развити своју трговачку делатност. Тако су се њихови трговачки интереси поклапали са интересима аустријске политике. Отуда су они већином били претставници аустрофилске политике у Србији.

И поред тога што су сремски трговци остваривали велики профит на лиферацијама и немилосрдно користили тежак положај устаника, не може се негирати њихова заслуга за устанак. Од њихових правовремених пошиљки зависио је исход многих битака. Ова услуга, маколико скупо стајала устанике, помогла је њихову борбу, јер је страна помоћ била веома мала и није могла да задовољи потребе борбе. Тако су сремски трговци допринели разбијању феудалних турских окова и развитку за оно време напредних капиталистичких снага у Србији.

[1] М. Гавриловић, Спољашња политика Србије у XIX веку, стр. 1, 2.
[2] Прота М. Ненадовић, Мемоари, Београд, 1947, стр 93.
[3] Исто, стр. 74.
[4] Исто, стр. 100.
[5] А. Ивић, Списи из бечких архива о Првом српском устанку, I, СКА, стр. 33.
[6] Ивић, Списи, III, стр. 416, 417.
[7] Прота Матија, Мемоари, стр. 102.
[8] Исто, стр. 119, 120.
[9] Ивић, Списи, I, стр. 34.
[10] М. Вукићевић, Карађорђе, II, Бгд., 1919, стр. 158, 159.
[11] Исто, стр. 100.
[12] Исто, стр. 104.
[13] Ивић, Списи, II, стр. 130.
[14] Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије, Бгд, 1933, стр. 51.
[15] Ивић, Списи, III, стр. 7, 45, 60.
[16] Ивић, Списи, II, стр. 2.
[17] Ивић, Списи, I, стр. 200.
[18] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, Бгд., 1901, стр. 79.
[19] Ивић, Списи, III, стр. 521.
[20] Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије, стр. 37, 38, 39.
[21] Исто, стр. 38.
[22] Ивић, Списи, III, стр. 65.
[23] Исто, стр. 146.
[24] Ивић, Списи, IV, стр. 1098; Списи, V, стр. 923.
[25] Ивић, Списи, IV, стр. 132.
[26] Исто, стр. 140.
[27] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 69.
[28] Прота Матија, Мемоари, стр. 122.
[29] К. Ненадовић, Живот и дела Великог Ђорђа Петровића Карађорђа, Бгд., стр. 32, 34.
[30] Споменик СКА, XIV, стр. 19.
[31] Богишић, Разбор сочињенија Н. А. Попова, стр. 52, 55.
[32] Ивић, Списи, III, стр. 191.
[33] Исто, стр. 235.
[34] Исто, стр. 375.
[35] Исто, стр. 461.

[36] Исто, стр. 464.
[37] Исто, стр. 507.
[38] Ивић, Списи, IV, стр. 181.
[39] Ивић, Списи, V, стр, 598.
[40] Годишњица, 31, стр. 177.
[41] Прота Матија, Мемоари, стр. 124.
[42] Исто, стр. 123.
[43] Ивић, Списи, IV, стр. 177.
[44] Ивић, Списи, III. стр. 145.
[45] Исто. стр. 221.
[46] Исто, стр 2 1.
[47] Исто, стр. 264.
[48] Исто, стр. 222.
[49] Исто, стр. 417.
[50] Исто, стр. 281.
[51] Ивић, Списи, V, стр. 1051.
[52] И. Шопроњ, Монографија Земуна, Земун 1890, стр. 491.
[53] Ивић, Списи, IV, стр, 602.
[54] Исто, стр. 624.
[55] Исто, стр. 221.
[56] Прота Матија, Мемоари, стр. 189
[57] Голубица V, стр. 293.
[58] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 81, 82.
[59] Прота Матија, Мемоари, стр. 102, 103, 111, 121.
[60] Исто, стр. 142.
[61] Исто, стр. 143.
[62] С. Новаковић, Васкрс државе српске, СКЗ, Бгд, 1904, стр. 43.
[63] К. Ненадовић, Живот и дела Великог Ђорђа Петровића Карађорђа, стр. 273, 275.
[64] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 70, 71.
[65] Ивић, Списи, III, стр. 484.
[66] Ивић, Списи, V, стр. 421.
[67] Ивић, Списи, IV, стр. 280.
[68] Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије, стр. 99.
[69] Ивић, Списи, III, стр. 531.
[70] Ивић, Списи, IV, стр. 138.
[71] Ивић, Списи, III, стр. 530
[72] Ивић, Списи, IV стр. 8.
[73] В Чубриловић. Први српски устанак и босански Срби, Бгд., 1939, стр. 28.
[74] Ивић, Списи, IV, стр. 172.
[75] Ивић, Списи, V, стр 338.
[76] Ивић, Списи, III, стр. 530.
[77] Гласник Српског ученог друштва, 1868, Протокол шабачког магистрата, 1808, бр. 272.
[78] Ивић, Списи, V, стр. 95
[79] Ивић, Списи, III, стр. 135, 136.
[80] Ивић, Списи, I, стр. 256.
[81] Исто, стр 398.
[82] Ивић, Списи, IV, стр. 62.
[83] Исто, стр 76.
[84] Исто, стр. 138.
[85] Исто, стр. 172.
[86] Исто, стр. 566
[87] И Бајић, Митровица у време Војне границе у XVIII веку
[88] Објашњавајући узроке забране извоза из Србије Карађорђе је у писму генералу Симбшену од 24 априла 1808 године навео да много људи у Србији прелази на трговину и занемарује земљорадњу и друго своје господарство. Они мисле да доста чине тиме ако један хват дрва или било што друго продају и за примљени новац набаве животне намирнице. „Ваша екселенција зна колико пута се је са ваше стране забранио извоз хране. Ја долазим на тај начин у жалостан положај да трпим глад, јер најбоље земље леже пусте, необрађене и без култура. Ја морам бити у приправности према својим непријатељима са свију страна и можда ће већ сутра моји људи морати да пођу у бој. Ако они своја поља обраде

и све у ред дођеду, онда ће њиховим женама бити лако пожети и плодове увести“ (Ивић, Списи, V, стр. 497)

[89] Ивић, Списи, III, стр. 365.

[90] Ивић, Списи, V, стр. 923.

[91] Ивић, Списи, V , стр. 1041.

[92] Гласник Српског ученог друштва, 1868; Протокол шабачког магистрата, 1808, бр. 424.

[93] Прота Матија, Мемоари, стр. 311.

[94] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 67.

[95] Ст. Новаковић, Васкрс државе српске, стр. 37.

[96] Прота Матија, Мемоари, стр. 270.

[97] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр 81.

[98] Ивић, Списи, III, стр 346.

[99] К. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа, I, стр 105.

[100] Ивић, Списи, IV, стр. 129.

[101] Ивић, Списи, III, стр. 421.

[102] Прота Матија, Мемоари, стр. 270

[103] Богишић, Разбор сочињенија Н. А. Попова, стр. 65.

[104] Ивић, Списи, V, стр. 331.

[105] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 98.

[106] Ивић, Списи V, стр. 1022, 1023.

[107] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 94.

[108] К. Ненадовић, Живот и дела Карађорђа, I, стр. 211.

[109] Ивић, Списи, III, стр. 20.

[110] Деловодник шабачког магистрата 1808—1812, бр. 88, 52, 428, 416.

[111] Гласник Друштва српске словесности III, 1851 год

[112] Ивић, Списи, V, стр 1046.

[113] Види о томе: Д. Јанковић, О политичким странкама у Србији XIX в. Бгд. 1951, стр. 37.

[114] М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, стр. 94.

[115] За Стевана Живковића прота Матија каже да је зарађивао до 130% на робн продаваној устаницима. Родофиникин, који је иначе јако мрзео Милоша Урошевића, оптуживао га је да робу продаје трипут скупље. Вук износи да је кријумчарена роба у Србију преплаћивана, а влашки кнез Ипсиланти да је трговци двапут скупље продају Србијанцима.

[116] И. Шопроњ, Монографија Земуна, стр. 552.

[117] Ивић, Списи, II, стр. 87--89.

[118] Исто, стр. 90, 92.

[119] Ивић, Списи, III, стр. 484.

[120] Млинарићев извештај: „Приликом мог вишедневног боравка у Земуну пала су ми у очи издајничка деловања тамошњих становника. Пошто ја потпуно познајем њихов језик, држали су ме за свога једномишљеника и припадника исте вере, који жели у Србију само зато што хоће да прими службу код Србијанаца. Они су ми поклонили пуно поверење и открили ми све своје тајне.“ Оптужујући Стратимировића Млинарић наставља — „Поред наведених одређени су за исти посао многи земунски трговци по имену Милош, Братоглић, Михајловић итд. Њихова је лозинка кад Србијанци побеђују „дај боже да су већ код нас“ и очекују само један једини Карађорђев миг, да се истог тренутка удруже са Србијанцима... Скоро сваке ноћи наведени повереници пружају помоћ десеторици, дванаесторици дезертера са царске стране и шаљу их тајно преко Дунава у Србију“.

Други Млинарићев извештај: „Неки Ковачевић, родом из Срема налази се међу устаницима откуда често прелази у Срем и Банат обучен као трговац из Црне Горе, а каткад и као турски поданик. На свом путу Ковачевић врши пропаганду и сабире помоћ за устанике (Ивић, Списи, IV, стр. 851—852; Списи, V, стр. 403, 404)

[121] Ивић, Списи, V, стр. 672.

[122] Ивић, Списи, IV, стр. 221.

[123] Ивић, Списи, V, стр. 421.

[124] О Милошу Урошевићу некадашњи командант Земуна Митесер дао је оваково сведочанство: „... Милош Урошевић пун је ревности и труди се да своју љубав и привржености за добро нашег највишег монарха делом покаже, а нарочито је то истакао од године 1804... Пошто је познавалац српских односа и њиховог мишљења по упути тадашњег команданта барона Ценеина и садашњег

барона Симбшена одређен је да придобије српски народ за интересе највишег аустријског царског двора . . . Нарочито је од времена до времена својим одласцима у Србију чинио најважнија открића . . . Настојао је да развије жељу код српског народа и његових вођа, а особито код Карађорђа да дођу под владу аустријског царског двора". (Ивић, Списи, V, стр. 81)

Командант Земуна Перш јавља Петроварадинској генералној команди о Урошевићу: „. . . Милош је данас поново отишао у Београд да покуша да ли ће му успети да учини каква важна открића која би у том случају усмено поднео власти". (Ивић, Списи, IV, стр. 755)

О Димитрију Братоглићу Перш извештава: „. . Братоглић је непозван често открио ствари од нарочите важности. Свакој другој влади је нашу владу претпостављао и рекао да жели да заврши своје дане под заштитом нашег владара .. Братоглић и Милош Урошевић морали би бити потпуни покварењаци кад би им успело да заварају познавање људи које се оснива на посматрању. Моје су претпоставке да су ове људе оклеветали завидљивци, јер су били повлаштени и имали приступ старијима". (Ивић, Списи, IV, стр. 997)

О Димитрију Ратковићу Перш извештава: „. . . Па и његово, можда привидно, мишљење о Србијанцима не показује никакву наклоност према њима, јер их у расправљању, без икакве штедње, не назива другачије него неверним и безбожним убојицама и разбојницима". (Ивић, Списи, V, стр. 309)

Slavko Benović

LES COMMERÇANTS DE SYRMIE ET LA PREMIÈRE INSURRECTION SERBE DE 1804 A 1809

Résumé

Au temps de la Première insurrection la Serbie manquait complètement d' industrie; c' est pourquoi les insurgés serbes ne pouvaient se munir d' armes et d' autre équipement militaire que dans l' Autriche voisine ou par l' intermédiaire de celle-ci, car de tous les autres côtés ils étaient entourés de provinces turques. L'auteur décrit les efforts que les insurgés firent d' abord pour résoudre la question de leur ravitaillement par de réguliers rapports diplomatiques et commerciaux avec l' Autriche. Après l' échec de ces tentatives ils durent se ravitailler clandestinement en se livrant à la contrebande, aidés par les commerçants serbes de Syrmie ce qui exercera une certaine influence non seulement sur le développement du commerce et de l' économie en Serbie mais encore sur le trafic de l' Autriche avec les pays de l' Orient.

Војислав Ј. Вучковић

ВОЈВОЂАНСКО ПИТАЊЕ У ОДНОСИМА ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И МАЂАРА ОД 1859 ДО 1868

За време Метерниховог апсолутистичког режима Мађари су живели у сличним приликама под којима и остали народи Аустрије. После пада тог режима, у кратком интервалу њихове револуције, они су ударили у тако нетрпељиви национализам да их је то довело у тежак сукоб са угарским Словенима и Румунима. Ово је искористила бечка реакција да усмери борбу српских маса против дуго обуздаваних снага револуције. Својим шовинизмом Мађари су додали, на угарском подручју, једну империјалистичку црту демократском покрету који је 1848 захватио пола Европе. Савладани су и поново подвргнути апсолутистичком режиму. Али „Бахов систем" је и ако бар ту добру страну да је брзо бацио у заборав и сукоб и мађарски шовинизам; строгим полицискim мерама он је Мађаре у невољи здружио са Хрватима и Србима и упутио на сарадњу за извојевање самоста ности и демократских установа.[1]

Пре тог сукоба Мађари нису изгледали Србима у вазалној кнежевини као озбиљни противници њихове националне мисли. У „Начертанију" Гарашанин је указао на опасност коју Аустрија претставља за опстанак и територијални развој Србије; али он је мислио на хабзбуршку династију и на аустријско племство, стварне носиоце власти у тој држави. Мађарску опасност осетио је тек 1848 године. „Мађар је истина", писао је он те године, „сад непријатељ само оностраних Срба; но као што су намере његове извесне ако оне Србе побједи, да ће после и нас и наше Отечество нападати, то имајући ово обстојателство у виду ми не смемо сасвим равнодушни остати у овој њиној распри".[2]

Осећај те опасности је ишчезао после пропасти Мађарске револуције. Али је исто тако ишчезла и нада војвођанских Срба да ће сачувати под својом управом тешко стечену Војводину. Место српске управе, Војводина је постала аустријска војно-административна област под управом једног аустријског генерала. Ни сенка од онога што им је било обећано.

I

Ова превара изазвала је огорчење многих војвођанских Срба против Беча. У таквом расположењу дочекали су они

пораз Аустрије у Талијанском рату 1859 и крај Баховог режима. Један део интелектуалаца поверовао је тада у демократизам мађарске либералне опозиције и у могућност споразума са њеним вођама. Изгледало је сасвим природно да би такви људи били вољни да признају угарским Србима најшира национална и политичка права.

То мишљење делио је и кнез Михаило у односу на мађарску емиграцију. Михаило је, као изабрани наследник кнежевског достојанства, послат од стране кнеза Милоша да заинтересује гарантне силе за српска потраживања од Порте. Поред те јавне мисије, имао је и да се дискретно обавести о томе какво би држање Србија требало да заузме у претстојећем европском сукобу. Пред сам Талијански рат он је разговарао са Кошутом о будућности Јужних Словена и о њиховим односима са Мађарском. О том разговору сачувано је само оно што је Кошут објавио у својим успоменама.[3] Иако су основне Михаилове мисли тачно пренете, излагање садржи и извесне нетачности. Ова је, на пример, очевидна. Михаило је био и сувише добро обавештен да претстојећи сукоб неће бити проширен на Балкан, да неће отворити Источно питање, — да би могао закључити онакав споразум какав је Кошут забележио. И заиста, на путу за Париз, у Бечу, он је добио од руског амбасадора Балабина јасну изјаву да Русија не жели отварање тог питања све док не доврши потребне припреме; саветовао му је да Србију држи пострани и да никоме не да повода за жалбе. Ако влада буде тако поступила, рекао је Балабин, моћи ће рачунати на пуну подршку и помоћ Русије приликом доцнијег отварања Источног питања. Као награда обећана јој је Босна и Херцеговина.[4] И у Паризу је Михаило добио од „високостојећих пријатеља" савет да Србија „на сваки начин" одржи мир и не пружи повода за жалбе аустријском конзулу. Један од тих пријатеља био је свакако сам Наполеон III, пошто му је баш он изјавио да је искључена могућност скорог отварања Источног питања.[5]

Какве је потребе имао Михаило, после таквих уверавања, да са мађарском емиграцијом склапа споразум о стварању њене војне базе у Србији за напад на Аустрију? О томе је могло бити речи само под претпоставком да Наполеон усвоји мађарски план о искрцавању француских трупа на Ријеци, ради упада преко Хрватске у мађарску равницу. Међутим, за Михаила није могло бити никакве сумње да је Наполеон, из страха од Енглеске, одбацио тај план. Кошут је, дакле, назвао споразумом оно што је претстављало само један предлог.

Они су вероватно размотрили хипотезу о проширењу сукоба. За тај случај Кошут је молио Михаила да посредује између Мађара и војвођанских Срба; био је вољан да са њима закључи врло либералан споразум под условом да се не дира у целокупност угарске краљевине. Тражио је такође од њега да позове неколико утицајних Хрвата у Београд ради закључења споразума о будућим мађарско-хрватским односима. Било

је речи и о Дунавској федерацији, у којој је, по свему судећи, Кошут намењо водећу улогу великој мађарској држави.

Није сигурно да је у то време српска влада била сагласна са Кошутовим предлогом о судбини војвођанских Срба. Кнез Милош је пркосио Аустрији. Његов министар иностраних послова, Цветко Рајовић, умиривао је Турке, забринуте због српских војних припрема, изјавом да се те мере предузимају у случају слома аустријске војске и устанка пречанских Срба; њима је Србија желела да прискочи у помоћ.[6] Шта је Милош очекивао од слома Аустрије тешко је рећи, али је исто тако тешко претпоставити да је желео да ослободи Србе од Аустрије да би их предао Мађарима.

Ако је Михаило уопште веровао 1859 године да ће мађарска емиграција, са Кошутом на челу, одиграти важну улогу у враћању Мађарској њених историјских права, он је то мишљење морао променити већ следеће године. Догађај који је на то утицао био је Гарибалдијев поход на Сицилију и Кавурова интервенција у папској држави. Успех постигнут малим снагама, без подршке иједне велике силе, па чак и против воље већег дела европске дипломације, примљен је у Београду са несумњивим симпатијама. Али је код свих великих сила, осим Енглеске, тај догађај изазвао оштру реакцију. Неочекивано је било то што је Наполеон осудио напад на папску државу, а православни руски цар у знак протеста опозвао свог посланика у Турину. Гарибалдија и његове помоћнике, мађарске и пољске емигранте, већина дворова сматрала је као опасне револуционаре; сардински управљачи нису изгледали многима ништа боље.

Српска влада је брзо схватила да би због сарадње са тим револуционарним покретима могла да изгуби симпатије пријатељски наклоњених сила. Када је новембра 1860 мађарски емигрант и Гарибалдијев помоћник, генерал Тир, на Кавурову иницијативу, покушао да припреми терен у Србији, Хрватској, Далмацији и Мађарској за случај рата са Аустријом, — Михаило је одбио да прими једног његовог изасланика. Чак су предузете и мере предострожности на српским границама да се спречи улазак агената мађарске емиграције. То је донело српској влади нарочиту похвалу од стране енглеског амбасадора у Цариграду, сер Хенриа Булвера.[7]

Пошто је окренуо леђа емиграцији, Михаило се приближио политичким првацима у Мађарској. Женидбом са Јулијом Хуњади стекао је многа познанства међу мађарским племством, тада главним носиоцем скученог политичког рада. Уздајући се у те везе Михаило је дошао на идеју да понуди аустријској влади своје посредовање да би се, у оквиру решења уставног питања Мађарске, споразумно решило и питање односа између војвођанских Срба и Мађара.[8]

Изгледало је да је ствар на дневном реду аустријске унутрашње политике. После пораза у Талијанском рату за аустријски двор постало је јасно да будућност државе зависи од решења мађарског питања. Међу Мађарима је постојала јака

странка спремна да прими компромисно решење, на чијем се челу нарочито истицао Ференц Деак. Подједнако противан Кошутовој странци, која је очекивала спас Мађарске од другог рата са Аустријом, започетог спољном акцијом, — и Сечењијевој, која се мирила са судбином, — Деак је био за умереност и придржавање законитих средстава. Попуштање Беча почело је 1860 год. доношењем уставног закона познатог под именом „Октобарска диплома". Она је, међутим, одбачена од стране мађарске либералне опозиције као недовољна. Либерали су тражили враћање на снагу устава из 1848 године. Укидање Војводине, децембра 1860, и њено присаједињење земљама угарске круне није ослабило опозицију. Она је заузела исти став и према новом покушају Беча са издавањем „Фебруарског патента". Аустријска влада није нашла за мудро да даље попушта. Забринута извештајима о припреми оружаног отпора у Мађарској, она је завела режим „Провизоријума". У влади се тада осећао јак утицај присталице чврсте руке, државног министра Јосифа фон Шмерлинга.[9]

Михаило је мислио да ће његова понуда бити добро примљена у Бечу. Рачунао је да ће она користити Србији и код Аустријанаца и код Мађара; слога између војвођанских Срба и Мађара могла је ублажити негативан став мађарских политичара према Источном питању; с друге стране, очекивао је да би таква промена код Мађара могла утицати на Аустријанце да заузму мање непријатељско држање према српским националним тежњама. Либерална Аустрија изгледала му је мање опасна од апсолутистичке.[10] Режим „Провизоријума" показивао се добро расположен према угарским Словенима, јер је тражио код њих противтежу мађарској опозицији према „Фебруарском патенту".[11]

За ту мисију код аустријске владе Михаило је изабрао Илију Гарашанина, који се почетком 1861, као пензионер, налазио у Бечу. Месеца марта послат му је Јован Ристић, тада начелник Министарства иностраних послова, са упутством да покуша да постигне потпун споразум између Срба и Мађара.

Гарашанин и Ристић саопштили су кнежев налог барону Николи Вају, дворском канцелару за мађарске послове, и напоменули да је њихова мисија „више приватне но званичне природе". Као најсигурније средство за брзо постизање споразума предложили су му сазив српског народног сабора. У име кнеза обећали су „симпатично понашање Србије према царевини" ако се задовоље тежње српског народа. Вај је изјавио готовост да одмах предузме кораке за сазив сабора.

На повратку у Србију свратили су српски изасланици у Пешту. Ту су имали састанак са првацима мађарске либералне странке, графом Јулијем Андрашијем, бароном Јосифом Етвешом, бароном Подманицким, а затим и са Деаком. Питање будућих односа између Србије и Мађарске није претстављало никакву тешкоћу; али је друкчије стајало са односима између Мађара и војвођанских Срба. Срби су тражили поновно успо-

стављање српског војводства као територијалног подручја за српску народност у Мађарској. Мађари су, међутим, одбијали да разговарају о тој „држави у држави". Пишући о тим разговорима много доцније, Ристић је изнео да су им они тада предложили као уступак да се жупаније образују по народностима, и да, у том облику, Срби добију локалну самоуправу.

Из Пеште Гарашанин и Ристић су кренули за Нови Сад да о резултату разговора известе тамошње вође странке споразума са Мађарима. То су били Јован Хаџић-Светић и Светозар Милетић. Иако сагласни у главној ствари, они нису могли сарађивати због међусобне заваде по личним питањима. Гарашанинов покушај да их помири није успео.

Ваj је одржао обећање; после кратког времена издато је решење о сазиву српског сабора. То је био чувени Благовештенски сабор, одржан у Сремским Карловцима. На њему је присуствовао Јован Ристић као посматрач српске владе. Имао је упутство да одржава везу са патријархом Рајачићем и са посланицима наклоњеним споразуму са Мађарима. Том приликом издала је српска влада један летак под насловом „Глас из Србије", у коме је, не помињући право на аутономну Војводину, препоручивала слогу са Мађарима и одлагање решења тешких питања. Победу је ипак однела странка која је тражила наслон на Аустрију. У њеним редовима били су углавном чиновници, а на челу је стајао стари службеник Бахове управе, аустрофил Стојаковић.

Нови покушај посредовања учинила је српска влада почетком априла. У Пешту је послат д-р Никола Крстић, професор београдског Лицеја. Он је био родом из Ваца, у Мађарској, а свршио је филозофију и право у Пешти. У току мисије која је трајала неколико недеља он се састајао са Етвешом, Деаком, Андрашијем и другим мађарским политичарима. Сви су обећавали да ће положај Срба у Мађарској бити решен на начелу потпуне равноправности са осталим народима, али су били против стварања Српске Војводине.[12]

Михаило није постигао жељени резултат ни у Бечу, ни у Пешти, ни у Сремским Карловцима. Место благодарности, аустријска влада је пратила са неповерењем његово мешање у саборске послове. С друге стране, Стојаковић је оштро осудио држање српске владе.

Једини користан резултат Михаиловог корака био је тај што је измена мисли, извршена у Пешти, донекле осветлила супротна становишта и утрла пут новом покушају споразумевања.

II

Такав покушај учињен је још исте године, али овом приликом од стране Мађара. Два су разлога могућна. Први, да су то учинили због непријатељског држања министра Шмерлинга,

тада доминантне личности у влади, а пошто су дознали да влада, на основу закључака Благовештенског сабора, ради на нацрту закона о успостављању Војводине.[13] Други разлог је могао бити спољнополитичке природе.

Озбиљност међународне ситуације упућивала је на отклањање неспоразума. Већ је и појачана активност Гарибалдијевих агената и изасланика мађарске емиграције на Балкану најговештавала припрему акције уперене против Аустрије и Турске. Херцеговина је била побуњена, Црна Гора је отворено помагала устанике, а у близини тих области, на источним обалама Јадранског и Јонског Мора, примећено је присуство Гарибалдијевих агената. Веровало се да стари револуционар ради уз подршку талијанске владе, а ова у дослуху са Наполеоном. Уствари тако је и било. То је био онај тренутак када је Наполеон, узнемирен огорчењем талијанског народа због његовог отпора у питању Рима, почео да тражи пут и начин да задовољи талијанске националисте и француске либерале. На уступање Рима није могао да се реши из страха од реакције католичког света; дошао је на мисао да би се талијанско незадовољство могло ублажити остварењем осталих територијалних захтева према Аустрији. Његови закулисни саветници успели су да га убеде да би се то могло постићи изазивањем револуције у Источној Европи у којој би учествовали Талијани, Мађари и Словени. „Царева је чврста одлука", изјавио је 21 октобра 1861 његов министар иностраних послова Тувнел, „да талијанско питање реши на Истоку".[14]

Гласови о тим припремама морали су доћи до ушију мађарских вођа у Пешти. Они су, међутим, били решени да се ни под којим условима не удаље од становишта законитости.[15] По својој прилици су посумњали у Кошутову намеру да увуче Србију у припреме устанка у Мађарској. Гарибалди је стварно био поверио генералу Тиру задатак да припреми акцију на Балкану, и наименовао га за команданта мађарских снага одређених да из Србије упадну у Мађарску. У томе је Тир донекле успео.[16] Са Грчком и Црном Гором закључени су споразуми, али не и са Србијом. Српска влада није хтела да уђе у оружани сукоб са неспремном војском и без чврстих обећања Француске и Русије. Пошто их није могла добити, она је морала сматрати да је главни циљ талијанских и мађарских револуционара стварање једне диверзије на Балкану у корист Италије.

У Пешти су свакако били јако забринути да Србија неће прихватити револуционарни план, када су тако нагло решили да са њом поново узму у претрес, са већом предусретљивошћу, питање односа војвођанских Срба према Мађарској.

У том циљу послат је у Београд брат кнегиње Јулије, граф Ласло Хуњади. Другог децембра 1861 он је поднео српској влади писмени предлог споразума.[17]

У чије је име он то урадио? Из текста предлога не види се јасно. По алузији на раније покушаје споразума између пречанских Срба и Мађара могло би се закључити да је он био

изасланик оних чланова либералне опозиције са којима су Гарашанин, Ристић и Крстић, девет месеци раније, водили преговоре у Пешти. Постоје и јачи докази. Његове доцније политичке везе са Београдом, као посредник између Михаила и Андрашија, дозвољавају закључак да је био 1861 интимни сарадник мађарског државника.[18]

Као што је Хуњади истакао у уводном ставу предлога, дотле је главна сметња споразуму била у томе што су се Мађари и Срби упорно држали двају различитих начела: први начела историјског а други природног права. Оба ова гледишта морала су бити одбачена и изабран пут који води ка компромисном решењу. Хуњади је изразио мишљење да су претрпљене невоље, због дотадашњег непомирљивог држања, довољно опаметиле обе стране.

Обнављање Војводине, на чему су Срби упорно радили, изгледало је Мађарима неоправдано са становишта оба начела. Историјско право Срба на Војводину, стајало је у предлогу, потицало је само из повластице добијене од цара Леополда; повластица је, међутим, „имала и формалан и реалан недостатак": формалан, зато што није никад објављена, а реалан, зато што се „уговарајуће стране" нису никад држале многих њених одредаба. Са гледишта природног права изгледала им је ранија област Војводине још мање оправдана. Њено становништво од приближно милион и по душа било је састављено отприлике овако: 500.000 Влаха, 400.000 Немаца, 380.000 Срба и 320.000 Мађара. По томе, дакле, Срби нису имали у њој чак ни релативну већину. Војводина им је дата, тврдио је Хуњади, као онај поклон за који је Виргилије рекао: Timeo Danaos et dona ferentes. Другим речима, то је била обична подвала аустријског двора.

Праведно решење тог питања требало је тражити, према предлогу, у чињеници што је већина угарских Срба остала ван Војводине тј. у Војној граници. „Ми стога предлажемо", стајало је даље, „да нову Војводину поставимо на бољу, реалнију, практичнију основу. Она наиме треба да обухвати Илирско-банатски, Немачко-банатски и Петроварадински гранични пук, Шајкашки батаљон и Срем, а од досадашње Војводине оне јужне срезове који се делом граниче с онима које треба образовати, а делом пак оне које стварно насељавају Срби". [1.]

Из тих срезова требало је основати 3 до 4 жупаније. По самом устројству жупанија њихова је самоуправа била тако велика и „независна", да се у томе налазила „највећа гаранција националног живота и политичке слободе". [2.]

Сабор би добио мало проширену надлежност. Његов председник био би изабрани војвода. У сабору би имале бити представљене и општине и растурене мањине (Enclaven). [3.]

Нови Сад би могао бити изабран за седиште централне владе (Central-Regierung). Србима би се признало оно што имају ердељски Саси са својим народним графом и својим „универзитетом". „Ниже власти (форуми), делом правне, делом политичке природе, постојаће у оквиру жупанија, а за више постоје

посебна надлештва при свагдашњој угарској централној влади". [4.]

То је био, по Хуњадијевим речима, само груби нацрт предлога споразума. Да би били јаснији у својој понуди Мађари су потсетили на то да је стара управна подела Угарске краљевине имала доста таквих примера у којима се видела, поред жупаниске самоуправе, и друга врста самосталности. Навели су случај Хрватске, Славоније, ердељских Саса, Сиклена, Јазига, Кумана, — „из којих би се практичних примера могла узети једна или друга одредба". Једном речју, Мађари су били готови да прихвате свако решење које не би нарушило целокупност државе. „А за то", завршавао се предлог, „тражимо ми помоћ за остварење закона од 1848 године".

Закони о којима је реч били су уставне природе; они су дали Мађарској независну парламентарну владу и увели разне либералне реформе. Угушењем револуције, следеће године, аустријски двор их је све поништио.

Из овог предлога споразума види се да су они мађарски политичари који још априла 1861 нису хтели да чују за обнављање Војводине, децембра нудили да је поставе на „реалнију" основу. Хтели су само да јој смање подручје и да јој ограниче политичку власт на ниже послове у оквиру жупаније. Обавештени, по свој прилици, о намери аустријске владе да успостави Војводину, они су се показали вољни да је и сами признају, али ограничену на област насељену претежно Србима.

Подносећи овај предлог мађарски прваци су свакако затражили од српске владе да га одобри и препоручи вођама војвођанских Срба као основу за преговоре. Међутим, нема података да је влада прихватила и овом приликом улогу посредника. Много је вероватније да је то избегла. Она се у том тренутку налазила у врло тешком положају због једнострано извршене уставне реформе и донетог закона о стварању народне војске. Поред Турске, тиме су се показале незадовољне и Аустрија и Енглеска, две од заштитничких сила према Париском уговору од 1856. Њихови конзули у Београду вршили су сталан притисак на српску владу да поништи неправилно донете законе.[19] Њен положај је отежавала и околност што је тада била у рђавим односима и са руским конзулом.

Интересовање српске владе за рад Благовештенског сабора изазвало је својевремено јако подозрење код аустријских власти. Сад, међутим, кад је већ имала на врату сукоб око уставне реформе, она није смела стварати у Бечу нове поводе за незадовољство, — као што би вероватно проузроковало посредовање око српско-мађарског зближења. Напротив, да би одобровољила аустријску владу она је баш тада забранила сваку агитацију против ње и затворила границе мађарским емигрантима. Гарашанин је рекао аустријском конзулу да ће „талијанске и мађарске пустолове" одбити од српских граница оружаном силом ако би покушали да пређу преко њих ради упада у Мађарску.[20]

Још мање је Србија могла мислити на посредовање у пролеће 1862. Током априла и маја стали су се ређати у Београду и у унутрашњости крвави сукоби између Срба и Турака. Та затегнутост односа достигла је врхунац средином јуна (п. н.) приликом бомбардовања Београда. Изгледало је да је Србија на прагу рата. На пречанске Србе мислила је само онда када је водила тајну акцију око врбовања људи из граничарских пукова.

Затегнутост српско-турских односа утицала је и на одлуку аустријске владе да одгоди расправу о уређењу Војводине. Законски нацрт о том питању и о сазиву српског народног сабора, који је имао примити нацрт, поднет је на дискусију министарском савету 8 августа 1862. Међутим, већина министара се сложила са мишљењем графа Рехберга, министра иностраних послова, „да су главе свих Срба усијане идејом о стварању Велике Србије", и да би они сваки уступак сматрали као недовољан.[21] Противно Шмерлинговом мишљењу, усвојен је предлог да се сачека одлука Цариградске конференције која је тада тражила решење за спорна питања између српске и турске владе. Конференција је ускоро закључена, али нацрт закона није више изнет на дискусију.

III

У раздобљу од 1861 до 1866 мађарски либерални прваци нису имали много могућности да расправљају политичка питања, — а што се војвођанског тиче, нису имали ни воље. Аустрија није више била расположена да Србима чини уступке, па према томе није било потребе ни за њих.

Међутим, мађарска емиграција је и даље развијала велику активност, користећи сваки европски заплет у који је Аустрија била умешана. Такав је случај био у почетку 1863, када је избио устанак у Пољској. Заузимање Енглеске и Француске за Пољаке било је у прво време тако живо да је изгледало да би могло доћи до сукоба са Русијом. На страни ове силе биле су, сасвим природно, остале учеснице у подели Пољске — Аустрија и Пруска.

Талијанска влада је још увек имала потраживања од Аустрије. Њој је ишло у рачун да ту силу увуче у рат који се очекивао, и да, по старом плану, изазове буне на Балкану и у Мађарској. Припремање диверзије поверено је опет мађарској емиграцији. Њен комитет у Турину упутио је 2 фебруара 1863 српској влади предлог једног споразума који су потписали генерал Тир, Комароми и граф Чаки.[22]

Комитет је предвиђао прво рат Србије са Турском, а затим, кад буде довршена концентрација мађарских снага у Србији, ушло би се и у рат са Аустријом. После срећног окончања оба рата Мађарска би, као независна држава, закључила савез „за одбрану и нападање" са суседним словенским државама. [1.]

У погледу Хрватске предлог је био веома широкогруд. Њој се остављало на вољу да реши да ли жели да остане у старом државноправном односу са Угарском краљевином, или да постане независна, или чак и да се уједини са једном од суседних држава. [2]

Србима то право није признато. „Мађарска држава испуниће жеље Срба који у Мађарској живе", стајало је у предлогу, „и учиниће им као народу све концесије, даће им потпуну аутономију, но под условом да се сачува територијална целокупност мађарске државе. За основ подобног уређења ми дајемо предлог закона о народностима који је једногласно примио мађарски сабор у 1861 години". [3.]

Србији је обећана помоћ талијанске владе под условом да прими овај предлог споразума. У чему би се та помоћ састојала, то није назначено. Из текста се види да је мађарска емиграција много рачунала са тим да ће аустријски Срби прећи у великом броју у Србију да се боре са Турцима, да би на тај начин вратили дуг из 1848 године. У предлогу се тврдило да ће велике силе спречити интервенцију Аустрије у српско-турском сукобу. Од српске владе је тражено да, упоредо са мађарским комитетом, развије акцију међу војвођанским Србима да би их задобила за покрет, али, чим то буде постигнуто, да их упућује претставницима комитета ради договора о начину на који би учествовали у њему.

Иако је долазио од једног револуционарног покрета, овај предлог није био непријатан српској влади. У том тренутку њено гледање на те савезнике претрпело је малу измену. Било је више разлога за то. На првом месту осећала се усамљенија него ранијих година. Русија је била заузета савлађивањем Пољског устанка, Грчка је, после извршене промене на престолу, изгледала сасвим изгубљена за заједничку ствар балканских народа, а став Енглеске чинио се Србији крајње непријатељски. Иза мађарске емиграције стајала је талијанска влада са којом је Србија била у врло пријатељским односима, а иза ове цар Наполеон. Међутим, сигурно је да српска влада ни овом приликом није узела никакве обавезе према мађарском комитету. Пре свега она није била вољна да загази у рат са Турском и Аустријом без обезбеђене помоћи Француске и Русије; а затим, и кад је тражила сарадњу са националним покретима, она са њима није потписивала споразуме; то је чинила само са законитим владама.

Разговора са Мађарима је свакако било, јер су у то време српско-талијански односи били тако срдачни да су извесне манифестације тог пријатељства (долазак генерала Тира у Влашку, присуство талијанских официра у српским војним радионицама, објављивање упутстава талијанском делегату у комисији за рејон београдске тврђаве) изазвале сумњу код турске, аустријске и енглеске владе да је Србија пришла „потпаљивачима револуције". [23]

Пољска криза је прошла без рата. Рад мађарске емиграције оживео је тек средином 1866, пред почетак Пруско-аустријског рата. Тада је Тир добио задатак од талијанске и пруске владе да затражи од Србије да се придружи рату против Аустрије. Тир је, међутим, задоцнио; стигао је у Београд после закључења примирја. Српска влада га је примила врло резервисано; о војвођанском питању изгледа да није било ни говора.

Талијанско-пруска дипломатска акција у Београду потстакла је српске државнике да се јаче заинтересују за прилике у Мађарској. Говорило се да ће тамо доћи до устанка чим почну ратне операције. Ако би се то догодило пораз Аустрије био би неизбежан. У том случају Србија, иако неспремна, могла би да се умеша у сукоб.

Крајем јуна Гарашанин је послао Николу Крстића, тада на служби у Касационом суду, са задатком да посети Пешту и друге веће мађарске вароши и испита расположење у вези са ратом. После две недеље Крстић се вратио са извештајем да нема изгледа да ће се Мађари дићи на оружје ако пруска војска не уђе у њихову земљу.[24]

Међутим, она се зауставила после потписаног примирја. Док се чекало на решење: наставак рата или мир, Србија се нашла пред новим проблемом: како ће се прекројити карта Средње Европе ако се Аустрија, пољуљана поразом код Садове, потпуно распадне? Ко ће попунити створену празнину? Да не би то Русија учинила било је потребно што пре постићи споразум са Мађарима, Румунима и Хрватима о стварању једне државне заједнице, конфедерације, способне да се одупре закорачењима великих сила.

Разговори са мађарским вођима наметали су се и због једне друге ствари. Крстић је био донео кнезу једно писмо од Хуњадија чији је смисао требало разјаснити. У њему се налазило обећање да ће обновљена Мађарска задовољити жеље њених српских поданика и да ће помоћи Србију да без капи крви добије тврђаве поседнуте од Турака; као противуслуга од ње се тражило да држи у приправности 5 до 6.000 људи, који би на захтев Мађарске имали прећи на њену територију. Због тога је решено да се Крстић поново пошаље у Пешту. По њему је кнез послао писмо Хуњадију у коме га је замолио да саопшти Андрашију његову жељу да се што пре поведу преговори о тешњој заједници народа Средње Европе.

Кад је Крстић стигао у Пешту (22 јула с. к.), мир у Прагу био је потписан и мађарски вођи су заузели коначан став према Аустрији; изјаснили су се за њен опстанак на бази признања мађарске самосталности. Хуњади је рекао Крстићу да ће се ново стање у Мађарској установити легалним путем, преко једне мађарске владе на чијем ће челу бити Андраши. Говорио је и о питању односа са тамошњим Србима. Њихове жеље имале су се задовољити оснивањем жупанија (вармеђа) у којима ће они бити у већини. Поменуо је Војну границу, Бачку и Банат. Српска управа у тим жупанијама била би регулисана

на основу српских привилегија. Што се тиче будућих односа између кнежевине Србије и Мађарске, Хуњади је рекао да ће се о томе преговарати кад буде образована мађарска влада. Тада ће Крстић имати да донесе српски писмени предлог. О том питању граф је могао само толико да каже да ће Мађарска предложити један уговор за одбрану и напад; Србија ће добити подршку у питању тврђава, а у замену за то узеће обавезу да у одређеним случајевима ставља једну бригаду своје војске на расположење мађарској влади.[25]

Преговори су имали, дакле, сачекати решење аустријско-мађарских односа.

Пораз у рату учинио је Аустрију веома попустљивом. Она није могла и даље одбијати мађарске захтеве о завођењу дуалистичког облика владавине, а још мање оспоравати Мађарима право да по свом нахођењу реше односе са војвођанским Србима.

Добивши одрешене руке, они нису више сматрали за потребно да обнове Војводину, ни у облику који је имала 1848, нити у оном који су либерални прваци предлагали 1861. Чак су били и против тога да Србима даду заокружене српске жупаније о којима је било речи приликом Гарашанинових и Ристићевих разговора у Пешти 1860. Када је доцније, почетком 1868, Ристић посетио Андрашија, тада претседника угарске владе, од њега је добио објашњење да се мисао о српским жупанијама показала неостварљивом. Срба није нигде било у Мађарској у довољном броју, тврдио је Андраши, да би им се могла дати засебна жупанија; најбројнија њихова група била је у Шајкашком батаљону, а по другим крајевима Војводине живели су у усамљеним селима или у насеобинама мешовите народности.[26]

Пошто је разбио све наде војвођанских Срба, нарочито оних који су очекивали од Мађара праведно решење националног питања, Андраши се стао залагати за побољшање односа Монархије са Србијом. Циљ му је био да је одвоји од Русије и привеже за Аустро-Угарску. Такву политику он је објашњавао тиме што „српски елементи са ове и оне стране Дунава", како се изразио, „увек утичу једни на друге, и једини начин да се стане на пут утицају Срба на овдашње (угарске) Србе може бити тај да се наш сопствени утицај заведе у Србији".[27]

[1] Јован Ђорђевић, Српско-мађарско пријатељство, Београд 1895, 15.
[2] Преписка Илије Гарашанина, Грађа, II, Ист. инст. САН, I, 175.
[3] Kossuth, Souvenirs et écrits de mon exil, Paris 1880
[4] Коста Цукић Милоју Лешјанину, Беч, 20 марта 1859. Држ. арх., ПО. кут. 76, 22 и 28.
[5] Кнез Михаило кнезу Милошу, Париз 17/29 априла 1859. Политика од 4 марта 1927.
[6] Giorgi à Buol, Belgrade s, d. 1859, tel. N° 68. St. A Wien (Berichte aus Belgrad). Препис у САН бр. 7940.
[7] Cleombroto, Una missione segreta del generale Türr durante la guerra de 1866, Tempo (Roma) 3-IV-1918. — Herrmann Wendel, Bismarck und Serbien 1866, Berlin, 1927, 23-27. — Prokesch an Boroviczka, Konstantinopel 13 Februar 1861,

Nº 294. St. A Wien. — Tastu à Thouvenel, Belgrade, le 12 fevrier et 5 mars 1861, Nº 2 et 8. Aff. étr. Paris (Turquie, Belgrade, Vol. 12)

[8] Ј. Ристић, Спољашни односаји Србије, II, 51—57.

[9] Wertheimer, Graf Julius Andrassy, Stuttgart, 1910, I, 142.

[10] Ј. Ристић, сп д., 51—57.

[11] Wertheimer, op. cit., I, 149.

[12] Д-р Никола Крстић, Мемоари (1862, Јавни живот), рукопис у архиви САН бр. 7198

[13] Wertheimer, op, cit., I, 159.

[14] Emile Bourgeois, Manuel historique de politique étrangère, Paris, 1924, III, 638.

[15] Wertheimer, op. cit., 162

[16] L. Thouvenel, Pages d' histoire du Second Empire, Paris 1903, 342. — E. Masi, The Completion of Italian Unity; The Cambridge Modern History, 1909. XI, 533. — Генерал Гир кнезу Николи, Турин, 31 децембра 1861, објавио д-р Милан Прелог у часопису Ријеч, Загреб, бр. 13 од 4 априла 1931.

[17] Предлог споразума на немачком, непотписан, рукописом графа Ласло Хуњадија, носи датум „Belgrad, 2. Decemb. 861". Идентитет писца утврђен је на несумњив начин поређењем тог текста са потписаним Хуњадијевим писмима из 1866. Изнад реченице: Timeo Danaos et dona ferentes, стоји забелешка Гарашаниновим рукописом: боим се Грка кад дарове доносе. Збирка проф. Гргура Јакшића.

[18] Граф Ласло Хуњади служио је Андрашију и доцније, августа 1866, као веза са кнезом Михаилом, али по питањима која су се тицала односа између Србије и Мађарске.

[19] Wassitsch an Rechberg, Belgrad, 27 December 186', Res. Nº 97. St. A. Wien. (Berichte aus Belgrad). Препис у САН бр. 7940.

[20] Исти истом, Belgrad, 17 März 1862, Res. Nº 9. Исто.

[21] Д-р Димитрије Кириловић, Војводина и Србија пре 75 година, Политика, 6—9 јануара 1937.

[22] Атанасије Николић, Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и уједињење (1850 - 1868), написано априла 1876. Рукопис у Архиви Министарства иностраних послова у Београду (пре 1941)

[23] Ј. Ристић, сп д., II, 224.

[24] Н. Крстић, сп. Мемоари, Петровдан (29—VI—1866)

[25] Исто, 31 јула 1866.

[26] Ј. Ристић, сп. д.. II, 57.

[27] Wertheimer, op. cit., I, 458.

Vojislav J. Vučković

LA QUESTION DE LA VOÏVODINE DANS LES RELATIONS ENTRE LA SERBIE ET LES HONGROIS DE 1859 A 1868.

Résumé

L' auteur expose la participation de la principauté de Serbie dans la lutte des Serbes, sujets des Habsbourgs, en vue de défendre leur individualité nationale contre la politique d' absorbtion des Hongrois.

Pendant la Révolution hongroise de 1848-9 les Serbes avaient espéré obtenir une large autonomie dans le cadre d' une unité administrative à créer au sud de l' ancien royaume de Hongrie. Cette unité devait porter le nom de Voïvodine. Vienne la créa, mais ce nom resta vide de sens. Les Serbes y furent soumis au même régime que les autres races de l' Autriche.

Leurs frères, habitant la principauté de Serbie, s' intéressèrent à leur sort pendant les luttes de 1848-49. L' intérêt se manifesta de nouveau en

1859, après la restauration en Serbie de la dynastie des Obrenović. A la veille du conflit italo-autrichien Kossuth donna au prince Michel des promesses formelles concernant le sort des Serbes de Hongrie. Il se déclara prêt à leur accorder des institutions très libérales, compatibles avec le principe de l' unité du royaume.

La solution du problème constitutionnel hongrois se trouvait à l' ordre du jour depuis la défaite autrichienne dans la guerre d' Italie. Il sembla au prince Michel que cette solution pourrait être facilitée dans une certaine mesure par l' entente entre les Serbes de Voïvodine (province qui venait d' être abolie) et les Hongrois. Comme avantage pour son pays il escomptait une attitude moins inamicale des dirigeants autrichiens et hongrois à l' égard des aspirations nationales serbes dans la Question d' Orient. L' ancien homme d' Etat, Ilija Garašanin, fut chargé d' offrir au gouvernement autrichien la médiation de la Serbie. Sa proposition fut accepté à Vienne, mais se heurta à Budapest à l' intransigeance des politiciens hongrois. Ils refusèrent de consentir au rétablissement de la Voïvodine. La seule concession qu'ils offrirent fût celle de former des comitats englobant les régions habitées par les Serbes.

La diète qui siègea à Sremski Karlovci en 1861 marqua un succès pour la nation serbe. Les voeux d' autonomie, exprimés par les délégués, furent remis au gouvernement autrichien et reçurent un acceuil favorable. Un projet de loi en ce sens fut mis à l' étude. Le gouvernement parut de nouveau enclin à favoriser les Slaves pour gagner leur appui contre les demandes jugées exhorbitantes des Hongrois.

Inquiets de la tournure prise par les événements aussi bien intérieurs qu' internationaux, les chefs de l' opposition hongroise prirent le parti de tenter un accord avec les Serbes du royaume par l' intermédiaire du gouvernement de la Serbie. A cet effet ils choisirent comme émissaire le frère de la princesse Julie Obrenović, le comte Laslo Hunyadi, collaborateur d' Andrassy.

Le 2 décembre 1861 Hunyadi rédigea à Belgrade un projet d' accord. Il y proposa un compromis entre la thèse hongroise du droit historique et la thèse serbe du droit naturel. La nouvelle Voïvodine serait établie sur une base plus réelle et plus pratique que l' ancienne. Elle devait englober certains districts des confins militaires, le Srem et les districts (habités par les Serbes) du sud de l' ancienne Voïvodine.

L' importance de ce document réside dans le fait qu' il nous montre, pour la première fois, chez les chefs hongrois le désir de renoncer, dans une large mesure, à cette volonté de domination et d' absorbtion qui constitua une des tendances les plus constantes de leur politique nationale.

L' Autriche ayant acquis la conviction dès 1862 que tous les Serbes s' étaient trop dangereusement échauffés pour l' idée de la Grande Serbie, il ne fut plus question à Vienne après cette date de rétablir la Voïvodine. Les chefs de l' opposition hongroise, de même, n' abordèrent plus ce sujet. Quand le compromis austro-hongrois du 8 février 1867, instaurant l' Empire dualiste, donna aux Hongrois le pouvoir de régler à leur guise le sort des Slaves, ils refusèrent non seulement de rétablir la Voïvodine, mais aussi de créer les comitats à prédominence serbe. L' explication donnée par Andrassy en 1868 fut qu' il n' existait pas en Hongrie de groupement serbe suffisamment nombreux pour nécessiter une telle organisation administrative.

Мил. С. Филиповић

СИРОТА КУДЕЉНИЦА

Прилог објашњењу чл. 64 Душанова законика

Члан 64 Душанова законика гласи (у редакцији Ст. Новаковића): *Сирота кудељница да јест свободна, такожде како и поп.*[1] У преводу Н. Радојчића на савремени српски језик тај члан гласи: Сирота кудељница да је слободна исто онако као и поп.[2]

Новаковић је овако коментарисао тај члан: „Не знамо шта је *кудељница*, и можемо се домишљати да то значи сироту жену која се издржава предењем, а нема никаква имања. Наредба *да јест свободна такожде како и поп* везује овај члан за члан 31... Поп је за своју баштину или за црквену земљу која му се по закону уступала био ослобођен од работа. То се исто овде изриче и за сироте које никога немају и које се предивом издржавају, и у томе је главно значење овога члана."[3]

Новаковић се је, дакле, домишљао шта би могао да значи израз „сирота кудељница" и делимично му је погодио значење, али није сасвим објаснио тај члан. Недавно се је на тај члан осврнуо проф. Н. Радојчић, проучавајући уопште однос између византиског права и Душанова законика. Утврдио је да су знатне и веома важне одредбе у Душанову законику преузете из византиског законодавства у истом облику или преудешене. Међутим, чл. 64 није прегледан из византиског законодавства, него је у традицијама римског права, и у том члану је извршено подешавање према степенима српског привилегисаног друштва. У том члану, истиче проф. Радојчић, ради се нарочито о заштити женскиња. Пошто је у сировоме друштву Средњега века свако ко је био слаб био изложен нечовечном поступању, заштита је могла доћи само од стране државне власти.[4] Тиме, ипак, није речено све, наиме није речено шта је уствари била кудељница и какав је био њен стварни положај у друштву.

Данас има могућности да се каже нешто више о значењу израза „сирота кудељница" и о њеном положају. На првом месту треба се задржати на самом називу „кудељница". Назив не постоји у савременом српском језику, а поменути члан Душанова законика је једино место где се он помиње у писаним споменицима. Даничић је унео ту реч у свој *Рјечник из књижевних старина српских* заједно са текстом читава члана 64.

Ставио је као објашњење: „inops" (за цијело не знам што је)".[5] Проф. Радојчић је у свом преводу Душанова законика, као што сам показао, задржао ту старосрпску реч. Кад се та реч чита, она изгледа као прилично разумљива. Савремени Србин помислиће одмах на кудељу у значењу „конопља" и на рад око ње. Али, у нашим средњевековним споменицима не помињу се ни конопља нити реч кудеља у ма ком значењу. Главна текстилна биљка у то време је лан, и он се помиње врло често. У решавању те загонетке може нам помоћи донекле живи народни говор, нарочито у оним крајевима где је било средиште Душанове активности и где је говор сачувао до данас многе речи из Средњег века. Тако у околини Скопља, као и у многим другим крајевима (не само у југозападним, како износи Вук Караџић у свом *Рјечнику*), реч „кудеља" значи исто што и преслица, и то само преслица на којој се преде вуна или памук, а значи и количину влакна које се може ставити на преслицу; преслица за конопљу у околини Скопља зове се „повесмарка". Према томе кудељница је жена која ради на преслици и преде. Постала је од речи „кудеља" и од наставка *-ница*, који је чест у тој функцији, на пр.: радница, напасница, мађосница, урочница итд. То, ипак, не значи да се таква жена није бавила и другим пословима, у првом реду оним који су се односили на припремање текстилног влакна за предење: чупање и мочење лана, трвење и гребенање, или прање и гребенање вуне, као и на разне друге женске послове, али је предење и тада и доцније, као што ће се видети, било главно и карактеристично занимање сиротих жена.

Пре него што пређем на даља излагања изнећу још неке податке који ће помоћи да боље разумемо „сироту кудељницу" која није ишчезла потпуно из нашег друштва још ни до данас.

Поменути члан Душанова законика из 1349 није једино место где се помиње сирота кудељница. Иако не баш под тим именом, али увек на начин да не може бити сумње да се ради о њој, она се помиње на више места у народним песмама као и у неким другим писаним споменицима. Тако на пр. у добро познатој дивној народној песми „Предраг и Ненад"

Рани мајка два нејака сина,
У зло доба у гладне године,
На преслицу и десницу руку . . .[6]

Али, ни из тих стихова, као ни из других примера из народних песама не сазнајемо ништа о томе како се је то у нашој старини дешавало да жена остане сама и да она подиже децу издржавајући и себе и њих наградом за мукотрпни рад другима, за предење. Народне песме су одраз народног живота и ја ћу навести још неке примере како се мотив о удовици која таквим радом издржава децу сусреће и у другим песмама, изражен чак и драстичније. Тако у песми из Босне „Нејачак Ненаде"

Мајка храни дјеце деветоро,
Све преслицом и руком десницом,[7]

а код Бугара су забележени стихови:

Гледала маика, хранила
До два ми сина близнака.
Гледа ги и отгледа ги
На чужда хурка махалка. [8]

Беда жене преље у последњем примеру је нарочито истакнута: она чак нема ни своје преслице него ради на туђој!

Врло је значајна једна још необјављена песма. То је песма „Халил Хрњичић и Малеш Харамбаша" коју је певао Алија Фијуљанин из села Љескове (општина Сухи До, Штавички срез) тридесетих година овога века. Песма је у збирци пок. професора Милмана Парија и чува се на Харвардовом универзитету у Кембрицу (Мас., САД). У песми се пева како Мујов Халил чини разне зулуме: отима коње, убија Влахе, одводи девојке. Ти јади могу још да се трпе, али не могу

Но ни велик порез ударијо:
На удовицу петстотина гроша
Која ће га прести на кудељу.

Да би разумели положај такве жене кудељнице или преље треба да се пренесемо у доба и у друштво у коме су оне постојале.

Душанов законик је био законик феудалног доба и феудалног друштва. Поменути члан Душанова законика ослобађа жену кудељницу обавеза у работи као што је ослободио и попа који је имао унеколико повлашћен положај. Стојану Новаковићу је промакло понешто што му је могло помоћи да боље објасни појаву и положај жене кудељнице. У феудалном уређењу обавезе се стављају поглавито на кућу односно домаћинство, а од укућана се захтева да земљу која им је дата обрађују редовно и успешно како би властелин имао што већи приход. Обрадом земље су се бавили мушкарци и свака кућа је морала располагати довољном мушком радном снагом да би могла да обрађује земљу а уз то и да даје работу, обавезу у радној снази, за рад на земљи са које је сав приход ишао властелину. Ако кућа остане без мушке радне снаге земља се даје другоме. У Средњем веку потреба радне снаге код нас била је уопште велика, па је држава, односно династија и властела, предузимала разне мере да обезбеди радну снагу: примамљивали су сељаке са других властелинстава и из других земаља, тешким казнама спречавано је бежање подложних сељака са својих земаља, итд. Врло је занимљива одредба, „закон", у Светостефанској хрисовуљи (1313—1318) која наређује: „И сирота (тј. жена удовица) која има мала сина да си држи в'се село догде јој син подрасте; ако ли не има сина, да си држи селиште и врт и главну њиву си".[9] Ту је велика разлика између удовице која има недорасла сина и удовице која нема сина. Прва остаје у свим правима свог домаћинства, јер ће јој син поодрасти и прихватити домаћинство, па јој је остављена сва земља. Не вели се како ће бити с њеним обавезама, особито с работом. Удовици друге

врсте, оној која нема сина, одузима се све осим селишта (ми бисмо данас рекли кућишта), врта и главне њиве. Та повеља још има обзира према таквим удовицама: не тера их из куће и оставља им минимум земље потребан за издржавање. Немамо непосредних података, али можемо да претпоставимо да сви властелини у то време, као ни у позније, нису имали таквих обзира према удовицама него су их једноставно терали а куће и земље давали новим придошлицама или подељеницима који су имали мушких радних снага, као што је то било и у новије време. Отеране жене, ако не би успеле да се преудају или да их прихвати ко од рода могле су да се издржавају једино предењем.[10] Свакако да је било у Средњем веку и таквих властелина који су од удовица, које су задржали на земљи, тражили и работе, које оне нису могле да дају, па је то био повод да се у Душанов законик унесе одредба да су „сироте кудељнице" слободне од работа. А оне нису морале бити, како је мислио Новаковић, без икаквог имања.

Али, тиме још није у потпуности објашњена „сирота кудељница". Најпре, оно „сирота". У нашем савременом језику почиње да се губи осећање правог значења тог придева и именице (лат. orbatus) и они се све више изједначују са „сиромах", „сиромашан", „убог" (лат. pauper), речима које су им сличне по звуку. У Светоарханђелској хрисовуљи цара Душана употребљава се реч „убог" у значењу „сиромашан". Важна је појединост да чл. 64 Душанова законика носи наслов „О сиротѣ", као и чл. 73, у ком се говори како „сирота" (на овом месту очигледно без разлике пола) која није кадра дићи парницу или бранити се на суду може дати заступника који ће је заступати.[11] „Сирота", „сиротан" је лице које је остало без родитеља, али и човек и жена који су остали без брачног друга и деце, без социјалне подршке.

Као што сам рекао, „сирота" удовица или кудељница је жена која може да има земље, али која нема потребне радне снаге за обрађивање те земље. Она је услед тога стварно и сиромашна, јер нема потребних прихода са земље за издржавање своје и своје деце ако их има. Она тражи средства за издржавање на други начин, а тај је, у то време, у друштву које економски није веома диференцирано, да улаже своју радну снагу у рад за награду, да преде.

Предење у нашем сеоском домаћинству и данас има велик значај, али ипак не онако велик као што га је имало раније, када су тканине израђиване само код куће. Свако домаћинство је спремало сву потребну одећу и женска чељад је много времена трошила на предење. Прело се, ткало и везло и у властеоским дворовима (у робовласничком друштву држане су робиње којима је био посао да преду и обављају сличне послове). Наиме, иако су феудалци скупоцене тканине набављали са стране, на дворовима је увек било потребе и за знатним количинама домаћих тканина, које је требало откати, а за то је требало претходно испрести прећу. Ма да су се и власте-

линке бавиле предењем, на таквим већим домаћинствима била је потребна и туђа радна снага за предење као и за обављање других послова. Не може бити сумње да је средњевековна властела на дворовима искоришћавала у ту сврху женску радну снагу својих подложних сељака. Немамо писмених потврда за то из доба пре Турака, али је врло занимљива једна одредба из законика султана Мехмеда Освајача (XV век) која показује да је таквих злоупотреба било у то рано турско доба. Говорећи о наплати испенце од удовица, законик каже да спахија не сме да их присиљава да бесплатно преду за његове потребе него да мора да им плати најамнину.[12] Те спахије нису се много разликовале од хришћанске властеле у доба пре турског освојења, а било је доста властеле у нашим земљама која је под Турцима задржала свој положај спахија. Било је тога код нас и у новије време да су имућније куће и на селу, а особито у граду, позивале сиромашне жене да им спремају јела за гозбе, да кувају сапун, да им ткају платно, преду и сл. Нарочито је било развијено давање сировина таквим женама да их оне прераде код своје куће и кад заврше посао и донесу израђевине примале су награду. Тако су сиромашне и сироте жене налазиле неке, иако бедне, могућности да издржавају себе и своју нејаку децу радом само својих руку.

У Западној Европи предење губи свој значај у XVIII веку појавом машинских предионица и индустриских тканина, а код нас се је тај напредак осетио у већој мери тек у другој половини XIX и у току XX века, када је и село почело да купује индустриске тканине.

Код нас се одржава и данас обичај да се преде на мобу: ако кућа има већу количину вуне и треба да је опреде у кратком времену позове се женска моба да је опреде. Други је начин да се за тај посао плати, а тим послом су се од најстаријих времена бавиле сиромашне и сироте жене, удовице, како оне које су чекале да им деца поодрасту и прихвате издржавање куће тако и оне које нису имале ни те наде ни других средстава за живот. Тако на пример Срећен Л. Поповић је изнео казивање Јелисавете Стојковић-Влајковић како је њена свекрва Стана са два сина (а муж и друга два сина су страдали), пошто су Аустријанци заузели Београд, прешла у Срем 1789, где је живела врло тешко: „прела туђу преслицу, те се лебом ранила“, док није добила пензију и синови јој одрасли.[13]

У некадашњој Војној граници власти су строго водиле рачуна да свако домаћинство располаже мушком радном снагом способном за војну службу и за обраду земље. Ради тога граничарске власти су у толикој мери задирале у приватни живот да су једноставно у породице са слабим наталитетом насељавале читаве „родове“ из других места, и тако су постајале куће са „смјесом“; у томе су се ослањале и на законске прописе о задрузи у Војној граници који су ишли на руку примању странаца у куће са малим бројем чланова.[14] Другим речима, удовица је требало да се уда. На основи тога бива сасвим јасно

што су власти у списковима домаћинстава износиле и бројно стање удовица. У недавно објављеним списковима граничарских домаћинстава у Бачкој 1720, на више места се помиње број удовица у селу које немају својих домаћинстава (nullas oeconomias exercentes) него живе бедно као надничарке (на пр.: „...quotidiano labore misere viventes"). Таквих 27 удовица у данашњем Новом Саду издржавало се радећи као пиљарице на градском тргу, а за 32 удовице у Футогу се вели да не привређују и да немају ништа друго сем својих кућица те нису подложне јавним дажбинама.[15] Не вели се какви би то били послови којима су се бавиле удовице, сем оних у Новом Саду, али не може бити сумње да се и у Бачкој у XVIII веку ради о женским пословима, у првом реду о помагању другима у ткању, предењу, прању и сл. Остатак тога види се и данас у Војводини, јер још увек има сиротих жена које другима ткају за награду ћилиме, док вуну гребенају и преду сада машине. Посећивао сам такве жене које обично имају своју кућу, али не и земљу, или пак имају недовољно земље.

Приликом испитивања порекла становништва у селу Лочевцима (Таковска општина, Таковски срез), јуна 1953, дошао сам до особитог податка о жени која издржава породицу предењем. Старац Иван Томашевић из тог села рођен је 1869. Отац му је погинуо у битци на Јавору 1876. Били су у задрузи која је била доста имућна. После погибије очеве старешином задруге постане његов синовац Вукоман који је кињио Иванову мајку и њену децу (било их је свега двоје) и на годину дана после погибије њена мужа отерао их с имања. Мајка је изишла у један вајат од брвана. Много су се мучили. Жене из села су их помагале а мајка је и радила: она је прела другима за награду. Тако су се мучили све док Иван није дошао до снаге и почео сам да привређује. Иван прича како му је мајка по читаву ноћ прела. А да би видела да преде ноћу, пробила је лончић на земљаној пећи: кад ложи затвори чиме ту рупу да се кроз њу не дими, а кад се ватра разгори, онда отвори рупу и преде при светлости која је избијала од ватре кроз рупу.

Има у околини Лесковца једна народна изрека која посредно показује како „сирота кудељница" још није ишчезла. Говорећи о томе како је слава или служба (крсно име) општи народни обичај, описивач народног живота у том крају наводи и изреку „Жена кудељу преде, па слави славу",[16] којом се у том крају истиче (и немарни прекоравају) да је слава тако важан и тако велик обред да и жена која се издржава предењем, дакле води најбеднији живот, ипак слави славу. По усменом саопштењу Д. Ђорђевића и данас има у околини Лесковца жена које су сироте и сиромашне те предењем издржавају себе и своју децу.

Према изложеном, „сирота кудељница" у Средњем веку или удовица из народне песме која издржава себе и децу предући другима за награду је „сирота" жена, жена без мушке радне снаге, неспособна да сама обрађује земљу (ако је има) и

стога упућена да се издржава предењем, једином врстом женског најамног рада у нашој прошлости. Иако су оне биле у тако бедном положају, властела у Средњем веку а спахије у турско доба, искоришћавали су их тако да су их законодавци морали узети у заштиту.

[1] Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана, цара српског (Београд, 1898), 185.

[2] Душанов законик. Превео, предговор и увод написао Никола Радојчић (Нови Сад, 1950, Матица српска), 48

[3] Ст. Новаковић, на озн. месту.

[4] Н. Радојчић, Душанов законик и византинско право. Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, I (Београд, 1951), 68–69.

[5] Ђ Даничић, Рјечник из књижевних старина српских (Београд, 1863–1864), под: коудељница.

[6] Вук Ст. Караџић, Српске народне пјесме, II (IV држ. издање, Београд, 1932), 67.

[7] I, Jukić - G. Martić, Narodne piesme bosanske i hercegovačke, I (Osiek, 1858), 90.

[8] Хр. Вакарелски, Христо Ботев в блгарското народно творчество. Сборник Христо Ботев (София, 1949), 468.

[9] Ст. Новаковић, Село (Београд, 1894) 151; Љ, Ковачевић, Светостефанска хрисовуља. Споменик СКА, IV (Београд, 1890), 7.

[10] У Босанској Посавини, за време Турака, док су владали чивчиски односи, ако би се десило да умре чивчија и остави жену и ситну децу који нису били у стању да обрађују читлук, „бег“ (сопственик читлука) би их једноставно отерао са читлука, ако удовица не би успела да доведе себи мужа у кућу. Отерана жена би се прибила гдегод, а деца би јој се разишла по најму док одрасту а онда би ушли где у кућу као домазети и сл.

[11] Ст. Новаковић, Законик Ст Душана . . . 59, 190 - 191.

[12] Kraelitz, Kanun — name Sultan Mehmeds II. Mitteilungen zur osm. Geschichte. I 1, 24, 38, 26, 42, 28, 44. Наведено према Бр. Ђурђев, О утицају турске владавине на развитак наших народа. Годишњак Историског друштва НР Б и Х, II (1950), 74.

[13] Сретен Л. Поповић, Путовање по Новој Србији (Српска књижевна задруга, Београд, 1950), 186–187.

[14] Опширније о томе Мил. С. Филиповић, Несродничка и предвојена задруга (Београд, 1945), 10–15.

[15] Ж. Сечански, Пописи становништва Бачке током осамнаестога века. Посебна издања САН, Етнографски институт, књ. 3 (Београд, 1952), 229, 252, 261, 279, 296, 308, 323, 380, 388.

[16] Драг. М. Ђорђевић, Народни живот и обичаји у Лесковачкој Морави (у рукопису).

Mil. S. Filipović

A CONTRIBUTION TO THE EXPLANATION OF ARTICLE 64 OF THE SERBIAN EMPEROR DUSHAN'S CODE

Summary

Article 64 of the Emperor Dushan's Code (A. D. 1349) reveals the following: „A poor „kudeljnica“ is free of duties, even as a priest“. Earlier commentators (St. Novaković, N. Radojčić) have not thouroughly explained this article, as they did not know exactly the proper meaning of the word „kudeljnica“, which is not common to the contemporary Serbian and is not

mentioned in other documents from middle ages. The word is derived from „kudelja", the spindle. Although not under the same name, we meet in Serbian folk songs and in real life widowed women sustaining themselves and their children by spinning for reward. Being without male labor power, such orphaned women in feudal times were expelled from their tenant farms or were deprived of land which they could not cultivate. They drew their livelihood from spinning, since it was at that time the only paying job for women, and spinning was very important before the appearance of manufactured textiles; feudal lords and rich households needed more spinners than they had in their own households.

Лазар Мирковић
и
Душан Петровић

ДИМИТРИЈЕ АВРАМОВИЋ[1]

— СЛИКАР И ПИСАЦ —

Живот Димитрија Аврамовића[2]

Димитрије Аврамовић, академски сликар, живописац, историк, књижевник, „саопштаваюћій члень Друштва српске словесности" рођен је 7 марта (по старом календару) 1815 године у Ковиљ-Св. Ивану (данас Шајкаш, Бачка). Досада се писало[3] да је Аврамовић рођен 15/27 марта 1815 године. Да бих проверио датум Аврамовићева рођења писао сам у Ковиљ-Св. Иван и од тамошњег пароха Радивоја Добричког добио сам извод из матице крштених за 1815 годину, који гласи:

„Число 7. день и месецъ 18 (март) Крестихъ и Мѵропомазах младенца Димитріа Рожденога 7 = сего ѿ законовѣнчанихъ Родителей Отца Михайла Адамовића и матере Сарри жителей здѣшнихъ, воспріемник бистъ Јаковъ Баришићъ житељъ Кањскій. Григорій Баичевићъ парох."

Дакле Д. Аврамовић је рођен 7 овога (месеца) тј. марта, а крштен је 18 марта 1815 године. У протоколима Сликарске академије у Бечу стоји да је Аврамовић рођен у Новом Саду,[4] што није тачно.

Отац му се звао Михаило, био је родом из Кања (Бачка), а становник Новога Сада, а мати Сара. Интересантно је да су се родитељи Д. Аврамовића према споменутом изводу звали Адамовић, а не Аврамовић. Знамо да је Димитрије Аврамовић имао сестру Катарину уд. Димитријевић, мајку Мише Димитријевића из Новог Сада (умро 23 XII 1889).

Када је Димитрије имао годину дана однеше га родитељи у Пешту, камо су се преселили. Из Пеште после шест месеци доселили су се родитељи са Димитријем у Нови Сад, где га, када је навршио седам година, дадоше у српску основну школу. Као дете у првом разреду основне школе показивао је склоност ка сликању цртајући јунаке из народне историје и догађаје по српским народним песмама. У другом разреду основне школе радио је разне мале иконе на стаклу које је давао пиљарима да их по селу продају. Када је пошао у трећи разред основне школе, отац га даде сликару Атанасију Николићу да учи цртање, код кога је са великим успехом учио две године.

После свршене основне школе пође Димитрије у гимназију у Новом Саду. За време школовања у гимназији, учио је цртање и калиграфију. У четвртом разреду гимназије, као ватрен

и слободан дух, имао је многе незгоде са професором Ђорђевићем, због чега је завршни испит положио раније но што је требало; добивши пуну сведоџбу четвртог разреда, иступи из гимназије. Сада је желео да пође у Беч ради учења у Сликарској академији, али пошто није имао средстава за издржавање у Бечу, отац га наговори да учи трговину, у којој је издржао свега три дана. Видевши да је одлучно наклоњен сликарству, отац га даде да учи сликарство код новосадских сликара. Годину дана после свршеног четвртог разреда гимназије пробавио је код куће учећи и радећи код неког сликара мање цене Матије Јовановића, неког Талијана и неког сликара Ивана, који су му за рад и нешто плаћали. За ту годину дана израдио је многе иконе на платну и отуда стечени новац делом је штедео за школовање у Академији, а делом је куповао књиге за које је показивао велику љубав.

Биографи Д. Аврамовића се не слажу у томе када је Димитрије Аврамовић први пут отишао у Беч. По Миши Димитријевићу, његовом сестрићу, имао је тада петнаест година, према С. В. Поповићу у Беч је отишао у седамнаестој, а према Стевану Павловићу у двадесетој години.

Када је отишао у Беч, већ прве године је толико напредовао да су га одмах пуштали у Галерију, где је копирао слике славних сликара. У протоколима Сликарске академије у Бечу нема трага да је те године био уписан у Академију, а исто тако не знамо код кога је сликара Аврамовић те године у Бечу учио. У Бечу је могао остати само годину дана, јер се даље није могао издржавати, и тако се опет морао вратити кући, у Нови Сад. Када је дошао у Нови Сад, непрестано је радио на својој уметности, тако да се као сликар већ прочуо. Те године радио је портрет петроварадинског генерала Мајне и његове жене, затим портрет владике Стефана Станковића у више реплика, које је владика разашиљао по манастирима. Осим тога радио је и иконе у двору владичину, чиме је стекао наклоност владике, који му, видећи његов дар и непоколебљиву љубав ка сликарству, обећа помоћ од 100 форинта годишње.

Са новцем уштеђеним од свога сликарског рада, добивеним од оца и владике Станковића оде Димитрије Аврамовић по други пут у Беч, да настави започете студије. Према свима својим биографима остао је том приликом у Бечу шест година; у протоколима Сликарске академије у Бечу забележено је да се у Сликарску академију уписао новембра 1836 године и да је у њој студирао до краја 1839 године, дакле свега три године, те, најзад, да му је професор био Фридрих Амерлинг (1803—1887), сликар портрета и библиских мотива (а то је касније био и Д. Аврамовић), ученик Томе Лоренса и Ораса Вернеа.[5] Бављење у Бечу није му било лако, јер га је стално пратила оскудица у материјалним средствима. Аврамовићеви биографи још кажу да је и стипендију од владике Станковића неуредно добијао. Међутим, сам Аврамовић је био Стефану Станковићу за његово доброчинство „благодаран" и сматрао га је за свога „највећег до-

бротвора"; то видимо из његових записа на једној његовој слици — студији старијег човека —, која се данас налази у српском манастиру Бездину у Румунији, у великој сали конака, а који запис гласи:

„Њіовом высокопревосходителству Господину Господину Стефану Станковићу ц. к. к. Аустрійскимъ црквама Србскогъ и валахійскогъ народа Архіепископ^{s} и Мітрополит^{s} великоме покровитељу Науке и художества а свом^{u} највећомъ Благодѣтелю подноси благодаренъ питомацъ Димитрій Аврамовићъ ученикъ Академіе живописта у Бечу 1840."

Из овога се види и да је Аврамовић 1840 био још ученик Академије у Бечу. Ову слику израдио је Аврамовић на крају својих студија у Бечу, и у знак благодарности посветио је и поклонио своме добротвору Стефану Станковићу.

Поред свих тешкоћа са којима се борио у Бечу, Аврамовић се са одлучном истрајношћу бацио на рад, проводећи читаве дане, од јутра до мрака, често само о једној земички, у цртању, сликању и копирању дела славних сликара у Академији. Бављење у Бечу било је Аврамовићу врло корисно за његово усавршавање у сликарству, и те године, 1838—1839, проведене у Бечу, године су његовог пуног успеха и развитка у сликарству. Миша Димитријевић наводи један неугодан случај из тадашњег Аврамовићевог живота. На свршетку школске године требало је да Академију посети цар; за ту прилику сви ученици Академије морали су предати своје радове професору, да би их показали цару, а најбољи рад би био награђен царском наградом у дукатима. Аврамовић се нарочито одликовао међу свима ученицима, међу којима се налазио и син његова професора. Да би своме сину обезбедио царску награду, професор спали Аврамовићеве радове, око којих се он веома трудио. Поред свега овога Аврамовић је већ тада био свестан своје уметничке вредности. Тако му је већ тада за његов рад „Вериге апостола св. Петра", копију Тинторета, који је радио шест недеља у Галерији, нуђено 400 фоината, али, ценећи високо своју уметност, није га хтео продати.

У Академији се Аврамовић толико истакао да су га професори 1840 године, када му је било 25 година, на питање кнеза Александра Карађорђевића препоручили на првом месту за сликање иконостаса и зидних слика београдске Саборне цркве. У свом раду „при сликању српских светаца особиту је пажњу обраћао на то, да у изображавању српских светаца добро погоди народни значај у образу и оделу". Београдску Саборну цркву радио је од 1841—1845 године.[6] На захтев кнеза Александра израдио је у току 1845/46 иконе за иконостас цркве у Тополи, а затим и у манастиру Љубостињи.[7]

1851 године позван је Д. Аврамовић да украси иконама иконостас манастира Врдника-Раванице у Срему. Из једног акта који се налази у Митрополитској архиви у Сремским Карловцима од 5 јула 1851 године види се да је у то време имао уговор са управом манастира Врдника „во смотрении живопи-

сания церкве". Нажалост, цео досије који се односио на тај предмет више се не налази у поменутој Архиви. Једино смо нашли концепт (без потписа) ове садржине:

„Игуману Врдничком. Стојашчиј в контрактје с тамошним Монастирем во смотрении живописанија церкве монастирскија живописец Аврамович желает Икони, јаже снјатисја со Иконостаса могут, своим иждивением в Новиј Сад или, куду јему годно будет, пренести и живописати ја, појелику тојжде живописец по представленим Нам обстојателством много удобние дело сие таковим образом совершити может, а Монастирју тјем никаковија трошка, ниже тштети проузроковатисја будут, того ради Ми налагаем преподобии Вашему, да јему препјатствија в том не творите."

Из овог акта, који је упутио свакако тадашњи митрополит Јосиф Рајачић врдничком игуману, не види се где Аврамовић живи, али се види да је наумио да се пресели у Нови Сад. Исте године Аврамовић се оженио Милевом Поп-Стефановићевом из Београда и у протоколу венчаних каже се да је „житељ" Београда.[8]

На хору раваничке цркве је овај натпис који је писао сам Димитрије Аврамовић:

„У славу свете ѥдиносущне животворѧще и нераздѣлне Троице: Отца, Сы̏на и Светаго Духа. За време Нѣг. Вел. Цара Вранца Ӏосифа I; Његов. Светос. патрiарха осифа Раѧчића, Преподоб. Игумана Данила Петровића сврши се иконостаса и храма живописанѣ и позлата 1853."

Овде је реч о живописању иконостаса и храма, тј. зидова цркве, које је радио Д. Аврамовић. У трпезарији манастира Врдника-Раванице биле су зидне слике кнеза Лазара и његове породице, које су уништене за време последњег рата. Да ли је и њих радио Д. Аврамовић?

На хору раваничке цркве насликао је Д. Аврамовић слике: св. Максима архиепископа српског, св. Стефана деспота, св. Јована деспота. У храму на јужном зиду су Симеон Мироточиви, Милутин и Урош, а на северном два краља и један архијереј. У кубету су слике анђела, а на пандантифима су слике еванђелиста, које су освежаване, поправљане у новије време.

Последњи радови Димитрија Аврамовића су шест престолних икона и две иконе за гроб Христов за цркву у Ковиљ-Св. Ивану (Шајкашу), његовом родном месту, које Аврамовић није могао довршити, већ их је довршио сликар Павле Симић. Свештеник Радивој Добрички из Ковиљ-Св. Ивана ми је писао:

„У парохијској и општинској архиви нисам нашао никаквих података о Димитрију Аврамовићу. Знам да Андрија Огњановић, учитељ у Н. Саду, располаже неким подацима о Димитрију Аврамовићу. Од његових дела у нашем храму постоје четири иконе које су некада сачињавале иконостас, и то: иконе Исуса Христа, Богородице, св. Јована и св. Димитрија, које су стављене под заштиту."

Од 1852 год. Аврамовић је стално живео у Новом Саду, где је слабије радио на сликарству, а више се посветио књижевности, радећи по часописима. Своју давнашњу жељу да види Италију и Рим због сиромаштва није могао никада остварити. У ово време налазио се често у тешким материјалним приликама. 20 фебруара (4 марта) 1855 удари га прва капља, после три дана друга, и умро је 1 (13) марта 1855 године у својој четрдесетој години у Новом Саду у улици Златна греда бр. 18.[9] За време његове сахране падала је киша, на погребу је било мало света, а сахрањен је у порти Св. Јовановске цркве у Новом Саду. Сестрић Аврамовићев, Миша Димитријевић писао је 1862 године да осим Аврамовићеве породице његов гроб не може нико наћи, пошто на њему тада још никаква знака не беше, осим траве до колена.[10]

Сачувана нам је једна слика Д. Аврамовића. Ту исту слику доносе и Кукуљевић-Сакцински и С. В. Поповић и М. Димитријевић.[11]

М. Димитријевић каже да је Д. Аврамовић био добре нарави. У друштвеном животу био је благ и љубазан. Својим хумором често је заметао у друштву шале. Ко га није ближе познавао, рекао би да је ћуталица, одвећ суморне и озбиљне нарави. Свакоме је добро чинио.[12] Стаса је био средњег, лица црномањастог, а очи су му севале оштрим пламеном. Имао је оштру косу, коју није могао по вољи очешљати, па ју је носио разбарушену. На одело није много пазио.

Од интереса је да видимо како су савременици мислили о Аврамовићу. То можемо најбоље видети из некролога који је објављен после Аврамовићеве смрти у *Гласнику Друштва српске словесности* (св. VII, 1855, стр. 337—8), у коме се углавном каже ово: „У Аврамовићу, саобштавајућем члану друштва Српске словесности, који је 1 марта о. г. умро изгубили смо не само једног од оно мало најбољих наших живописаца, него и човека, који би нам за наше народне старине још од велике користи био. Срце га је одавно вукло да у овом художеству роду своме учини оно, што најбољи историк учинити може. Он је у тој намери путовао у Св. Гору, тражио и налазио тамо наше старине, бавио се с тим послом са особитом љубављу, прикупио је већ био довољно материјала, коме би се сваки Србин обрадовао, а није престао желети, да обиђе сва она места, у којима би какви живописани споменика народа свога наћи могао... Скупљао је материјал за биографије српских живописаца итд. Само ово, што је скоро сваком познато, показује довољно, шта би Српство од Аврамовића још добило, да му је Бог дужи живот дао".

СЛИКАРСКИ РАДОВИ Д. АВРАМОВИЋА

Стеван Тодоровић доноси 1868 године списак радова Д. Аврамовића, који се тада чуваху у Народном музеју, и наводи свега 64 рада. С. Тодоровић доноси кратак опис ових радова

ӣ свој суд о некима од њих. Ми ћемо их овде само укратко навести, а на опис и оцену појединих радова упућујемо читаоце на *Гласник.*

Аврамовићеви оригинали: Студија човечје главе. Детиња глава. Студија девојачке главе. Женска глава у профилу. Женска глава у профилу. Девојачка глава. Женска глава en face. Женска глава у профилу. Глава девојчице у профилу. Глава девојчице, гледа преда се. Женски лик $^{3}/_{4}$. Женска глава en face. Студија женске главе. Женска глава. Портрет старијег лица без браде и бркова (Беч, 1837). Портрет игумана Хаџи Мелентија из Вољавче. Портрет Исаиловића. Портрет Симе Милутиновића-Сарајлије. Портрет Јоакима Вујића. Портрет Петра Тополца. Портрет Вука Караџића. Последњих шест портрета рађени су у време Аврамовићева бављења у Београду.

Аврамовићеве копије по Амерлингу: Студија мушке главе у два егземплара у профилу $^{3}/_{4}$. Мушка глава. Мушка глава $^{3}/_{4}$. Женско лице. Женска глава—Талијанка. Женска глава—Словакиња. Портрет човека са наочарима. Студија детиње главе. Глава младића. Студија женске главе, недовршена. Студија женске главе. Женска глава, скоро en face. Глава детета које спава. Студија младића.

Аврамовићеве копије: Студија плавог девојчета (инфанткиња по Веласкезу; оригинал у збирци Сликарске академије у Бечу). Студија плавог девојчета (инфанткиња по Веласкезу). Женска глава, копија по Рембранту (оригинал у галерији Сликарске академије Санкт-Ана). Аутопортрет Рембранта (копија по Рембранту у Царској галерији у Бечу у Белведере из 1839). Старац у црној капи (копија по Хансу Холбајну). Алегоријска слика (путир са анђелчићима около). Портрет Јована Ковача из Земуна (копија по сликару Данилу Петровићу из Бечкерека). Портрет, глава Доситеја Обрадовића (копија по слици Арсе Теодоровића из 1833). Портрет цара Александра I. Портрет барона Дуке. Анђео изводи Петра из тамнице (копија Тинторета, оригинал у Пешти, у Сликарској академији). Петар и анђео (копија по Рафаелу Менгсу, оригинал у Белведере). Глава старца (Холбајнова школа). Бореас одводи Оритију (копија из 1838 по Рубенсу; оригинал у галерији бечке Сликарске академије). Адам и Ева (копија из 1835 по Албрехту Диреру). Блудни син (копија из 1838 по Помпеју Батонију, оригинал у Белведере).

Остале Аврамовићеве слике: Сретеније (талијанска школа). Св. Тројица. Св. Фрања (нидерландска школа). Бура на мору (из 1833). За две се слике не зна шта приказују. Богородица са љиљаном на полумесецу. Христос као дете. Богородица са Христом. Св. Ђурађ (новија бечка школа). Осјазаније Томино.

Ове радове Димитрија Аврамовића навели смо по Ст. Тодоровићу, а датуме поред радова по Павлу Васићу.

Овом Тодоровићевом списку радова додао је Вељко Петровић ове Аврамовићеве радове: Портрет кнеза Михајла из 1840, налази се у Осеку код пуковника Костића. Мушки портрет, раније у породици д-р Симеоновића-Чокића у Срем. Кар-

ловцима, сада у Народном музеју у Београду. Портрет митрополита Стевана Стратимировића из 1834 код д-р Вл. Николића у Земуну (копија по некоме, код Арсеновића у Сомбору). Апотеоза на Мушицкову смрт из 1837 (својина д-р Косте Радојичића у Земуну).

Павле Васић расправља такође о збирци уљаних слика, цртежа, студија и копија старих мајстора из бечких галерија Д. Аврамовића у садашњем Народном музеју у Београду и даје хронолошки преглед Аврамовићевих радова, наводећи поред осталог и ове (које није споменуо Стеван Тодоровић у *Гласнику*, допуњујући тако списак Ст. Тодоровића): Цртеж разних карактера и физиономија, рађен пером и сепијом (први познати рад Д. Аврамовића). Тринаест апостола, цртеж рађен пером и сепијом. Оба ова рада су из 1830 год., када је Аврамовић имао петнаест година. Изражение востраданија или сажалениа (цртеж рађен пером из 1832). Христово васкрсење — већа сепија. Богородица са Христом, по Франческу Ванију. Бог са атрибутима своје власти, већа скица за плафон, рађена у Новом Саду 1834 г. Апостоли Филип, Петар и Павле, сепија по Рафаелу из 1834. Копија девојчице по Грезу из 1836. Персеј и Андромеда из 1837 са потписом Dem. Abrahamovics pinxit. Копија женског портрета од Рембранта. Портрет старијег човека, рађен у Бечу 1837 г. Три цртежа, скице за апотеозу Лукијана Мушицког у две верзије, прва из 1837. Изгнанство из Раја, цртеж потписан и датиран (1839). Портрет митрополита Петра Јовановића, који је доцније копирао Урош Кнежевић. Седам студија, цртежа за зидне слике Саборне цркве у Београду из 1841 и 1842. Портрет старца беле косе, бркова и браде, у плавој антерији са записом на полеђини: Д. Аврамовић моловао из природе 1843. Мали портрет еп. Никифора из 1849. Мала скица св. Ђорђа из 1849 (?). Св. Арханђел Михаило, уљена слика из 1851. Св. Сава, уљена слика из 1852. Распеће, уљена слика из 1852.

I Иконе на иконостасу, у певницама и на предикаоници у Саборној цркви у Београду:[13] Распеће са Богородицом и св. Јованом, у врху иконостаса. Шест пророка, (нејасно, не види се добро одоздо). — Празници: Ваведење Богородице. Рођење Христово. Сретеније. Ускрс. Крштење Христово. Преображење. Вазнесење. Престолне иконе: Исус Христос. Богородица. Арханђел Михаило. Св. Јован. Полагање Христа у гроб (изнад царских двери). Св. Никола се јавља Стефану Дечанском (изнад јужних двери). Св. Павле инспирише Јована Златоустог при писању тумачења посланица апостола Павла (изнад северних двери). Благовести (на царским дверима). Јављање анђела Захарији (јужне двери). Товија помазује очи свога оца жучју од рибе (северне двери). — Испод престолних икона: Св. Тројица код Аврама (испод иконе Арханђела Михаила). Бекство св. породице у Египат (испод Богородичине иконе). Спаситељ спасава Петра који се дави на мору (испод Спаситељеве иконе). Усековање главе св. Јована Претече (испод иконе св. Јована).

Цар Давид (у десној певници). Св. Јован Дамаскин (у левој певници). Два архијереја и Проповед св. Павла у Атини — Ѯ а҃л Павелъ проповеда у Аѳини на предикаоници. Св. Сава (у патријаршиском престолу). Један српски владар. Богородица са дететом Христом.

II Зидне слике: У олтару, горе, у три троугле површине су три слике које се једва могу распознати: Аврам пред жртвеником, а у облаку је Бог Отац. Мољење о чаши. Жртва Аврамова. Три зидне слике у олтарским лунетама су нејасне, од дима поцрнеле, од којих се распознаје само средња: Тајна вечера. — На своду у цркви су ове велике композиције: Господ Бог у слави окружен анђелима. Силазак св. Духа. Беседа на Гори. Пустите децу к мени. У лунетама на јужном зиду: Осјазаније Томино. Подајте цару царево а Богу Божје. Једна нејасна слика. Христос са пет мудрих и пет лудих девојака. — У лунетама на северном зиду: Удовичина лепта. Исус Христос тера трговце из храма. Пакао. На овој слици насликао је Аврамовић наге фигуре. — На своду хора је слика: Мојсије прима таблице закона на Синају.

Д. Аврамовић је сликао и иконе иконостаса у Капели старе зграде Патријаршије у Београду, која је била посвећена св. Симеону Немањи. Када је стара зграда Патријаршије срушена да се зида нова, ове су иконе пренесене у православну капелу болнице у Београду.

Свештеник болничке капеле и данас чува овај препис реверса оверен од управника болнице д-ра Мирчића:

Реверс

Овим потврђујемо да смо у име Управе Опште државне болнице у Београду примили иконостас са рамом из бивше капеле патријаршиске у Београду, а по решењу Њ. Св. Патријарха П. бр. 1201/33 год.

3 августа 1933
Београд

Примили,
Мил. Ј. Антонијевић
свештеник
арх. Св. Милетић
болн. инжињер

Цео иконостас са резбаријом и оквирима икона пренесен је дакле из патријаршиске капеле у старом двору београдског митрополита у болничку капелу, а не саме иконе. Овај мали иконостас са иконама Д. Аврамовића и данас постоји у болничкој капели и на њему су ове иконе:

Исус Христос 1.20×46 см са оштећеним ликом. Христос има светлоплав огртач закопчан под грлом и ружичасту доњу хаљину. У левој руци држи куглу и скиптар, а десном благосиља.

Богородица са Христом дететом у наручју, који држи крст у десној руци. Богородица има на глави покривач, плавичасту

доњу и светлоцрвену горњу хаљину. Христос дете има несразмерно и упадљиво велику главу. Икона је такође оштећена.

На царским дверима су Благовести. Богородица са књигом, десну руку држи на грудима, а левом се ослонила о сто. Арханђел Гаврило у левој руци има крин, а десном указује горе. Док Аврамовић на својим иконама има само светле боје, основа око фигура на Благовестима је тамномрка.

На јужним дверима је св. Јован Претеча, а на северним св. Симеон (Немања), храмовна икона бивше капеле у митрополитову двору. Симеон је насликан као великосхимник са кукулом и у мандији, у десној држи крст, а у левој бројанице. Поред Симеона с једне стране је велика столица са наслоном — престо, на чијем наслону је грб $\frac{\text{Э} \mid \text{С}}{\text{Э} \mid \text{С}}$, а преко престола је пребачен пурпурни огртач. Поред Симеона с друге стране је сто, на коме су владарски амблеми: круна, кугла са крстом и скиптар. Д. Аврамовић је на овој икони хтео рећи како је Немања оставио владарски престо и отишао у монахе.

На врху иконостаса је Распеће.

Ка свима овим радовима које спомињу Ст. Тодоровић, Вељко Петровић и П. Васић, поред икона и зидних слика из Саборне цркве у Београду, навешћемо и ове радове Димитрија Аврамовића које нису споменули Тодоровић, Петровић и Васић у списку Аврамовићевих радова, а које радове спомињу биографи: Портрет оца Д. Аврамовића. Портрет Аврамовићеве матере. Оба портрета чувала је Аврамовићева сестра Катарина Димитријевић.[14] Портрет генерала Мајне. Портрет жене генерала Мајне. Портрет владике Станковића.

Навешћемо још два досада непозната рада Димитрија Аврамовића. У српском манастиру Бездину (Румунија), у великој сали конака, нашао сам лепу студију старијег човека с брадом, у природној величини, на чијој је полеђини Аврамовић исписао напред наведену посвету Стефану Станковићу.

У трпезарији Патријаршије у Београду налази се једна икона која претставља како Исус Христос храни народ са пет хлебова и две рибе. Икона нема потписа, али се на први поглед може познати да је то Аврамовићев рад, и то врло добар рад, са свима њему својственим особинама. Ову икону Аврамовић је израдио свакако за време живописања Саборне цркве и капеле у митрополитову двору.

Ако бисмо свим овим наведеним Аврамовићевим радовима додали још иконе иконостаса у Тополи (1845), иконе иконостаса у манастиру Љубостињи, иконе добро очуваног иконостаса у Врднику-Раваници, као и престолне иконе и две иконе за гроб Христов у Ковиљ-Св. Ивану, онда бисмо имали потпун списак радова Д. Аврамовића и добили бисмо тачну претставу о обимности његовог целокупног сликарског рада. Један потпун албум сликарских радова Д. Аврамовића најбоље би приказао његову сликарску делатност.

Стручну оцену о Димитрију Аврамовићу као сликару дао је Павле Васић.

Када је Аврамовић примио живописање Саборне цркве у Београду, није познавао стару српску иконографију, него је радио онако како је то видео и научио у Бечу, а тако је радио иконографију кроз цео свој век.

Чудно је да Д. Аврамовић после своје посете Раваници, Манасији и Св. Гори, где је видео стару грчку и српску иконографију, није ни после тога ништа насликао под утицајем те праве иконографије, а то је могао учинити у Врднику-Раваници, већ је и даље сликао под утицајем свега онога што је видео и научио у Бечу. Аврамовић је у Раваници, Манасији и Св. Гори имао отворене очи и осећање само за српске националне ствари, као на пример ношњу српских владара, а као да није довољно уочио ни осетио оригиналност и значај старе грчке и српске иконографије у овим манастирима, нити је о њој писао, нити чинио поређења ове иконографије са библиским сликарством које је видео у Бечу. Од свега тога нема ни трага код Аврамовића.

КЊИЖЕВНИ РАД Д. АВРАМОВИЋА

Димитрије Аврамовић провео је пет година у Београду, и кад је довршио живописање Саборне и тополске цркве, почела га је жеља вући да види и проучава стари српски живопис и старине, као и историске споменике. Зато 8 јула 1846 године подноси молбу ове садржине:

Високославно Попечитељство!

Сваком човеку, био он ког поколенија, света је дужност, тежити, не само себи, но на општиј олтар по сили знања свог плодове приносити и полезан бити. Учећи се художеству живописанија, свагда сам жаром пламтио горепоменуту дужност по могућству вјежества тог испунити. И то је може бити једино побуђеније мог срца тог дејателности. Прва ми је прилика за показати плод знања тог живописање цркве Београдске. Колико сам у художеству успео, благонаклоно Високославно Попечителство из сами мои оригинални живописни сочиненија о способности моијој најболје судити може.

Општем народном за потомство преважном дјелу приступити мислим, да је крајне време приспело и по том Србско ношиво како по Србии, тако по Босни, Бугарској, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији и гди год Срби живе, точно и вјерно начертати, да би се свету чрез литографију саобштити могло, равно и образе Србски Свети Краљева по црквама и манастири, како по вишереченим земљама, тако и у светој Атонској Гори наодећим се, кои се већ може бити пропасти клоне, точно иј копирати и на свјет издати, држим за првиј задатак преважног овог предпријатија, с тим више, што скуплјене ношње, и копирани образи на свет издати, сами су по себи важни, а камо л јошт што су нам нуждан материјал без ког никако могућно није Србске историје живописати. Овом приликом нећу пропустити гди год нашао будем Србске Дипломе и друга стара списанија точно копирати. О ползи овог поменутог предпријатија Високославном Попечитељству даље доказивати, мислим да би излишно било, пошто из свију досадањи о Наукама и Художеству, као и Србства тицајућим се споменицима благодетелни подвига јасно увиђа се ватрена ревност, као и пламтећа жеља, све покренути могућа, да би се поспешило обште просвете благостојаније.

С покорношћу пуним повјерењем подносећи Високославном Попечитељству предстајем, да би, опредјељујући нужна к извршенију поменутог предпријатија соразмјерна средства милостиво решеније сврху тога издати благоизволило.

Питајући се надеждом, да ће Високославно Попечитељство моје некористољубиве к општем благу теженје намере уважити, и услуге мое неодбацити. Узимам чест назвати се Високославног Попечитељства најпонизнији слуга.

Димитрије Аврамовић, живописац.[15]

Одмах, већ идућег дана, министарство просвете обратило се Совјету овим актом који је написао Јован Стерија Поповић, тада начелник министарства:

Поводом известија бившег Представника Књажеског Господина Алексе Симића учинило је Попечитељство Просвјешченија предхваљеному Совјету представленије, од какве је необходиме потребе час пре послати каково лице, ради скупљања књига и други древностиј Српски и Бугарски, које се навластито по манастирима у Албании, Македонији и Светој Гори, а и у Влашкој налазе, и молио је, да се предмет овај, кој се целог Србства тиче, у достојно размотреније узме и уважи, на које до данас никаквог решенија получило није.

На ново о истом предмету предложенија чинити побуђује Попечитељство Просвјешченија навластито ово обстојатељство, што се овде живећиј живописац Димитрије Аврамовић писмено обратио и својеволно понудио се, поред накнаде путни трошкова обићи све оне пределе, у коима би се древности Српске налазиле, и при том не само оне скупити, кое се купити дају, него и такове, које се покретати не могу, као што су древна зданија и манастири наши, и у овима образи старог Српског живописа нарочито ликове наши стари краљева, владјетеља и велможа, Српско одело и ношиво, вјерно снимити и Правитељству потом уступити, да се средством каменорезства или литографије на свет издаду.

Попечитељство Просвјешченија, уважавајући отваженије поменутог живописца, мисли, да у овом грамзењу општем, гди се свакиј народ труди подићи и узвисити народност своју и за Србље је време озбиљно један пут почети мислити о прибирању они средства, којима ће повестница наша, мрачна и тамна, просветлити, коима ће се сјајност и величина старе славе Српске угледати, и народ Српскиј, одушевљен сјајношћу прадједовског ве ли ија, моћи на благородна и велика дела лакше покренути. Песме народне, кое повестницу замењују, усхићују Србина особитим восторгом скоро показано ношиво неко, под именом народно, кое су неки младићи почели носити, обшчу је позорност само сбог тога, што име народности носи, побудило, но какво је управо Српско одело било, каква су дела Србљи учинили, какви споменици носе трагове усиљавања, трудова и величанства народа Српског то е завјесом мрака покривено, коју скинути само е садашњем Правитељству у част пало, по томе, што прећашња бурна времена нису дозвољавала о томе ни мислити, а доцније, што би сва жеља наши потомака о томе била сујетна, будући, да ће споменик наше скоро или време сатрти, или ће иј љубопитност страни људиј, кои знаду више ценити такове остатке, покупити, и у туђе земље пренети, да Србин за њима жали, као што данас жали при помислу, да се печат једног краља Српског у Копенхагу, Данској држави, у Музеуму находи.

Попечитељство жели о предмету овом пространословити, почем је о томе више пута предложенија чинило, и почем је важност и умјеност тога јаснија од полудневне светлости; кад се Бугари као самостални и довољни средства лишени, о подизању народности своје ревностно старају, то је нужно, да Правитељство Српско без отлагања к решенију овога предмета приступи, тим пре, што овакова прилика да Србин живописац и Списатељ из једне љубави к народности труд путовања на себе узме, не налази се код нас свакиј дан, и што је достојно и праведно, да се овом родољубцу бар путни трошкови накнаде, ако му се друга награда дати не може

Имајући пак Попечитељство у виду Височајше Решеније од 13 Ноември год. 1844 бр. 1445 Сно 1042 које је на подобно представљеније проистекло и у коме се наводи, да је касса правитељствена многим необходимим трошковима обтерећена: не изоставља овде придодати, да је оно у стању показати до 1000 талира, у источућим Буџетом за разне потребе по струци Просвјешченија опреде-

љени били, и кои су непотрошени остали, по чему би се од овог остатка на предложеиј конац определити могла онолика сумма, колико се нађе, да је за овај пут потребна.

Nº 505, 9-VII-1846
у Београду

J. C. Поповић [16]

Совјет је уважио предлог министарства просвете 18 јула, и уједно одредио да се Аврамовићу да на путни трошак 150 дуката цесарских.[17] Кнез Александар Карађорђевић је потврдио ово совјетско решење 30 августа. Совјет је истог дана под бр. 945 известио министарство просвете „ . . . да се поменутом живописцу Аврамовићу даде на путни трошак за једну годину дана 150 дуката цесарских..."[18]

Министарство просвете се 9 септембра исте године обратило митрополиту с молбом да се Аврамовићу изда препорука за настојатеље манастира. У томе акту се каже:

Његова Књажеска Светлост са сагласијем Совјета благоволела је на представленије Попечителства Просвјешченија под 30 пр. м. в Nº 945 Височајше решити, да овде пребивајућиј живописац Г. Димитрије Аврамовић, као што се сам понудио, о трошку правителственом обиђе све оне пределе, у коима се древности Српске налазиле . . .

Попечителство Просвјешченија долази Ваше Високопреосвештенство умолити, да би изволило Архиепископским писмом истога Аврамовића препоручити Настојателима Монастира, како би га ови не само примили, него при овом за цело Србство преважном предпријатију по потреби и на руци били.[19]

Аврамовић је истог дана добио објаву под бр. 1078, коју је потписао J. C. Поповић. Она гласи:

Објавленије. Од стране Попечителства Просвјешченија овим се свакиј, коме знати надлежи, уведотљава, да је Г. Димитрије Аврамовић, живописац, усљедству Височајшем одобренија Његове Књажеске Светлости по отечеству нашем ради испитиванија и копирања древности Српски, нарочито по манастирима налазећиј се путује; по чему препоручује се свим Начелничествама а и свакој местној власти не само не чинити поменутом Г. Аврамовићу у путу никакова препјатствија, него по потреби и на руци му бити, у колико он спомоштствија преизложене, за народност нашу преполезне цели ради потребовао буде.[20]

Високославно Попечителство под бр. 1078 од 9 септ. 1846 решило је да Д. Аврамовић пође ради овога на пут, и то да прво прегледа и опише старине у Раваници и Манасији, што је он још те јесени и извршио. По повратку с пута поднео је Попечителству опис прегледаних споменика са снимцима. Поднесен рад са снимцима толико се свидео Попечителству, да је оно П. Nº 483 у пролеће 1847 издало нов налог Д. Аврамовићу да предузети посао испитивања српских старина продужи у Св. Гори. Министарство просвете примило је 17 априла 1847 г. 150 дуката од министарства финансија за Аврамовића и истог дана замолило министарство иностраних дела да Аврамовићу који „о правителственом трошку путује по страним пределима Турске, у коима се древности Српске налазе, изволи поменутом Аврамовићу, ако за нужно нађе, да једно на турске власти препоручитељно писмо".[21]

Аврамовић је одмах пошао на пут и провео у Солуну, Светој Гори и Цариграду два месеца. Шта је тамо у погледу народне ношње или народне старине као важно и за описивање и снимање за вредно нашао, и уколико му је било дано да види, описао је и снимио тачно и верно, а свој опис са снимцима поднео Попечитељству са напоменом да се у Св. Гори још много више српских књижевних споменика мора налазити, него што је он видео. Јер када му тамошњи монаси нису дали разгледати оне споменике које је онде видео, још лакше им је било да му многе друге споменике и не покажу. Аврамовић сам наводи разлоге зашто му светогорски монаси нису хтели дати да види многе старине: 1. што су ризнице неуређене, и свако показивање старина стаје их труда; 2. из страха да им се ове старине не одузму, када се сазна да их имају; и 3. што није имао средстава, као други странци, да даје бакшиш, иако је и он прилично и по могућству га давао, како каже у предговору своје прве књиге: *Описание древностій србски у Светой (атонской) Гори.* Съ XIII литографираны таблица. Београдъ. Печатано у кньигопечатньи Княжества српскогъ, 1847. Димитрие Аврамовићъ, живописацъ. Стр. 82 велике 8-не.

Међутим, епитропи хиландарски Јоаким и Натанаило 19 јула 1847 године пишу писмо министарству просвете, и, као да се правдају, кажу: „... пријасме живописца Г. Димитрија Аврамовића, јемуже и показасме јелико обретасојсја в свјаштени ни Монастир остатке Древности.“ [22]

Почетком октобра Аврамовић је поднео министарству извештај о свом завршеном раду. У овом извештају, из кога смо многа места већ навели, пошто се налазе у предговору његове прве књиге, у „Описанију“, он говори да остале „отечествене“ манастире није обишао због рђавог зимског времена. За рад у Св. Гори каже да је у свима њеним манастирима био и свуда „посмотрио“ што је год за снимање од важности било, снимио је, и описао најпре укратко и путнички, а у повратку опширно и онако и онолико, како би сваки, па и „некњижан“ могао разумети. Из извештаја видимо и то да је Аврамовић примио до октобра свега 75 дуката, а потрошио је путујући у Манасију и Раваницу 17 дуката, а на путовање преко Цариграда у Свету Гору 128 дуката, дакле, 70 дуката више него што је примио. Аврамовић у овом извештају још предлаже да продужи овај посао који је, као што се из свега види, нарочито волео. Он предлаже и начин како би се тај његов рад организовао. Он пише министарству просвете да треба да му одреде онакво занимање од кога би се „пристојно издржавати и почетиј посао, кад време наклоно буде, продужавати могао“. Предлаже да га поставе за наставника цртања у „посленотрговачком училишту, у коме би могао и дужност учитеља краснописанија на задовољство испуњавати“. [23]

Пре штампања „Описанија древности“ министарство је писало „Иншпектору Правитељствене Књигопечатње да се исто Описаније заједно са снимцима и начертанијама у 1000 екзем-

плара печати", пошто се најпре инспекторат о формату тога са Аврамовићем споразуме. Ова књига се има на рачун Књигопечатње штампати и продавати, а поправку књиге ће надгледати сам писац.[24]

Шаљући сређени рукопис министарству просвете, Аврамовић 21 октобра пише:

„Сад с овим накнадително спроводим цело описаније Свете Горе, коме су приложени снимци и начертанија свију тамошњи предмета, кои се Српског народа и народности тичу." Он још увек жали што није могао више и боље учинити за општу ствар, па додаје: „Мое би путовање од млого веће обште ползе било, да ми се нису велике препоне на пут стављале управо од они, кои су Српскоме народу и Правителству обвезани били, у овом делу бити ми у помоћи, и да ми нису оскудевала средства нарочито новчана . . . Но при свем том могу Високосл. Попечителство с најчистијом савешћу уверити, да се са повереним ми средствима за овај пар односително млого више учинило, него што је већа част богато снабдевени не само странонародни него и сами руски путника у самом делу показала, а да сам већа средства или поне добру препоруку из Цариграда имао, несравнено би се млого више и у Светој Гори и у самом Цариграду дало учинити." [25]

У овој својој првој књизи даје Д. Аврамовић резултате свога пута у Св. Гору, тј. описе манастира у Св. Гори и њихових старина, као и преписе разних повеља и описе рукописа. Ова књига је по речима самога Аврамовића писана углавном за „књижевнике и испитиваче наших старина". Преписи повеља су према оцени историка Н. Радојчића „преко очекивања добри, а приложене литографске таблице израђене су с љубављу и разумевањем".

Аврамовић је написао још једну књигу о Св. Гори под насловом: *Света Гора са стране вере, художества и повестнице* описана Димитріемъ Аврамовићемъ живописцемъ, Београд 1848, стр. 180 у 8-ни. Посвета на челу ове књиге гласи: „Благородномъ Господину Узун-Мирку Апостоловићу славномъ србскомъ витезу, кои се у ослобођаваню премилогъ отечества юначествомъ своимъ примѣрно одликово, из почитанія посвећуе Списатель."

Ова књига је по својој садржини веома слична оној првој, а намењена је ширим круговима читалаца. Овде су дати описи манастира, међу њима и описи неких манастира који нису споменути у првој књизи, а преписа повеља и описа рукописа у овој књизи има мало. Приложена је само литографисана повеља Стевана Немање манастиру Хиландару. У предговору ове друге књиге Д. Аврамовић углавном каже ово: „Још док сам се учио у царској Академији художества у Бечу, осетио сам у себи велику жељу и природан позив за живописање древне и дичне наше српске повеснице. У њој има таквих красних и за живописање згодних догађаја, да би и Рафаело, Михаило Анџело, Корецио, Тицијан, Рубенс и сви после њих највећи повеснички живописци радо били Срби, само да су за ове догађаје дознати могли. Од како сам у Србију дошао, и пишући велику митрополитску цркву у Београду за дуже време сам се уверио, да би овде било право поље на коме би Србин могао показати своју вештину, и прећашња моја жеља је оживела, и ја сам се одважио ма и најтежим путем поћи да дођем до тога, да могу

народне догађаје без недостатка започети сликати. Главни пак недостатак је: непознавање народне ношње, без чега и без српског лика није никако Србин, макар око њега три пут било написано да је Србин. Познати ношњу владалаца и господе у разним приликама и народне ношње садашње и у прошлости у разним крајевима није лако". Затим Аврамовић истиче да се надао да ће у старим манастирима наћи одела владалаца и да није могао пропустити а да са општим светињама које је видео у светогорским манастирима, и поред прве своје књиге, намењене књижевницима и ученим истраживачима наших старина, не упозна и остале Србе те да тако и они имају користи од његова доста тегобнога путовања. Зато је у овој својој другој књизи описао виђена места не само са учене стране, него и са стране народнога живота. У овој другој књизи даје Аврамовић описе манастира, њихових ризница, икона, утвари итд.

Можда Аврамовићева тежња да обиђе манастире у Србији и Светој Гори није без неке везе с Вуком Караџићем. Свакако му је дошла до руку Вукова *Даница* за 1826 год. са Вуковим чланком „Почетак описанија Српски манастира", где Вук каже да треба, поред осталог, описати „шта има у њима (манастирима) од старих књига, или других каквих натписа и потписа, који би макар најмање могли засветлити у тамом покривеној историји народа нашег... паметноме и управо ученом човеку не треба доказивати, како би таково описаније ови драгоцјени остатака наше старине и једини чувари и стубови закона и досадашњега књажества било важно и полезно не само за нас Србље, него и за остале све народе Словенске..." После десет година (1836) београдски митрополит Петар Јовановић тражио је да се „попишу сви манастири и све цркве у Србији". Вероватно је Аврамовићу морао бити познат и чланак д-р Ђорђа Мушицког из 1845 год. у „Српском народном листу" у коме се Мушицки „јада што српске старине немају свога Вука, него у мраку труну, а без њих се не може написати ваљана повесница", а и чланак Александра Стојачковића „Две три речи касателно грађанске црквене и писмене повеснице нашега народа" (Срп. нар. лист 1845 г), у коме писац предлаже „да се о народном трошку, односно о трошку српске владе у Београду, спреме учени и вољни људи и да прегледају све архиве где има спомена о Србима, да,... обиђу све српске и влашке крајеве и саберу све старине које уз пут нађу..."[26] Ову Вукову замисао, као и предлоге Мушицког и Стојаковића, свесрдно је прихватио и проширио млади и одушевљени сликар и дао нам две књиге о нашим старинама у Светој Гори, за које историчар д-р Никола Радојчић каже: „Обадве су књиге у великом угледу, сасвим поштено заслуженом!"[27]

Јула месеца 1848 год. Аврамовић је поновио „прошеније" да настави посао око описивања наших старина. Али Совјет се није с овим сложио „потому што и време године за овај посао већ је поздно, и што су осим тога садашња светска обстојателства неугодна за овака путовања."[28] Неуморни Аврамовић и

идуће године моли да му држава омогући проучавање старих српских споменика. Међутим и ова молба је одбијена.[29]

Разочаран, Аврамовић помишља да напусти Србију. 13 августа 1849 године он пише министарству просвете са доста жучности:

Кад сам Високославном Попечитељству Описаније Свете Горе и старине нас тичуће се поднео, питао сам се надеждом да ће Српско Правитељство увидевши из мог путованја успех и од туда проистичућу пољзу за сав српскиј народ, сходно обећају решити, да и даље о правитељ. трошку путовање предузмем. С каквим је тегобама, с каквим пожертвованьем и опасностима мое путовање скопчано било, нећу да спомињем. К постижениjу и најмање цели изискује се неко напрезање сила, изискује се неко пожертвованье. При свем том ја сам жељно очекивао, да моје путовање и у напредак предузмем, уверен да би савршено испунио жељу Високог Српског Правитељства . . . Високо је Правитељство моју надежду осујетило, и тако је свеза, која ме је у Србији, без икаквог посла налазећег се, задржавала, раскинута. Надежда која сваког човека гони, да би себи средства за одржаванье свога живота тражи, принуђава и мене, да изван Србије начин живљења потражим. Но још ме једно од моје намере задржава, а то је дуг, кои правитељственоj књигопечатњи дугујем.

Високославно Попечитељство по представленију тадашњег началника, није примило *цело* описаније Свете Горе, већ само старање задржало, коима је важност за Српску историју приписивало, а остало, тичуће се љубопитљиви читатеља, врати ми заједно с оном дипломом, коју сам доцније литографирану књизи приложио. Једно због наведене дипломе, којој сам као редкој старини онакву исту важност приписивао, као и осталима Попечитељству преданима, а друго и због осталог описанија Св. Горе, мислио сам, да ћу мом роду колику толику пољзу принети, ако му и саобштим. То ме је навело, те сам књигу печатао. Несрећа, која готово сваког српског списатеља постизава, кои што без туђе новчане помоћи о свом трошку печати, постигла је и мене, а та несрећа је: штета . . .[30]

Министарство је изишло у сусрет Аврамовићу и прихватило његов предлог да се ослободи дуга. То видимо из једног акта министарства просвете министарству унутрашњих дела од 19 августа исте године. Ту се каже:

Димитрије Аврамовић живописац имајући правитељственоj књигопечатњи за печатњу овом књигу под насловом „Света Гора", за карикатуре и Дипломе 755 форинти и 30 крајцара сребра плаћати, па немајући ову суму платити, сбог претрпљене штете у непродатим вопросним књигама, а и сбог тога, што не може ни новце за распослате књиге по Србии, у суми 291 фор. и 20 крајцара ср. да покупи, под 13 т. м. предао је прошеније Попечитељству просвештенија, коим је молио да књигопечатња прими на себе у име дуга вересију и књиге при њој у 1400 екземплара налазеће се, како би се лакше дуга опростио. Поводом овог прошенија реченом Аврамовићу, Попечитељство је ово из призренија на ревност његову за обшту ствар под данашњим представило Совјету да типографија прими на себе 1400 комада књиге у име дуга, а што се тиче вересије закључило је да се он сам за прикупљање ове постара.[31]

Поред ове две књиге написао је Аврамовић више чланака у *Српском народном листу*. Године 1845 издао је свој превод *Корецио*, жалосно позорје у пет дејства од Еленшлегера, превод с немачког. Књига има 179 страница, а посвећена је „Високопреосвјашчењејшем, високодостојњејшем господину Петру Јовановићу Архиепископу Београдском и Митрополиту целе Србије, Каваљеру, Великом покровитељу науке и художества из благодарности и почитанија". Идуће године издао је прву свеску *Златна зрна за младе и старе обојег пола*, такође пре-

вод с немачког. Ову књижицу посветио је „Високородном Јовану Нинићу, начелнику главне контроле књажества српског, вице-председнику Читалишта српског у Београду, великом родољубцу и ревнитељу основанија читалишта из почитанија посвећује преводитељ". Године 1847 изашла је друга свеска *Златних зрна*. Ова је посвећена „Благоизбранном обшчеству Београдском, за ревност његову к сваком обштеполезном заведенију, а нарочито к заведенију читалишта". — У рукопису су му остала ова дела: Трећа књига *Златних зрна*, *Шаљиви календар* и *Живойисање славних живойисаца српских*. У овом последњем, недовршеном делу скупљао је материјал за биографије српских живописаца.[32]

Судбина његових књига о Светој Гори није била завидна, јер су годинама лежале непродате у магацину, те их је Српско учено друштво 1869 г., за време претседника Јанка Шафарика и секретара Стојана Новаковића, тражило од министарства просвете. Они су упутили акт ове садржине:

Господине министре! Одбор је Српског ученог друштва дознао, да су у државној штампарији избачене из инвентара две књиге Димитрија Аврамовића због тога што их нико не купује, а то: 1. Описаније древностиј српски у Светој (Атонскоj) Гори. Београд 1847 и 2. Света Гора са стране вере, художества и повеснице, Београд 1848 год.

Почем ће се те књиге, кад су већ избачене из инвентара тамо продавати као макулатура, а оне су историјско-археолошког садржаја, те би их Друштво ово могло поред својих књига истог таког садржаја разашиљати нашим и страним заводима, то Одбор има част овим замолити вас, Господине министре, да изволите наредити да се те књиге, кад су тамо већ као непотребне из каталога избачене, овоме Српском ученом друштву уступе, а оно би их међу своја издања сместило расположивши њима као што обично и својим издањима располаже.[33]

Српско учено друштво је тражене књиге добило и Шафарик 12 априла исте године захваљује министру просвете на „послатих му 100 комада књиге „С. Гора" и 200 комада „Описанија древности" ... обоје од Д. Аврамовића".

Овде истичемо да је Д. Аврамовић претеча оних војвођанских људи које је српска прошлост са својим уметничким творевинама привлачила да често уз велики труд и о свом трошку путују, виде и проучавају старе српске цркве и споменике и да се заносе њиховим лепотама, а који су дали лепе прилоге за изучавање српске црквене уметности и прошлости српскога народа.

Ако прегледамо дуги списак сликарских радова Димитрија Аврамовића, његових оригиналних студија, портрета, копија, слика из иконографије, митологије и историје српскога народа, као и његов књижевни рад, а кад усто знамо да је цео његов век износио само четрдесет година, схватићемо сву величину његова рада. Када к томе још додамо да је његов сликарски рад оцењен као уметнички на лепој висини, а књижевни рад од стручњака као „преко очекивања добар", онда се вредност његове сликарске уметности и књижевних дела још више уздиже.

До овог чланка дошло је овако: кад се навршило сто година од подизања Саборне цркве у Београду њезина Управа је намеравала да ову стогодишњицу обележи споменицом, коју је и спремила, али је рат омео њезино издавање. За ову споменицу, историју Саборне цркве написао је Душан Петровић, професор, а о Д. Аврамовићу, сликару иконостаса и зидних слика Саборне цркве, писао је Л. Мирковић. Пошто је Душан Петровић за писање историје Саборне цркве у Државној архиви у Београду поред осталог нашао и податке о Димитрију Аврамовићу, то су они додани чланку Л. Мирковића, из чега је настала ова целина, као мали прилог за монографију о Д. Аврамовићу, за коју млади кадрови са Историје уметности и из музеја имају материјал под руком: Београд (иконостаси Саборне цркве и капеле Државне болнице, Народни музеј), Топола, Љубостиња, Врдник-Раваница, Св. Иван Шајкашки (Шајкаш).

[2] Написан према М. Димитријевићу.

[3] В. Петровић у Народној Енциклопедији, I књ., 5 и други биографи Д Аврамовића.

[4] „Аврамовић Димитрије, родио се 1815 у Новом Саду, уписао се у Бечку сликарску академију новембра 1836 г. те је студирао до краја 1839 г." Д-р Алекса Ивић, Архивски прилози за биографије југословенских сликара. Летопис Матице српске, год. CIV (мај—јун 1930), књ. 324, св. 2—3, стр. 223.

[5] Павле Васић, 234.

[6] Андра Гавриловић тврди да је 1810 г „Доситеј Обрадовић .. желео да се у цркви београдској руком кога Србина уметника обнови живопис . . па се тога ради обрати своме добром пријатељу и тада чувеном уметнику Арси Теодоровићу, позивајући га да се он тога посла прими . . . али се та лепа жеља — ваљда због бурних догађаја — није могла остварити, ...У ослобођеној Србији... та се жеља могла остварити, а остварио ју је други један уметник, млади Димитрије Аврамовић..." (Знаменити Срби XIX века, стр. 12, 1903 год.), — О истој ствари Миленко Вукићевић мало друкчије говори (в. Споменица Доситеја Обрадовића, стр. 126, 1911 г.),

[7] Павле Васић, 243.

[8] У протоколу венчаних Београдске саборне цркве, на стр. 95 тек. бр. 127 од 12 новембра 1851 године, пише: „По трекратном в цркви оглашенију, и ниједному препјатствију обретшусја обручисја и вјенчасја жених Димитрије Аврамович, молер житељ здјешниј невестоју именем Милева дштеріју почив. Михаила Поп Стефанович дрвенјака жителја здјешнјаго мца и дне под летом поставленнаго, чрез мене јереја Пантелејмона М. Бјелого пароха Цркве Стих Архистратигов в Белградје сушшија кум бист им Константин Магазинович жител здјешниј иже и свидјетелствует со мною 1851 мца Ноември дне 12."

[9] У матицама умрлих Саборне цркве у Новом Саду забележено је да је Димитрије Аврамовић умро 1 марта 1855 г., а сахрањен 2 марта. У матицама стоји ово: „Претстависја раб Божиј Димитриј Аврамовић, Академијскиј живописец и житељ здјешниј, иже поживе 39 л. и погребесја чрез мене долепотписанного сего 2-дне при церкви Сѣто Јоанна Претече. Павел Николић Балта, парох".

[10] Д-р Илија Огњановић у својој књижици *Гробови знаменитих Срба шшо су им кости у Новом Саду укопане* 1890 године пише: „.. Причали су ми, да је по смрти Аврамовићевој нашло се код њега неких 30 фор., те је сиромашна родбина дала тај новац неком каменоресцу с наруџбином, да тај подигне скроман крст са натписом на гробу покојникову. Но резач то није учинио; теран је био и судом, али тек није се могло успети; те тако сад ни рођена сестра његова не зна на којем је месту у св. Јовановској порти укопано тело овога нашег уметника и писца".

[11] Међутим Аврамовић нам је свој лик оставио и на своје две композиције: у „Беседи на гори" и у „Апотеози на Мушицкову смрт".

Мита Петровић у свом делу *Финансије и усшанове обновљене Србије*, у I књизи на стр. 803, говорећи о Аврамовићеву раду у Саборној цркви, каже: „Овај вредни сликар, није могао да доврши своје велико сликарско дело, а да га не допуни својом сликом". На великој плафонској фресци Беседа на гори, заиста „мало даље од сакупљеног народа види се сув, преломљен раст на који се леђима наслонио човек у црвенкастој хаљини и гологлав, гледајући у даљину, лицем окренут за три четвртине . . . То је слика самог сликара Д. Аврамовића . . ."

На „Апотеози" из 1837 год. приказан је скуп грчких и римских песника око Мушицковог попрсја. „Поред њих је и Аврамовић, са пребаченим огртачем преко рамена и са палетом у руци". (Павле Васић: Димитрије Аврамовић, Уметнички преглед бр. 8, 1940 год. стр. 236)

[12] У Београду је издржавао Јоакима Вујића, који је последњих година био у беди. Види: М. Ђ. Милићевић, Поменик стр. 9 (1888 г.); Јоаким Вујић „Путешествије по Сербији", књ. I, стр. XXIV (1901).

[13] Мита Петровић каже да је Аврамовић цео овај посао радио по обележју митрополита Петра (Финансије, I књ стр. 69).

[14] У *Српским илустрованим новинама* Бр. 26 од 31 јула 1882 г. на стр. 223 пише: „Рођена сестра уметникова г. Катарина Димитријевићева у Н. Саду, честита мати нашега сарадника Мише Димитријевића, чува и сада нежном сестринском љубављу два портрета — очев и материн — од веште кичице Аврамовићеве, који би били на урес свакој нашој галерији".

[15] Државна архива у Београду, Министарство просвете № 505 К 77, од 8-VII-1846 год.

[16] Државна архива, Министарство просвете П № 821, од 9-VII-1846 г.

[17] Павле Васић, Војвођански сликари у Србији (1817—1850), *Научни зборник Матице српске* 1, 1950 г. стр. 104.

[18] Држ. архива, Мин. просв. № 945, од 30-VIII-1846 г.

[19] Држ. архива № 1078 од 9-IX-1846 г.

[20] Државна архива, Мин. просв П № 869 и П № 1078 од 9 септ. 1846 г.

[21] Државна архива, Попеч. Иностр. дела № 488 од 17 априла 1847 г.

[22] Држ. архива, Министарство просвете од 19-VI-1847 године.

[23] Државна архива, Мин. просвете, 8 октобра 1847 год. — Аврамовић ће и касније, 21 XII 1849 год. молити да буде постављен за учитеља „начертанија" при посленотрговачком заведенију, али опет без успеха. (П. Васић, Војвођански сликари у Србији, стр. 106—107)

[24] Држ. архива, № 1341, од 25-X-1847 г.

Године 1850, свакако због тешких материјалних прилика у којима је живео, а и уверен што није постављен за учитеља „начертанија", Аврамовић ће молити министарство просвете да му за овај коректорски рад доделе као награду 50 комада ове књиге, и министарство му је тражену награду дало. (Павле Васић, Војвођански сликари у Србији, стр. 108)

[25] Држ. архива, Мин. просвете од 11-X-1847 г.

[26] Д-р Никола Радојчић, Александар Стојачковић, као историк. Извешта српске велике гимназије карловачке за школску годину 1910/11 стр. 40.

[27] У Гласнику Срп. ученог друштва од 1866, као и Споменику СКА 29 од 1898 (стр. 37), говорећи о Хиландарском типику помињу Аврамовићева дела „Описаније" и „Св. Гору" о којима се тамо каже да је Аврамовић тачно изнео „натписе глава, на које је типик подељен".

[28] Павле Васић, Војвођански сликари у Србији, стр. 105.

[29] Ibid. стр. 106.

[30] Држ. архива, Мин. просвете, 13 авг. 1849 г.

[31] Државна архива, Попечитељство внутр. дела, 19 августа 1849 год

[32] Многе је наше људе интересовало шта је било са заосталим рукописима Д. Аврамовића, нарочито са последњим. У *Српским илустрованим новинама* од 1882, на стр 223, у чланку о Аврамовићу стоји: „Вредно би било знати, где се налазе ова посмрчад Аврамовићева..." У *Летопису Матице српске*, књ. 302, св. 1, од 1924 г., на стр. 90 такође је писано о „Заоставштини Д. Аврамовића", па, између осталога, каже се: „Особито би добро било наћи његов рукопис Живописање славних живописаца српских". Исто тако се и *Гласник Историјског друштва* у књ. III св. 3, на стр. 509 од 1930 г. интересује за заостале Аврамовићеве рукописе, нарочито за његов рукопис „Живописање". За писање последњег дела Димитрије Аврамовић „живописац" скупљао је материјал тако што је у *Српском дневнику* од 1852 године у Новом Саду (уредник д-р Данило Медаковић) објавио ову јавну молбу:

„Ја се од дужег времена занимам са сачињавањем живописанија они Срба који су свом народу као живописци послужили. Њин живот и њина дела још нисам могао у свему сазнати Зато најпристојније молим сваког честитог Србина а особито почитајеме старе Србе који су наше знатније преминувше живописце познавали, да би ми изволели њина дела и знанije живога догађаје у кратко и разговетно назначити и .. послати ми. Српски живописци, о којима ми известија

нарочито требају, ови су : Јаков Орфелин, Чешљар, Крачун, Арсеније Теодоровић, Јован Исаиловић, Петар Остојић, Павле Ђурковић, Стеван Гавриловић и Јован Стајић". Види *Летопис Матице српске*, септембар 1952, стр. 204.

[33] Државна архива, Мин. просвете Бр. 13, од 15-III-1869 год.

ЛИТЕРАТУРА

Гласник Друштва српске словесности, св. VII, Београд, 1855, стр. 337—338 Некролог Димитрију Аврамовићу.

Ivan Kukuljević Sakcinski, Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, Zagreb 1858 str. 13—15.

Стеван Тодоровић, Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама, Гласник Српског ученог друштва, књ. VI (св. XXIII старог реда), 1868.

Ст. В. Поповић, Димитрије Аврамовић, Српске илустроване новине Бр. 26 1882, 223.

М. Ђ. Милићевић, Поменик, 1888, стр. 7—9.

Д-р И. О. (Илија Огњановић), Где је умро који од наших знаменитих покојника, Јавор, 1892, 455—458.

М. Димитријевић, Живот Димитрија Аврамовића, Јавор, 1892, 769—772 (са сликом Д. А)

Мита Петровић, Финансије и установе обновљене Србије, I књ., 1897, стр. 803.

Вељко Петровић, Аврамовић Димитрије, Народна енциклопедија, I књ. (1925), стр. 6.

Н. Радојчић, Аврамовић Димитрије, Народна енциклопедија, I књ. (1925) стр. 7.

Вељко Петровић и Д-р Милан Кашанин, Српска уметност у Војводини Издање Матице српске, 1927, стр. 104—105.

Д-р Алекса Ивић, Архивски прилози за биографије југословенских сликара, Летопис Матице српске, књ. 324 (1930), св. 2—3, 221—236.

П. Васић, Димитрије Аврамовић, Уметнички преглед, Бр. 8, 1940, стр. 234—242.

Павле Васић, Војвођански сликари у Србији (1817—1850). Научни Зборник Матице српске I, 1950, стр. 93—109.

Државна архива у Београду. Акта из 1846, 1847, 1849 и 1869 г.

Митрополитска архива у Ср. Карловцима. Акт из 1851 г.

Lazar Mirković et Dušan Petrović

DIMITRIJE AVRAMOVIĆ

Résumé

Les professeurs Lazar Mirković et Dušan Petrović fournissent dans cet article quelques renseignements sur la vie de Dimitrije Avramović, peintre académique, historien et écrivain (né le 7 mars 1815, mort le 13 mars 1885 à Novi Sad), L' article se compose de trois parties, dont la première se rapporte à la biographie de Dimitrije Avramović, surtout à son activité de peintre pendant laquelle il couvrit d' images des iconostases dans les églises et monastères de Beograd, de Ljubostinja et de Vrdnik-Ravanica.

La deuxième partie de l' article renferme une liste de peintures de Dimitrije Avramović: icones, portraits, différents tableaux.

Enfin, dans la troisième partie de l' article on trouvera quelques données, tirées des archives, concernant les voyages de Dimitrije Avramović à Ravanica, à Manasija et au Mont d' Athos où le jeune érudit avait étudié les antiquités serbes. L' article finit par des notes sur les ouvrages littéraires de Dimitrije Avramović dont quelques-uns se rapportent à son séjour dans les couvents de Mont d' Athos.

Марија Бајаловић-Биршашевић

МАНАСТИР НОВО ХОПОВО У ФРУШКОЈ ГОРИ

А) ИСТОРИЈА СА КРАТКИМ ОПИСОМ АРХИТЕКТУРЕ

Хопово долази у ред најстаријих и најлепших сремских манастира. Налази се на јужном подножју Фрушке Горе, у близини варошице Ирига. Према предању манастир је подигнут крајем XV века, у време када су Срби бежећи испред Турака почели да прелазе преко Саве и оснивају низ српских манастира у Срему, Банату и Бачкој.

Прве вести о интензивнијем грађењу српских православних манастира по угарским областима, на имањима деспота Ђурђа Бранковића, налазе се у једном писму чувеног римокатоличког мисионара Јована Капистрана. Оно је упућено папи Каликсту III, датирано је 4 јула 1455 г. у Ђуру, где је деспот дошао да се споразуме са угарским великашима за борбу против Турака. Манастири су вероватно подизани и раније на деспотовим имањима, јер је у једном летопису из 1438 године забележено да су многи калуђери после пада деспотових градова у Северној Србији (Борча, Раванице, Ждрела и Вишеслава) у турске руке, напустили своја дотадања станишта и преселили се у друге области.[1]

После пада Смедерева у хришћанским рукама је остао узани појас земље јужно од Саве. Угри су држали Београд, Шабац и северни део Босне. Миграције Срба који су се насељили у Угарској склањајући се од Турака биле су све чешће током идућих деценија. У једном писму краља Матије из 1483 године каже се да је за последње четири године око 200.000 Срба прешло у Угарску. Срем је био потпуно посрбљен. Стара мађарска насеља повукла су се ка северу за време ратова са Турцима, али се још и данас примећује да многи од српских фрушкогорских манастира имају мађарска имена (Фенек, Грегетег, Кувеждин . . .).[2]

Није могуће тачно обележити где су најпре настала наша старија монашка насеља преко Саве и Дунава, али је лако могуће да је то било прво у Срему у XV и XVI веку (Крушедол, Велика Ремета, Раковац, Старо Хопово, Кувеждин и други) а затим у Банату и Бачкој.[3]

Најстарији натпис изнад западних врата припрате на цркви манастира Хопова саопштава да су цркву посвећену светом Николи подигли Лацко и Марко Јовшић, житељи Горњег Ко-

вина, уз помоћ Јована Божанића и његове породице, 1576 год.[4] Овај се манастир међутим први пут спомиње тридесетак година раније у једном хоповском минеју, где се каже да је минеј писан 1541 године, за време игумана Павла, а у исто доба живописани су олтар и кубе.[5] Један други запис из 1555 године помиње опет Ново Хопово у вези са моштима светог Теодора Тирона које су тамо лежале.[6] Касније је манастир порушен а на његовим темељима подигнут је нови 1576 године.

Тежња свих наших манастира била је да докажу да су владалачке задужбине, јер су као такве уживале велике привилегије и имале многе поседе. Тако су стваране разне верзије које су постанак манастира везивале за поједине личности наших династија, из старијих времена него што је можда био стварни датум постанка. Према Троношком летопису Хопово је сазидао деспот Стеван Слепи, син деспота Ђурђа Бранковића.[7]

У житију мајке Ангелине које је настало почетком XVIII века каже се да је Хопово подигао владика Максим, син деспота Стевана Слепог.[8] За последње деспоте из породице Бранковића везује се постанак неколико фрушкогорских манастира. У житију владике Максима каже се да је после пострига отишао у манастир који је сам подигао. Не помиње се који је то манастир био али се, према житију мајке Ангелине, мисли да је то Хопово, јер се каже да је владика Максим, као и Стеван Немања, почео градити цркве по својој земљи: прво је подигао цркву светог Николе и манастир назвао Хопово. Међутим у историским изворима нема никаквог помена о томе да је Хопово било задужбина владике Максима. Према једној белешци из 1764 године која се налази у манастиру Фенеку изгледа да је у Максимовом житију била реч о манастиру Благовештење на Обеди, у близини купиновског града, који је подигао владика Максим 1501 године, а не о Новом Хопову у релативно далекој Фрушкој Гори.[9] Ова легенда могла је настати у вези са грађењем Крушедола 1513—1516 год. Владика Максим био је тада београдско-сремски митрополит и као ктитор овог манастира долазио је повремено да надгледа радове. Лако је могуће да је том приликом отседао у суседном Хопову и да је из овог бављења произишла каснија верзија.[10] Исто је тако могуће да је у то време била подигнута мала привремена црква у којој се служило док велика није била завршена.

На житије мајке Ангелине ослањао се и Иларион Руварац, коме дугујемо многе податке о Хопову. Он је сматрао да је манастир сазидан између 1496 и 1502 године.[11]

Према натпису који је некада био над вратима припрате црква је живописана 1608 године за време српског архиепископа Јована и београдског митрополита Јоакима. Ктитор је био јеромонах Митрофан: „и о сем потруди се Митрофан јеромонах и плати, Бог га прости".[12] Овом приликом изгледа да су били живописани олтар и наос, јер је припрата „пописана" неколико деценија касније, 1654 године, о трошку хоповских калуђера: игумана Неофита, хаџи Стевана, попа Теодора, попа Софронија

и монаха Леонтија и Петронија. Злато је дала Крунија хаџи Јањиница из Београда. Радови су почели 10 маја а завршени су 8 новембра 1654 године.[13]

Данас се стари живопис само местимично разазнаје; већином је покривен каснијим слојевима из 1688, 1689, 1898 и 1916 године.

У аустро-турским ратовима крајем XVII и почетком XVIII века манастир је више пута био пљачкан и паљен.

После пада Будима 1688 године са народом који је бежао испред Турака кренули су и хоповски калуђери. Исте, 1688 године Турци су при повлачењу спалили цркву али су се калуђери идуће године вратили у Хопово и поправили је.[14] У запису на једном рукопису библиотеке Музеја чешког народа у Прагу каже се да су те, 1688 године опустели и сагорели многи манастири: Хопово, Милешева, Рача и Раваница.[15] Само годину дана касније, за време Велике сеобе, свештенство се било повукло у Бају али се ускоро вратило натраг.[16]

Када су Турци напали Срем 1716 године хоповски калуђери су били приморани да се опет склањају на разне стране, иако су се у манастиру чувала три турска фермана у којима је Порта јемчила сигурност Хопову. У првом ферману из 1689 године обећано је било житељима Хопова да ће бити поштеђени од насиља војске ако измире на време своју порезу и „Порти подложни покажут се". Другим ферманом, годину дана касније, гарантује се лична слобода хоповским монасима. Трећим царским указом из 1712 године објављује се да „монаси монастира Хопова понеже они отоманској порти подложили се и, вјерност ради њихових у Срему притјажаемих добрах и грунтова никакова данка плаћати неимут, но свободни и изјати бити имут".

Ови фермани свакако су уследили после низа турских напада. Очуван је један турски судски записник из 1665 године у коме се говори о четворици јаничара који су неком старом монаху силом отели вино, опили се, заметнули кавгу, штавише хтели и да убију неке монахе. Кривци су предани сераскиру који их је казнио.[17]

После Пожаревачког мира, 1718 године, настала су мирнија времена и калуђери су почели да поправљају и дограђују свој манастир. Тада су, углавном, подигнути конаци и ћелије. Ћелије са источне стране дограђене су или оправљене 1728 године трошком хоповског пострижника Никифора Стефановића, славонског епископа. Трпезарија је била довршена 1726 г. о манастирском трошку. До ње је, са северне стране, била кујна а до ове стара трпезарија, оштећена приликом пожара у Турском рату 1716 године. Она је остала непоправљена и за време бављења Доситеја Обрадовића у Хопову. Испод северне стране манастирске зграде био је подрум и мешаоница. Јужна страна је грађена у више махова: од југоисточног угла пружала се једноспратна зграда, довршена 1733 г. трошком хоповских јеромонаха Мојсеја и Михајла. Састојала се од две ћелије, две коморе,

подрума, кујне и доксата. Даље је текао нови део зграде, исто тако једноспратне, дограђене 1750 г.[18]

Писанија или милостиња била је један од главних манастирских прихода. Калуђери су одлазили у ближе и даље крајеве и сакупљали новац за молитве или оправку манастира.[19]

Још раније, 1641 г., руски цар Михајло Феодоровић дао је даровно писмо — грамоту — калуђерима манастира Хопова да могу сваке седме или осме године долазити у Русију ради скупљања милостиње, и да им се нађу у помоћи, колико год им је то могуће, бојари, војводе и сви познатији људи. Оригинале ових писама добили су манастири, док су преписи остали у Москви.[20] Грамота је издана за време хоповског митрополита Неофита који је те године био у Русији

Током XVII века помињу се четири хоповска епископа: владика Јосиф који је сахрањен пред црквом; митрополит Неофит 1641 г.; епископ Михајло 1647 г. и Лонгин Рајић 1688 године. Трећи хоповски епископ. Михајло, такође је послат у Русију ради сакупљања новца, 1647 г. Легитимисао се епископском синђелијом коју му је издао патријарх Пајсије.[21]

Овим материјалним средствима Руси су знатно утицали на уметнички живот Срба у XVI и XVII веку, јер су помогли да се одржи неколико јаких уметничких центара, тада концентрисаних само по манастирима. Руски владари давали су новац и драгоцени материјал, а Срби су, одлазећи у милостињу, носили као поклон руским царевима иконе писане на злату и друге уметничке објекте. Ова честа путовања нису остала без својих последица. Наши су људи у Русији вићали масу нових ствари и руска уметност се све више ценила код Срба, мада још не долази до јачих директних утицаја. Руске иконе су се појавиле у већем броју код нас тек крајем XVIII века. Било их је највише по фрушкогорским манастирима.[22]

У XVII веку манастир Хопово одржава везе и са Светом Гором, нарочито са Хиландаром. Оне су биле доста јаке и ишле су, углавном, преко преписивача књига. Књиге су писали хоповски калуђери и игумани који су се тамо привремено бавили, или светогорски калуђери који су живели у Хопову. О томе говоре записи из 1622, 1648, 1654 и 1670 год.[23] Светогорски утицај осећа се много у тематици и иконографији хоповског живописа.

Године 1750 или 1753 извршене су знатне промене на цркви и зградама манастира. Према уговору који је склопљен тих година 24 јула у Хопову са петроварадинским зидарем („маормајстором") Венцлом Новаком, порушен је стари звоник и подигнут нови, са три звона и капелом посвећеном св. Стевану, на трошак Софронија Јовановића, каснијег владике пакрачког.[24] Торањ је довршио Николаус Фацел, помоћник Новака Венцла. За време грађења порушене су старе ћелије дуж западне стране (испред новог звоника) а место њих подигнута су два ходника, један над другим. Из доњег ходника, степеништем, испод новог звоника ишло се у припрату. Том приликом су на западној страни припрате проширена врата и уоквирена тесаним каменом.

Врата са северне стране су зазидана, па се у цркву улазило на мала врата са јужне стране, а у припрату на велика испод звоника. Зазидани су стари, мали прозори на цркви, отворени су већи испод њих и црква је патосана.[25] (Сл. 1.[26])

Овим изменама оштећен је стари живопис, тако да су отсечени поједини делови светитељских фигура. Радови су завршени 1753 г., јер је приликом визитације фрушкогорских манастира забележено: „на сеј церкви врата сут двоја, једина от сјевера, другајаже на паперти от запада ново нијe устроjена".[27] Идуће године дрворесци („пилтори") Паул и Антон Разнер почели су рад на иконостасу који је дефинитивно завршен 1770 год. Иконе су биле дело Теодора Крачуна.[28]

Манастирска зграда затварала је црквену порту са све четири стране. У њој су са три стране били станови а на западној је био ходник који је спајао северно и јужно крило. Као што је већ поменуто, доњи је водио у цркву а горњи у капелу на звонари. Са јужне стране био је главни улаз у манастир. Ту су била двоја врата: већа су водила у цркву а мања у зграду. Сви прозори у приземљу имали су гвоздене решетке. Намештај у ћелијама био је прост и оскудан.

Између цркве и северне стране зграде порта је била шира него са јужне. У њој је била камена чесма — шедрван — са десет лула. Године 1764 остало је само четири луле. Касније је чесма спроведена под кућу испод старе трпезарије. Са источне и северне стране биле су зграде за економију: качарница, амбар, ракициница, штала за коње и волове, сенара, шупа за кола и још једна чесма на две луле.[29]

Поред великог комплекса зграда Хопово је имало и много земље за обрађивање. Током времена створила се и приватна својина код калуђера: који ланац земље, десетак воћака, мало стоке и томе слично. Међутим упоредо са јачањем манастира цветала је „усопштина" у толикој мери да је митрополит Вићентије Јовановић био приморан да 1733 год. изда монашка правила у 34 „пункта", како би се калуђери опет вратили правом монашком животу. Митрополит Павао Ненадовић допунио их је са још осам тачака.[30]

Један од значајних датума у историји манастира био је 31 јул 1757 године, када је у Хопово дошао млади Доситеј Обрадовић. Склон мистицизму он је хтео да се овде замонаши и посвети. Његову тежњу за учењем потстрекавао је проигуман Хопова Тодор Милутиновић. Међутим, стварне прилике су измениле Доситејеву намеру. После неколико сукоба са неученим калуђерима он побегне из манастира, 2 новембра 1760 год., са жељом да у Русији настави школовање. Две ћелије у којима је боравио назване су касније „Доситејеве ћелије".

Хопово у коме је Доситеј наишао на неразумевање и незнање своје сабраће било је раније а и касније мали просветни центар. Немачки путописац XVI века Стеван Герлах у своме занимљивом опису Београда каже између осталог да београдски свештеници немају никакве школе у граду, него иду у једну

преко Саве, у Угарској, у манастиру Хопову — он пише „Сорроа".[31] Триста година касније, 1 септембра 1893 г. опет је отворена у Хопову монашка школа за образовање манастирског свештенства.[32]

Хоповски манастир био је познат и по својим богато и уметнички окованим црквеним књигама. У записима из XVII века често се срећу белешке о хоповским монасима који оковају своја јеванђеља и остале књиге у самом манастиру, или их поручују у разним градовима.[33] Позната су и у више махова публикована два хоповска јеванђеља из XVI века, писана златним, црвеним, зеленим и црним словима и са орнаментима. Она су утолико значајнија што су на њиховим оковима урезана имена мајстора и ктитора. Прво је јеванђеље рад златара Нешка Пролимлековића, из 1630 године. На сребрном окову горњих корица налази се претстава Деизиса и ликови четири светитеља - светог Димитрија, светог Теодора Тирона, светог Николе и светог Георгија. На доњим корицама налази се композиција Вазнесења. Натпис на окову говори да је јеванђеље оковано у манастиру Хопову за време игумана Стефана; око окова се трудио јеромонах Акакије са саветом целог братства; ктитори окова су били кир Пеја, Мојсије и Радан а израдио га је златар Нешко Пролимлековић. Друго оковано јеванђеље урадио је кујунџија Конде Вук, у Бечкереку, 1662 године. Јеванђеље је дао оковати хаџи Софроније јеромонах. Оба ова јеванђеља била су изложена на Будимпештанској земаљској изложби 1885 год. заједно са осталим старинама фрушкогорских манастира. Све ове објекте стручно је описао М. Валтровић.[34] Кратак опис осталих хоповских црквених старина изнет је у књизи *Опис фрушкогорских манастира из 1753 године*, а детаљан опис главних драгоцености дао је Лазар Мирковић у књизи: *Старине фрушкогорских манастира*, 1931 г. и у чланку: „О старим српским златарима", *Уметнички преглед*, 1938, бр. 12, стр. 362-365.

У Хопово, чувен и богат манастир, долазили су не само калуђери оближњих манастира, већ и удаљених, из Србије. Када су Турци за време Кочине Крајине запалили манастир Калеић, побегли су калуђери тога краја у Хопово заједно са својим игуманом Јосифом Вукашиновићем. Овде су пребивали од 1788 до 1795 године а онда су се вратили натраг у Србију. За то време о њима је вођена преписка између карловачких митрополита Мојсеја Путника и Стевана Стратимировића и хоповских игумана Василија Недељковића и Самуила Нешковића.[35]

Архитектура

Својом развијеном основом, сигурном конструкцијом и декоративним украсима хоповска црква надмашује све војвођанске црквене грађевине XVI века и претставља један од последњих огранака Моравске школе. Она има пет апсида: главну олтарску, две певничке и две мале на протезису и ђаконикону. Облицима и распоредом просторија основа цркве светог Николе

везује се за основу Раваницe, Манасије и делимично Папраће. Наос је спојен широким вратима са припратом. Са западне стране припрате излазило се под звоник, сагрaђен 1753 године, који је био са три стране отворен (сл. 2).

У олтару се налази пет архијерејских седишта из 1576 године — једно је место било за митрополита а остала четири за његове епископе. У опису из године 1753 каже се: „усјечено у дувару пет седалишта архијерејских".[36]

Над ниским сводом протезиса и ђаконикона налазе се капеле. У књизи Д. Руварца („Опис српских фрушкогорских манастира 1753 године", стр. 242) стоји записано: „над олтарем двије потајници с деснија и левија страни". На скривницама су зазидани отвори некадашњих прозора који се налазе изнад свода протезиса и ђаконикона. Обе просторије служиле су као скривнице београдско-сремских епископа којима је Хопово било друга резиденција.

Скривнице нису усамљен случај у нашој архитектури. У Дечанима је ђаконикон подељен једном дрвеном конструкцијом на два спрата.[37] Решење капела у манастиру Папраћи скоро је истоветно са хоповским. Ђаконикон и протезис су одељени зидовима од олтарске апсиде и са њом су у вези само засведеним пролазима. Ове апсиде имају двоструке зидове: заједнички са осталима и један лажни са маскираним улазом у скривницу.[38] Скривнице постоје и у светогорским манастирима — Бронтохион у Мистри.[39]

Кубе претставља једну од главних интересантности грађевине. Уздиже се на четири ступца. Са унутрашње стране је кружно, док је споља дванаестостранo, са дванаест уских прозора. Дванаест колонета кружног пресека са јабуком у средини стоје на квадратном тамбуру, подупирући кров кубета. Тамбур је споља украшен слепим аркадама.

Фасада је подељена хоризонталним венцем на два дела: доњи је раван и без украса, док се на горњем налази слепа аркатура која се завршава издуженим конзолама. Местимично се виде некадашњи отвори сада зазиданих прозора (сл. 3). На спољашњој обради фасаде појављују се разни утицаји: византиски у техници грађења: опека и камен; српски — Моравска школа — у фризу аркадица и западни — барокни — у декоративним елементима камене пластике.

Хоповска црква, као једна од најлепших и највећих на Фрушкој Гори, утицала је својом основом и обрадом фасаде на околне цркве. Тако су по угледу на њу подигнуте цркве: светог Николе у Иригу и црква светог Арханђела у манастиру Привина Глава.

До Другог светског рата Хопово је било један од најлепших фрушкогорских манастира. Међутим, приликом борби са усташама сасвим су порушени конаци, комплекс зграда око цркве а делимично и сама црква, тако да се манастир претворио у споменик коме је најхитније била потребна помоћ, јер је

постојала могућност да атмосферске прилике униште и преостали део архитектуре и старог, драгоценог живописа (сл. 4).

Доситејеве ћелије налазе се у рушевинама. Богата манастирска ризница потпуно је разнешена. Од библиотеке су остали само појединн примерци који су стављени под заштиту државе.[40] Преостале иконе на иконостасу пролазници су скидали и њима ложили ватру, тако да је од некада богатог Крачуновог иконостаса преостало само седам икона апостола.

Сама црква још стоји, али су сводови услед експлозија били делимично срушени — припрати — а делимично само напукли — полукалоте у наосу. Звоник подигнут 1753 године потпуно је срушен. Његове опеке биле су покриле под припрате и скоро сасвим затрпале улаз на западним вратима. Две трећине свода припрате није постојало а преостали део постепено се одроњавао, претварајући тако још неоткривене фреске у прашину. Велика је опасност претила и западном зиду, где су широке, вијугаве пукотине указивале на могућност да једног дана нестане простране композиције која илуструје једну Богородичину химну, а која је постала видљива једино захваљујући кишн и снегу који су спрали последњи слој креча. Широке пукотине појавиле су се и на полукалотама у наосу, на месту где се оне спајају са куполом, тј. тамбуром. Олтар је био оштећен на три места. Прозори су били сви полупани, тако да је киша несметано продирала у унутрашњост цркве. Врата такође нису постојала. Да не би више стока улазила, на улаз је било постављено неколико великих каменова. У оваквом се стању налазио манастир 1950 године, пре почетка радова на конзервирању.

Завод за заштиту културних споменика АПВ поправио је у току 1951 године кров цркве, рестаурирао кубе и извршио најважније конзерваторске радове (сл. 5).

Б) ЖИВОПИС ЦРКВЕ

Стари живопис само је местимично видљив. Највећи део простора прекривен је слојем боје из 1916 године која имитира мрамор.

Откривене фреске имају уобичајен распоред по појасевима: у најнижем појасу је широки орнаменат у виду драперије, нарочито чест у нашим црквама после XV века. У појасу изнад орнамента живописане су целе фигуре светитеља: свети ратници и врачи. У средња три појаса биле су насликане сцене из Христовог живота. У највишој зони смештене су композиције великих празника, — већ сада, пре чишћења, виде се: Рођење, Сретење, Крштење, Цвети, Мироносице на гробу и Силазак у Ад. У врху куполе је Христос Пантократор, а у врховима полукалота Христос као Емануел — са северне стране — и као „Стар данима" — са јужне стране.

У првом појасу олтара и ђаконикона налази се низ архијереја, у другом појасу олтара су медаљони, али без китњастог оквира оних из припрате. У полукалоти олтара назире се велика Богородица, на престолу, са Христом испред себе, као „инкарнацијом Речи".

У протезису сачуване су фреске: мучење светог Игњатија, визија Петра Александриског и две сцене из Христовог живота.

Распоред живописа типичан је за цркве овог периода, сем појединих отступања у протезису и припрати.

Разгледајући детаљније сцене и фигуре хоповског живописа долази се до интересантних закључака који ће можда бити почетак нових проблема. Већ сада се могу лако уочити стилске разлике између фресака наоса и припрате, као и пространост извесних композиција које су редак случај у нашем зидном живопису XVI-ог и XVII-ог века. Када се једном открије цео живопис свакако ће се наићи и на друге важне чињенице, нама засада још непознате.

Живопис припрате — западни зид

У првом појасу западног зида припрате живописан је низ владарских и светитељских портрета. Види се 10 фигура. Сокл са орнаментиком сакривен је наносом опека из звоника. Сигнатуре личности само су местимично читљиве: први (од јужног угла) је свети Назарије, други је непознати светитељ, трећи и четврти су владари са истрвеним именима, пети је краљ Стефан (не види се који). Тек се на шестој фигури разазнаје личност: ⁂дечанскї (краљ Дечански). Нажалост видљива је само биста у сакосу, док је глава сасвим ошгећена. Идућа личност је вероватно свети Стефан Деспот (Слепи): сты стефндеспот, претстављен ликом старца са дугом брадом, круном и двоструким крстом у руци (сл. 6).

Црква је успела да последње потомке династије Бранковића прогласи светитељима и њихови се портрети налазе често по фрушкогорским манастирима. Деспот Стефан је нарочито поштован у Војводини. Према Троношком летопису и садржају црквених песама он је већ 1486, тј. осам година после смрти, проглашен светитељем и пренет из Београда у цркву светог Луке у Купинику.

После фигуре деспота Стефана на живопису се налази непозната личност са оштећеним ликом и почетком натписа: стыис . . .

Једна од најинтересантнијих личности у овоме низу је свети Стеван Штиљановић: сѣыстє шкїлмановїк. Ово је једна од ретких претстава овог племића и светитеља. Култ Стевана Штиљановића улази у круг народних фрушкогорских светитеља за време турске владавине, заједно са наглим ширењем култа Бранковића, Теодора Тирона и светогорског калуђера Рафајла у Беч-

кереку.[41] Стеван Штиљановић, кастелан Новиграда и Ораховице (1530), веран присталица Фердинанда против Турака, био је врло популаран у народу и рано је ушао у круг светитеља (после 1540). Међутим после преноса његових моштију почели су му оспоравати светост. Овај једини забележени случај у нашој хагиографији побудио је пећке и београдске архијереје да дођу у Шишатовац и поклоне му се. Његов култ добио је јачи значај тек у XVIII веку. Овај његов портре из XVIII века обележава прве етапе стварања и ширења његовог култа. На њему је претстављен као млад човек, са круном на глави у богатом владарском оделу, са крстом у рукама. Последња фигура у овом појасу је непознати светитељ: стыкі.

У другом појасу западног зида припрате налази се 13 стојећих фигура светих испосника, обучених у мантију преко које је плашт са спуштеном капуљачом. Од свитака које држе у руци разазнају се само два текста. Сигнатуре су исто тако слабо видљиве. Од јужног угла ређају се: непознати светитељ, свети Алексије Божји Човек, свети Павле Тивејски, свети Онуфрије, свети Макарије, свети Марко Трачански, свети Макарије (по други пут?), свети Аврамије, свети Пафнутије, свети Марко (?), непознати светитељ, свети Теодосије, и свети Максим Исповедник (сл. 7).

Изнад исповедника насликан је ред медаљона, изнад медаљона три велике композиције: Христос и Самарјанка, Вазнесење Христово и Христос исцељује слепог. У полукружним пољима изнад великих композиција теку илустрације Богородичиног Акатиста које обухватају — у тој висини — сва четири зида припрате.

У угловима између лукова налази се по један пророк у широком плашту. Јасно се види онај са десне стране који држи у руци кружни свитак.

Поље изнад лукова подељено је у две зоне које сачињавају пространу композицију, илустрацију химне „О тебе радујет се". Ова композиција ретко се среће у нашем живопису (Грачаница, Матејич) и није тако опширна, те би ово био код нас, досад, најопширнији облик илустрације једног дела ове познате Богородичине химне. Овај се мотив од XVI века највише појављује на великим иконама. Једна од таквих икона налазила се у Црквеном музеју у Скопљу.[42]

У средини хоповске композиције налази се медаљон са фигуром Богородице на престолу која држи малог Христа на крилу. Медаљон са леве и десне стране придржава по један арханђео, са куглом у руци, док је небеска војска равномерно распоређена иза њих, са обе стране. На крајњим странама композиције је по једна група светитеља који ступају ка медаљону са подигнутом левом руком. Први светитељ са сваке стране држи у десној руци свитак, чија је садржина због висине фреске нечитка. Иза медаљона Богородице и небеске војске види се архитектура „Новог Јерусалима". У доњој зони се налази шест група светитеља, по три са сваке стране, који иду

ка средини предвођени са по једним светитељем са свитком у руци. Средина композиције је оштећена. Изнад сваке групе, „лика", налази се натпис: 1) . . . . . прѣподобни; 2) . . . . . ; 3) лікьапо҃тольскі пророквозм —; 4) ликырогочьскы; 5) ликьм҃чеінчіскы; 6) . . . . . ; У горњем појасу, са леве стране, је натпис: ѡтебераду . . . ѡбра дована (сл. 8).

Грабар је покушао да докаже да су руске иконе већ око 1570 године служиле као узор српским сликарима. Као пример он наводи илустрације Богородичине химне из грачаничке припрате: „О тебе радујет се" и „Дјева днес". Сличност између руских икона и грачаничких фресака заиста је велика и може се протумачити само на један начин: да су и српске и руске илустрације Богородичиних химни очевидно подражавање старијих грчких узора. На грчко порекло грачаничке фреске указују у првом реду грчки натписи на нерестаурираним деловима. Сликање ових песама често се понавља у румунским црквама.[43]

Композиција „О тебе радујет се", иконографски врло слична хоповској, налази се у светогорском манастиру Моливоклисиа (1536 год).[44] У медаљону је Богородица на престолу која држи малог Христа на крилу. Медаљон је на средини композиције и придржава га небеска војска иза које се налази архитектура. Лево и десно од медаљона су две велике групе светитеља.

Јужни зид припрате

Фреске на јужном делу припрате већим делом су још неоткривене. У другом појасу види се десет испосника, делимично, али су сигнатуре видљиве само на појединим местима. Код осталих испосника разазнаје се само свитак са натписом, од којих су јасна само два. Сви светитељи су обучени у мантију преко које је пребачен плашт са капуљачом, као и код светитеља на претходном зиду. У трећем појасу се назиру медаљони — изгледа да их има девет. Изнад медаљона насликане су три композиције: Христос и мироносице, Христос и раслабљени с одром и млади Христос у храму.

Најинтересантније фреске на овом делу зида свакако су оне које се налазе изнад сцена Акатиста. Троуглови између аркада су делимично оштећени а делимично још неоткривени. Изнад њих се нижу сцене у два појаса; распознаје се само нижи, са претставама смрти апостола. Прва сцена приказује усековање апостола Павла, друга Вазнесење Јована Богослова, трећа усековање апостола Јакова, четврта мучење апостола Марка, пета разапињање на крст апостола Симона и шеста пробадање копљем апостола Томе. Исти циклус смрти апостола, изнад илустрације Акатиста, тече целом дужином северног зида.

Најстарији циклус мучења апостола код нас, исто тако у квадратним композицијама, постоји у горњој десној капели охридске свете Софије. Те су фреске вероватно из XII века

Источни зид припрате потпуно је неоткривен. У највишем пољу једва се назире велики Христов лик.

Северни зид припрате

На северном зиду припрате фреске су распоређене на исти начин као на јужном. Доле два реда стојећих фигура (сл. 9), изнад њих фриз од девет медаљона (сл. 10), у следећем појасу су три велике композиције, изнад ових илустрација Акатиста а горе призори смрти апостола. Од свода је остао само део изнад аркада, али киша није спрала последњи слој малтера, тако да се само местимично види понеки детаљ, на пр. три нимба.

Живопис наоса — северни зид са певничком апсидом

Наос је много више од припрате покривен каснијим слојевима малтера. Откривени су или се назиру следећи делови: орнаменат сокла; први појас, делимично; четврти у крајњем десном и левом углу; сви појасеви бочног зида на источној страни и полукалота.

Орнаменат сокла (сл. 11) у виду жуте драперије са црним шарама пружа се око целе цркве сем стубаца. И овде су у првом појасу стојеће фигуре, њих девет на броју, у певничкој апсиди. Оне се не виде јасно а сигнатура је једино читљива код другог светитеља са леве стране и то не потпуно: стьникóзм... Светитељ до њега вероватно је свети Дамјан а можда и свети Пантелејмон.

У наосу се понавља исти случај са пресеченим фигурама као и у припрати: четврта и шеста са леве стране пресечене су до појаса, тако да је видљив само доњи део тела и ноге. Пета фигура сасвим је истрта и остаци боје потсећају на неки велики орнаменат. Личности које су на десној страни видљиве су једино од појаса на ниже.

У полукалоти су живописане три композиције: Распеће, Мироносице на гробу и Силазак Христов у Ад. У Распећу централно место заузима разапет Христос који доминира у првом плану. Лево и десно су крстови са разбојницима. Лево од Христа је група људи, у позадини су сиве градске зидине. Небо је тамноплаво. Од натписа је читљива само последња реч која почиње са ꙗ̑во . . .

Друга сцена претставља жене мироносице на гробу. Анђео у белом седи на подигнутом камену, сличног става као у Милешеви. У празном гробу оцртава се бео чаршав који је још задржао контуре тела. Једно лице са нимбом нагиње се над гроб. Лево од гроба је група од три жене, од којих она у средини има над главом натпис м̑р θу — мати Божја. У позадини је стрмо стење. Хоповској композицији врло је слична једна икона у Ватикану из XIV века.[45] Анђео исто тако седи на камену а Богородица заузима средишно место у групи жена. Грци и Словени сликају три жене од XIV века.[46]

Композиција Силаска Христова у Ад доста је развијена. У средини су адска врата положена на земљу и Христос који се нагиње на десну страну, пружајући руку ка Адаму.

Лево и десно од певничке апсиде су два пиластра. На њима су живописана по два светитеља, горњи до колена, доњи цео.

Стари живопис исто тако се примећује на зиду који се налази лево од апсиде, само што он није толико јасан да би се са сигурношћу могле утврдити сцене. У првом појасу су видљиве једино две фигуре у стојећем ставу. Други појас састављен је од две композиције: у првој се назиру многобројне главе са нимбовима. Трећи појас се не види. У четвртом је пространа композиција чији је садржај вероватно сцена Христоса пред Пилатом. Пилат, са круном на глави, седи на престолу. Иза њега, у другом плану, налази се архитектура у облику тријумфалне капије са две куће на њеном равном крову. Лево од Пилата стоји група људи. У другом плану те групе виде се старци са седом брадом и неком врстом чалме око главе. У предњем плану истиче се младић који држи кошуљу преко главе, тако да се кроз њен отвор види само лице. Рукама је придржава са стране. Није немогуће, закључујући по овој личности, да се овде ради о две сцене: најпре Ругање Христу а затим Пилатово суђење, јер се и два појаса ниже среће исти број фресака. Исто је тако могуће да је само једна композиција већег формата. У Пилатовом суђењу илустровано је јеванђеље по Матеју, гл. 27, 19: „И за време док је судио његова жена послала је слугу да му каже..." Пилатова глава окренута је на десну страну као да слуша некога. Не види се да ли је то жена или слуга. На Атосу је било сличних решења: Кутлумус, Ксенофон.[47] Композиција суђења јавља се често у нашем живопису разних периода: Студеница, Марков манастир, Благовештење у Каблару, манастир Пустиња код Ваљева и други.

На своду овог зида живописана је композиција Уласка Христовог у Јерусалим. Једва су видљиви Христос на магарцу и група људи лево од њега.

На уском зиду, десно од певничке апсиде, поред првог појаса са стојећим фигурама од којих се назиру само контуре, види се и једна композиција вероватно Христових чуда али није јасно којих. На соклу је удубљена мала ниша са очуваним орнаментом квадратног облика (сл. 12).

Источни зид наоса

Овде се понавља исти распоред само са том разликом што је много видљивији него на осталим деловима цркве.

На соклу је орнаменат у облику драперије са црним шарама. У првом појасу су светитељи: Гервасије, Протасије и Келсије, са леве стране, и Елпидифор, Калистрат и Анеподист, са десне стране од олтара

Сигнатуре: сты гервасїе; сты протасїе; сты келсїе (сл. 13), сты елпідїфо҃рь; сты калїстра҃ть; сты анеподїсть. Први од њих је приказан као човек средњих година, други као старац, трећи као младић. Сви су огрнути плаштевима испод којих су богате ха-

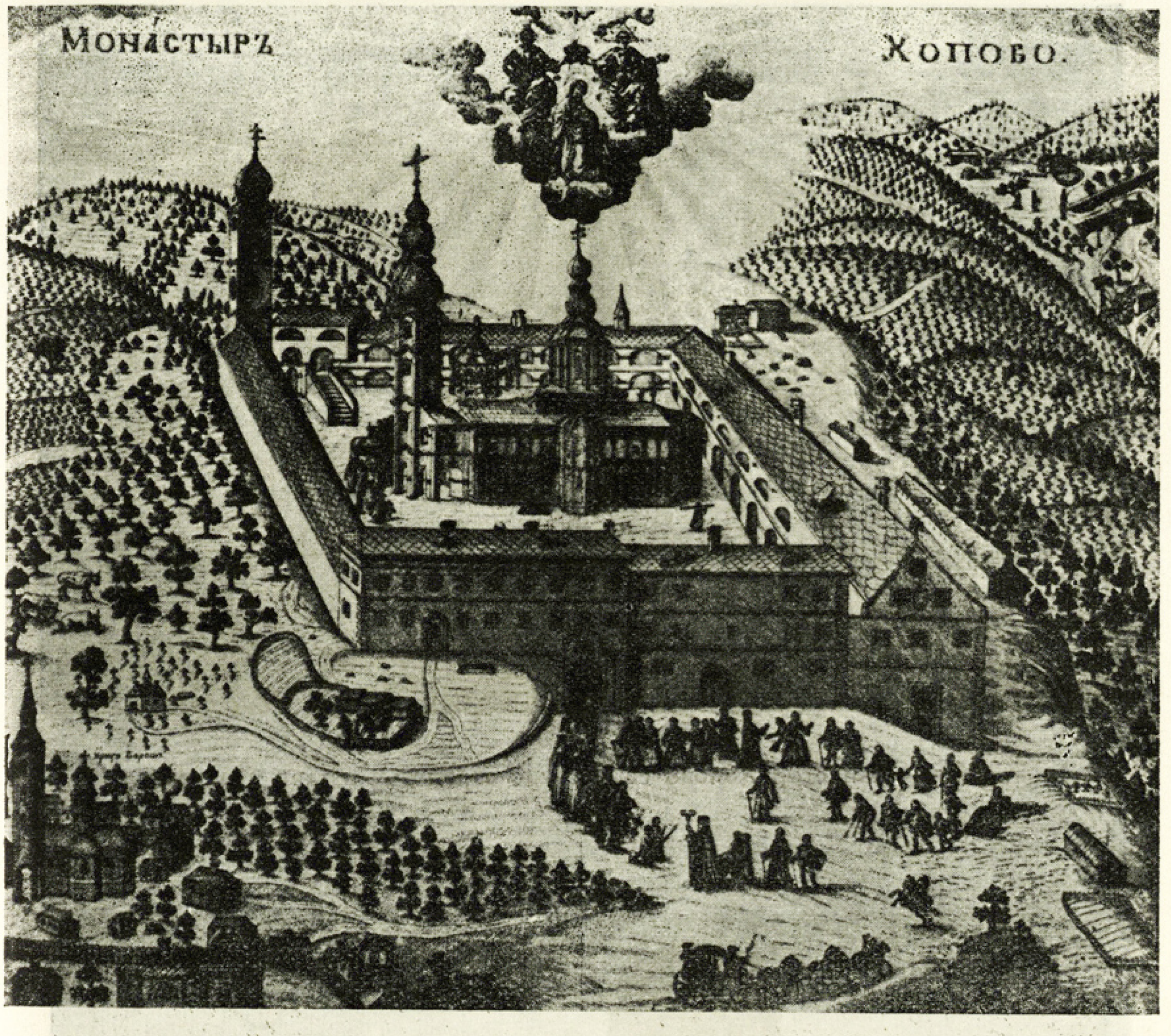

Сл. 1 — Манастир Хопово по бакрорезу из 1756 године

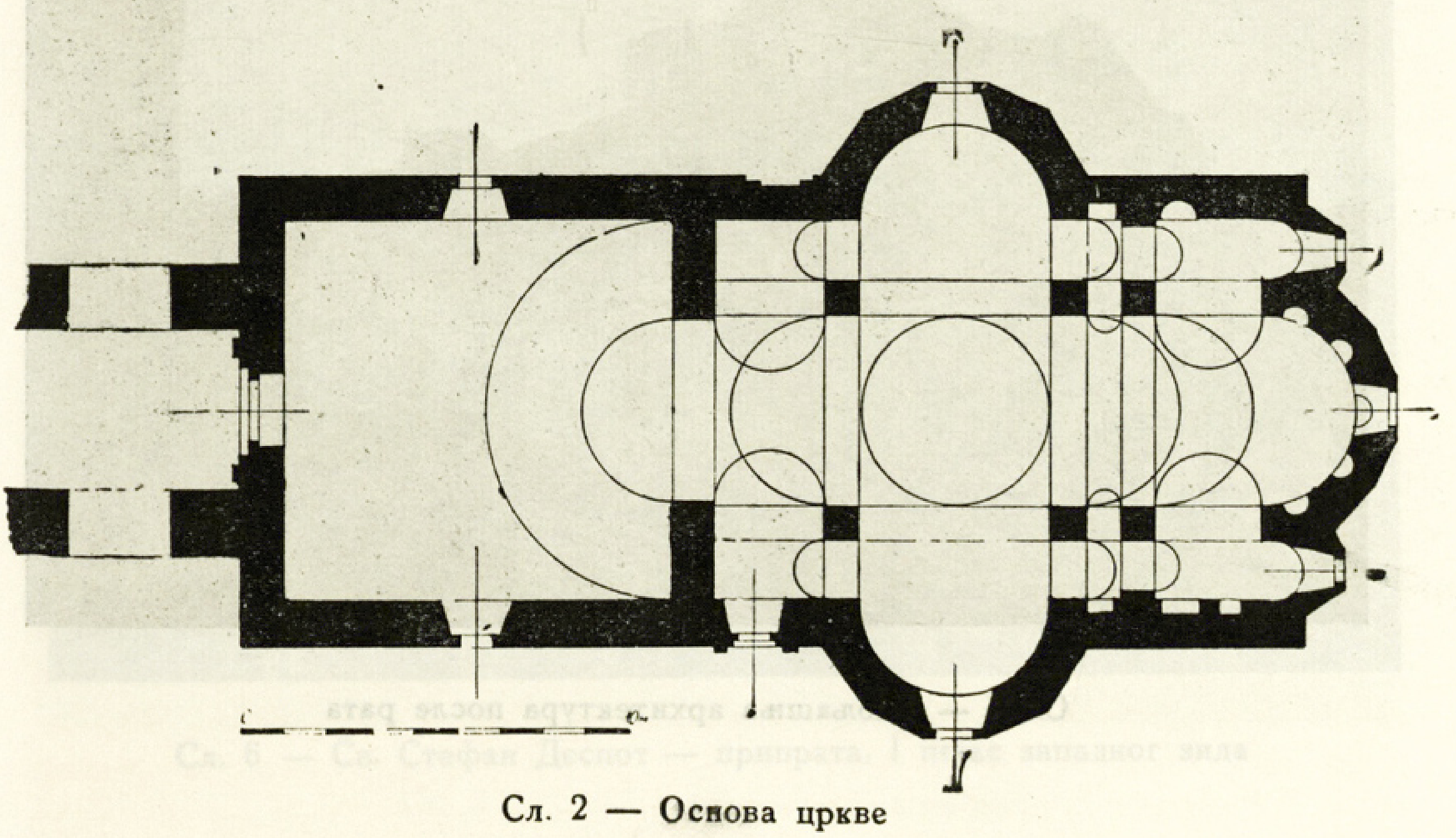

Сл. 2 — Основа цркве

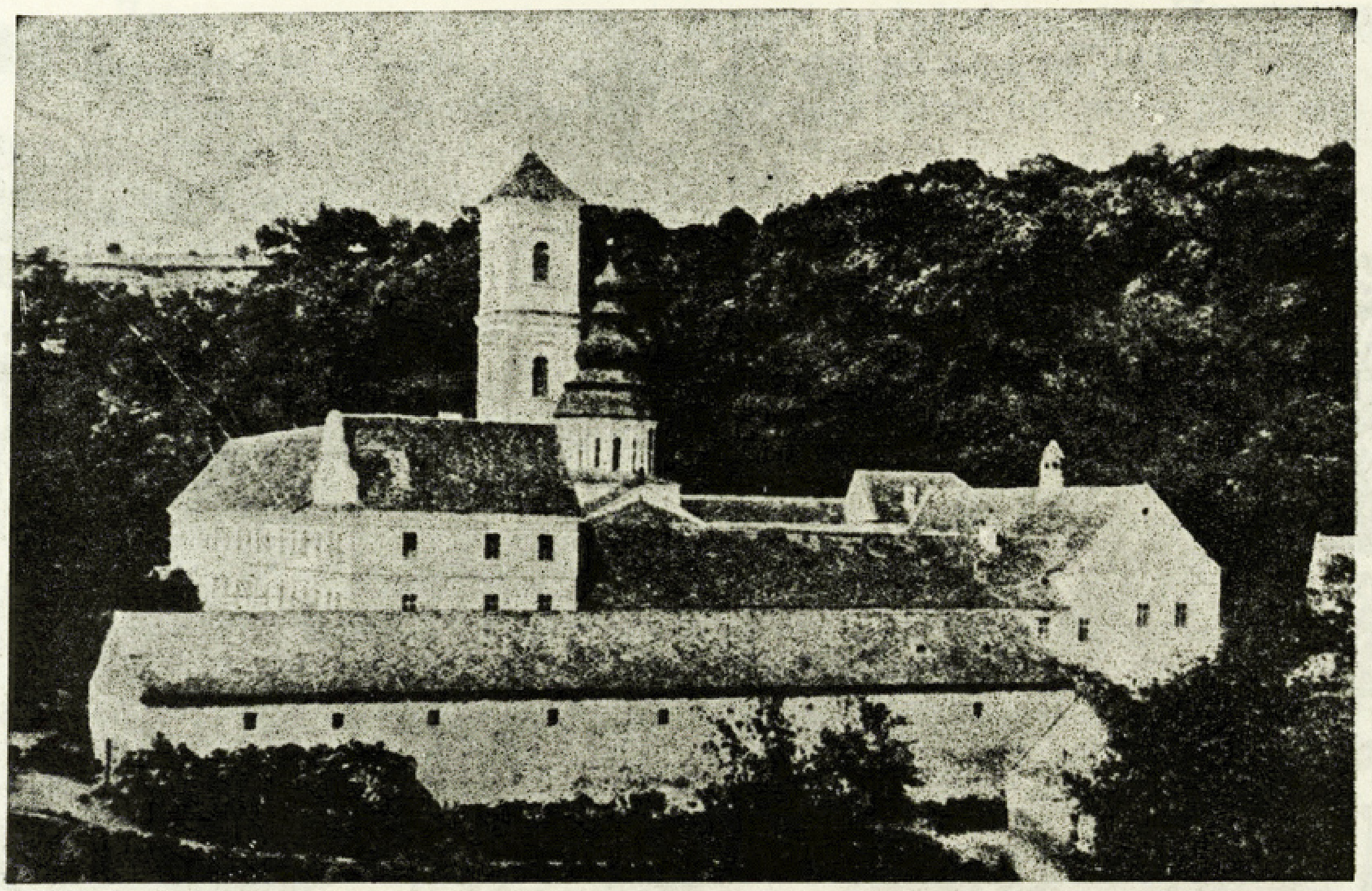

Сл. 3 — Манастир Хопово са источне стране — изглед пре рата
(по фотографији др Радивоја Симоновића)

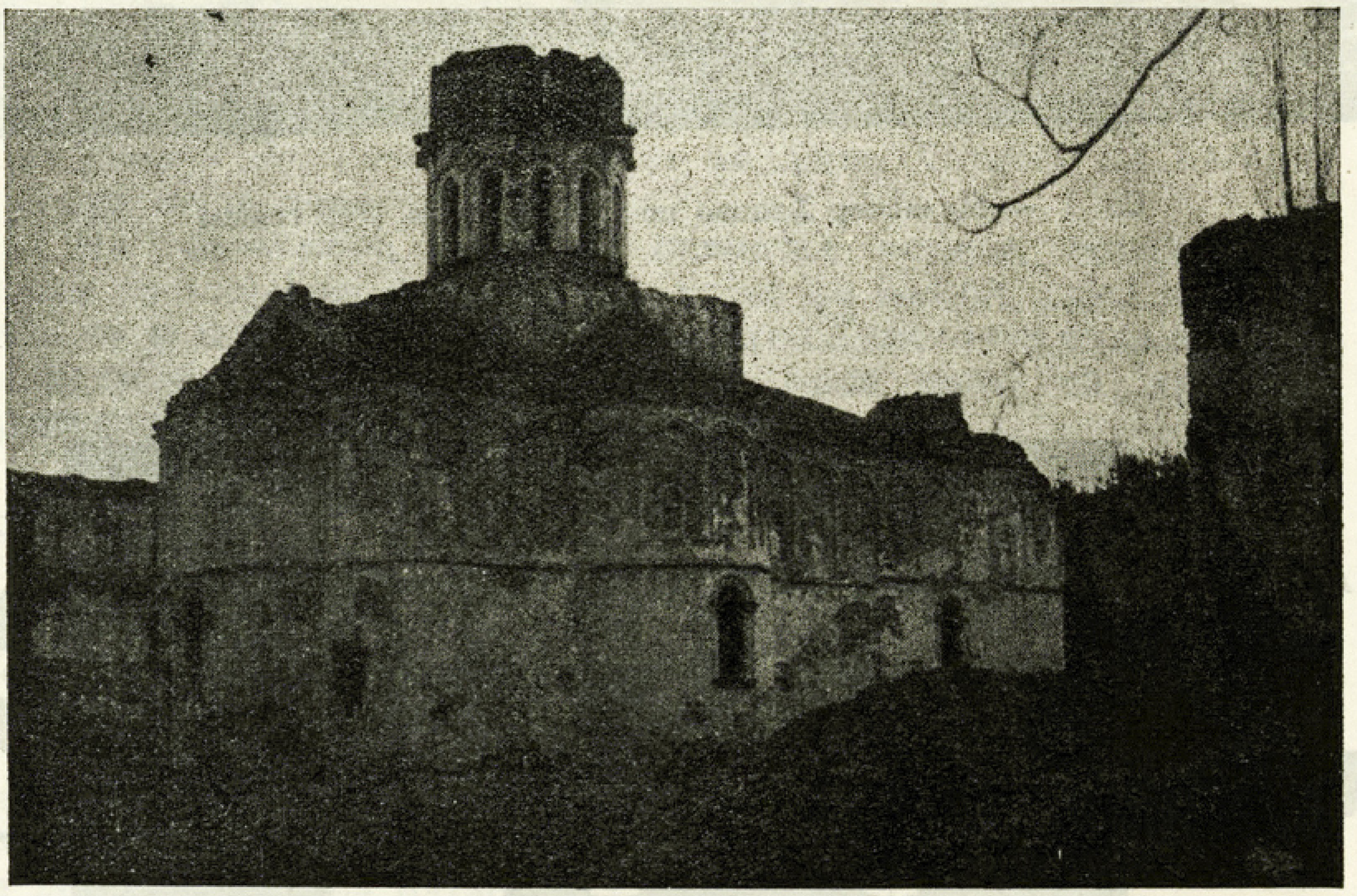

Сл. 4 — Спољашња архитектура после рата

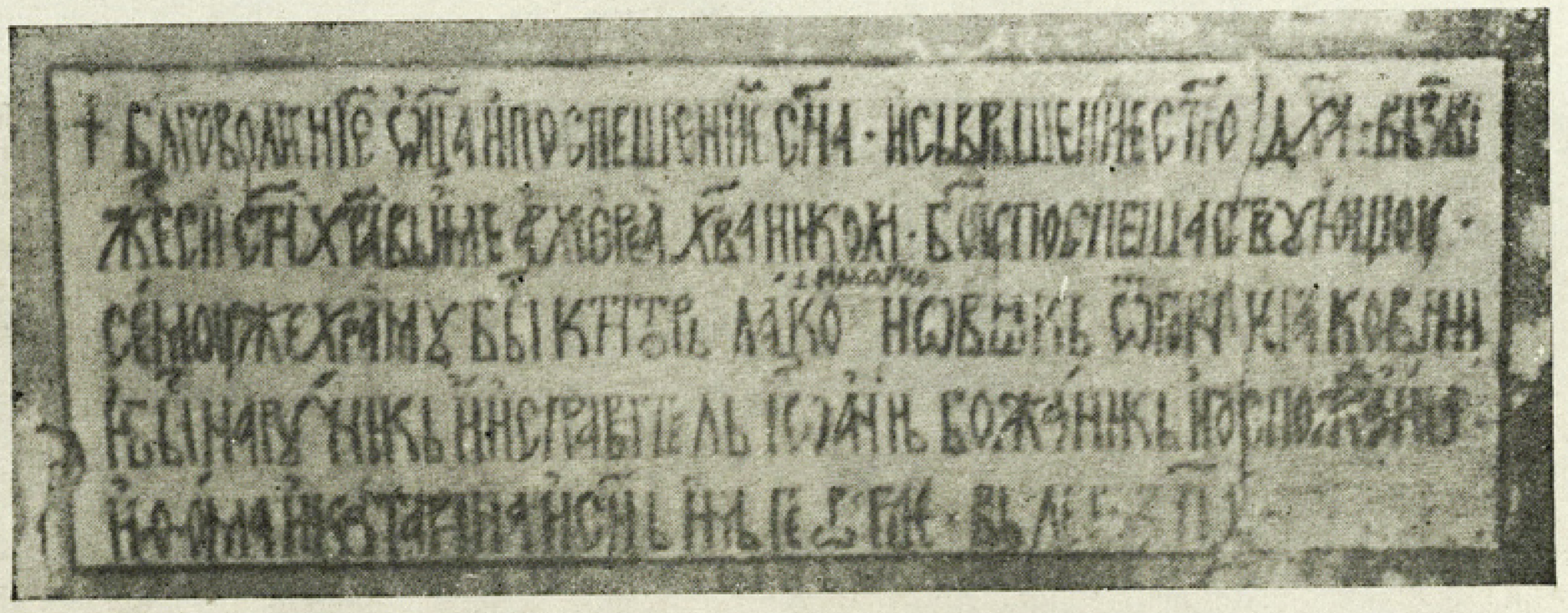

Сл. 5 — Натпис изнад западних врата припрате

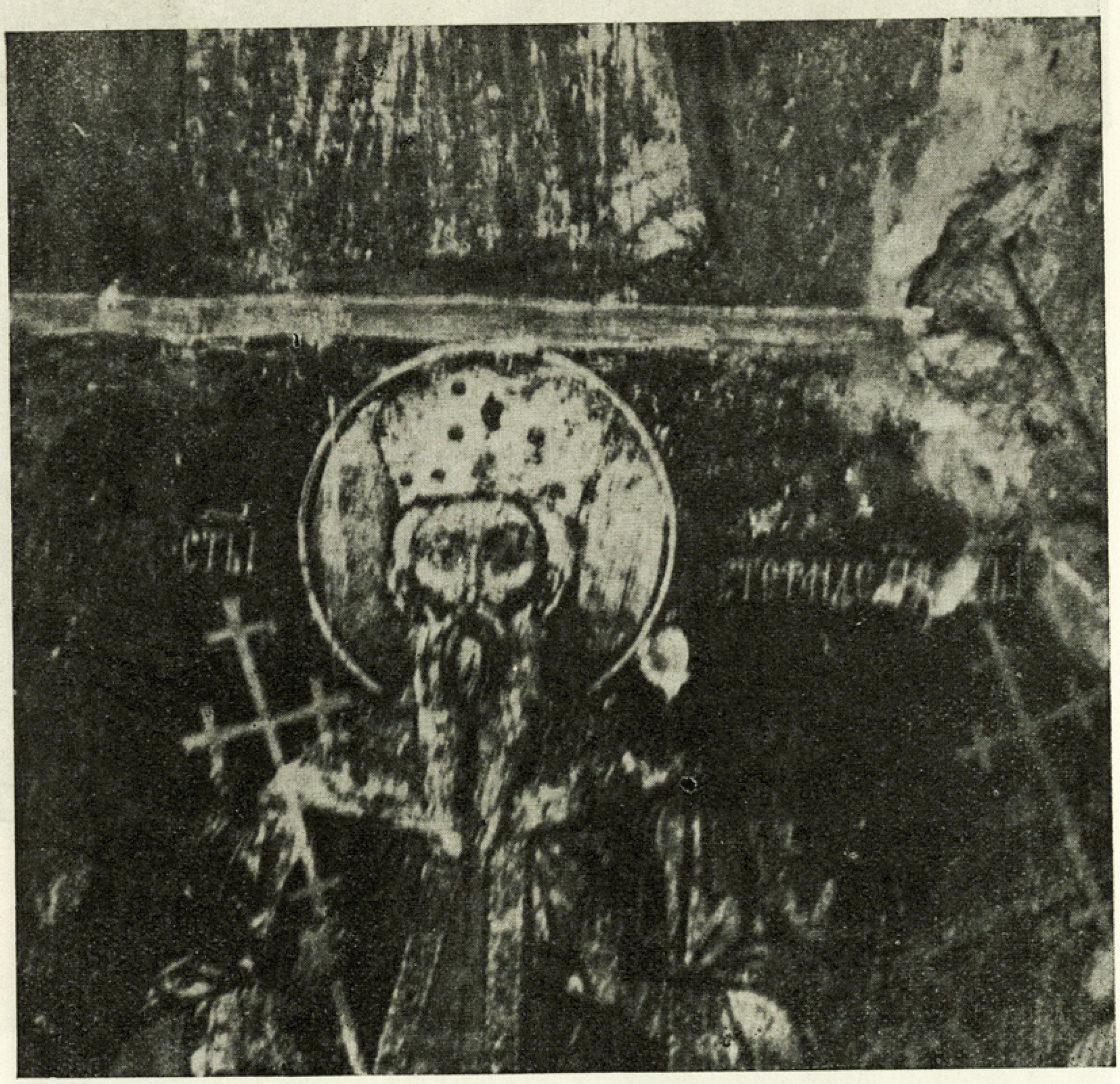

Сл. 6 — Св. Стефан Деспот — припрата, I појас западног зида

Сл. 7 — Св. Марко — припрата, II појас западног зида

Сл. 8 — Централни део композиције: „О тебе радујет се“ — припрата, завршни лук западног зида

Сл. 9 — Св. Прокопије — јужни зид

Сл. 10 — Св. Мелентије — медаљон, припрата, III појас јужног зида

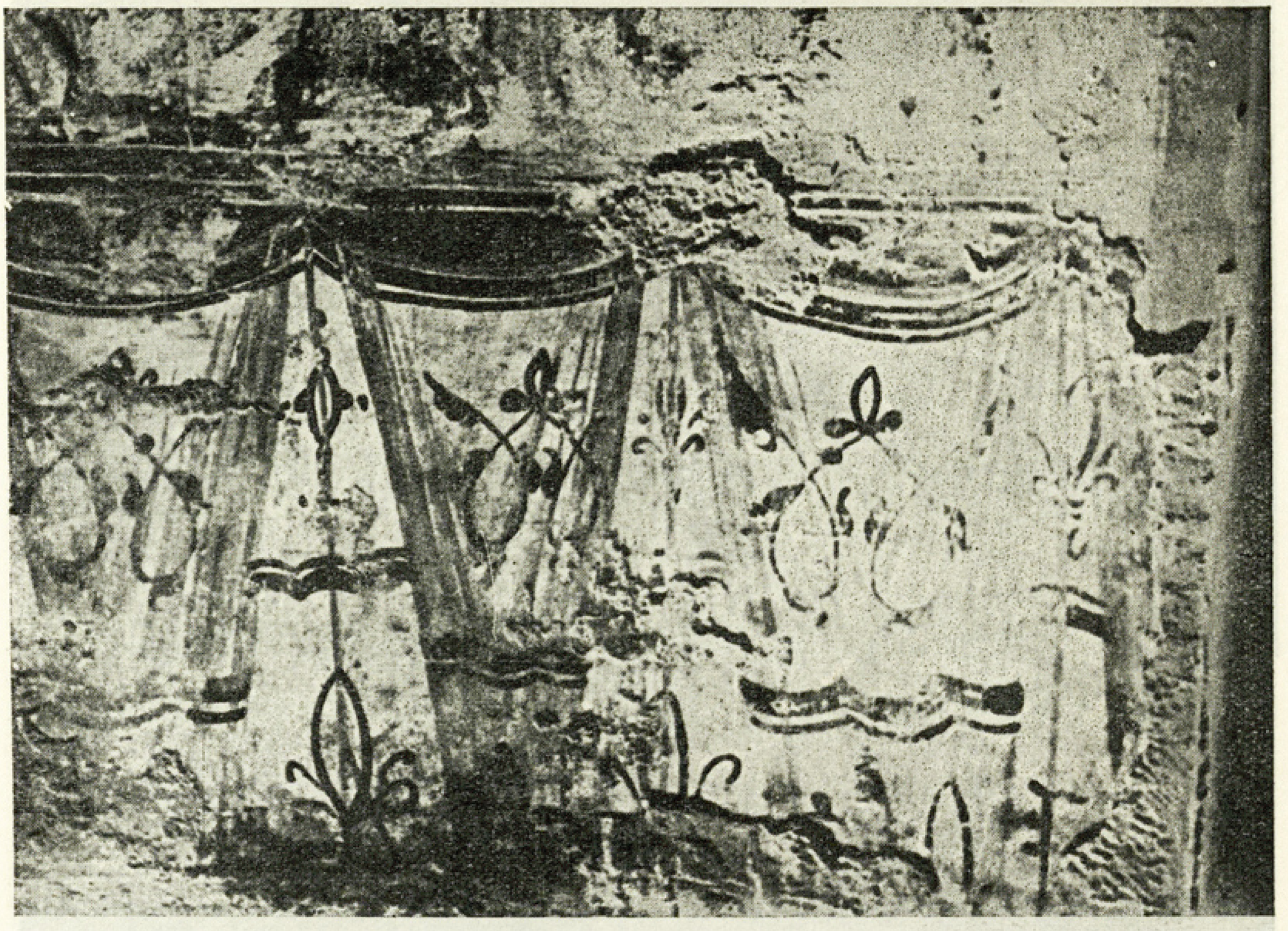

Сл. 11 — Завеса у соклу северне певничке апсиде (источни део зида)

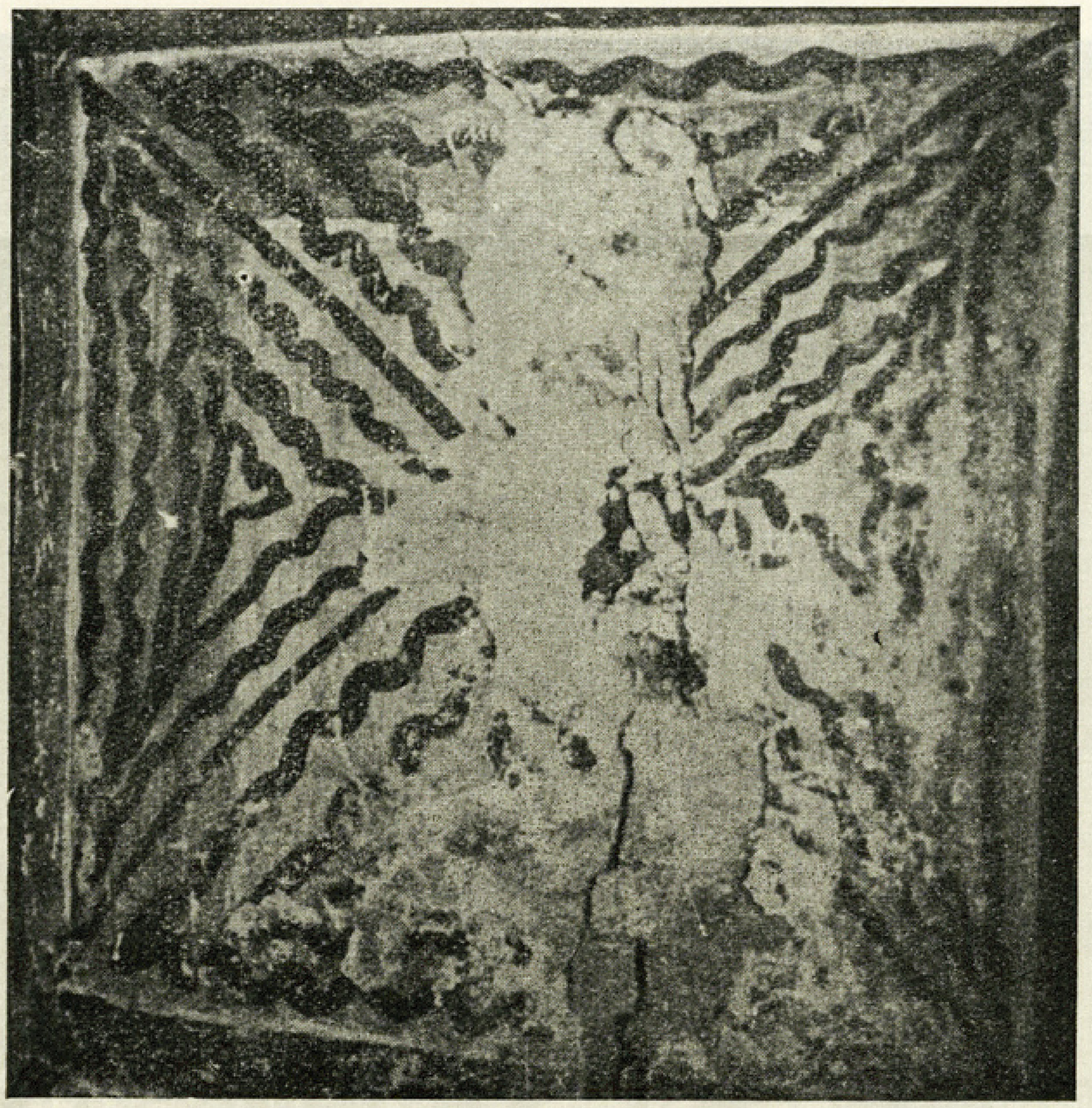

Сл. 12 — Ниша испред уласка у протезис на северном зиду наоса

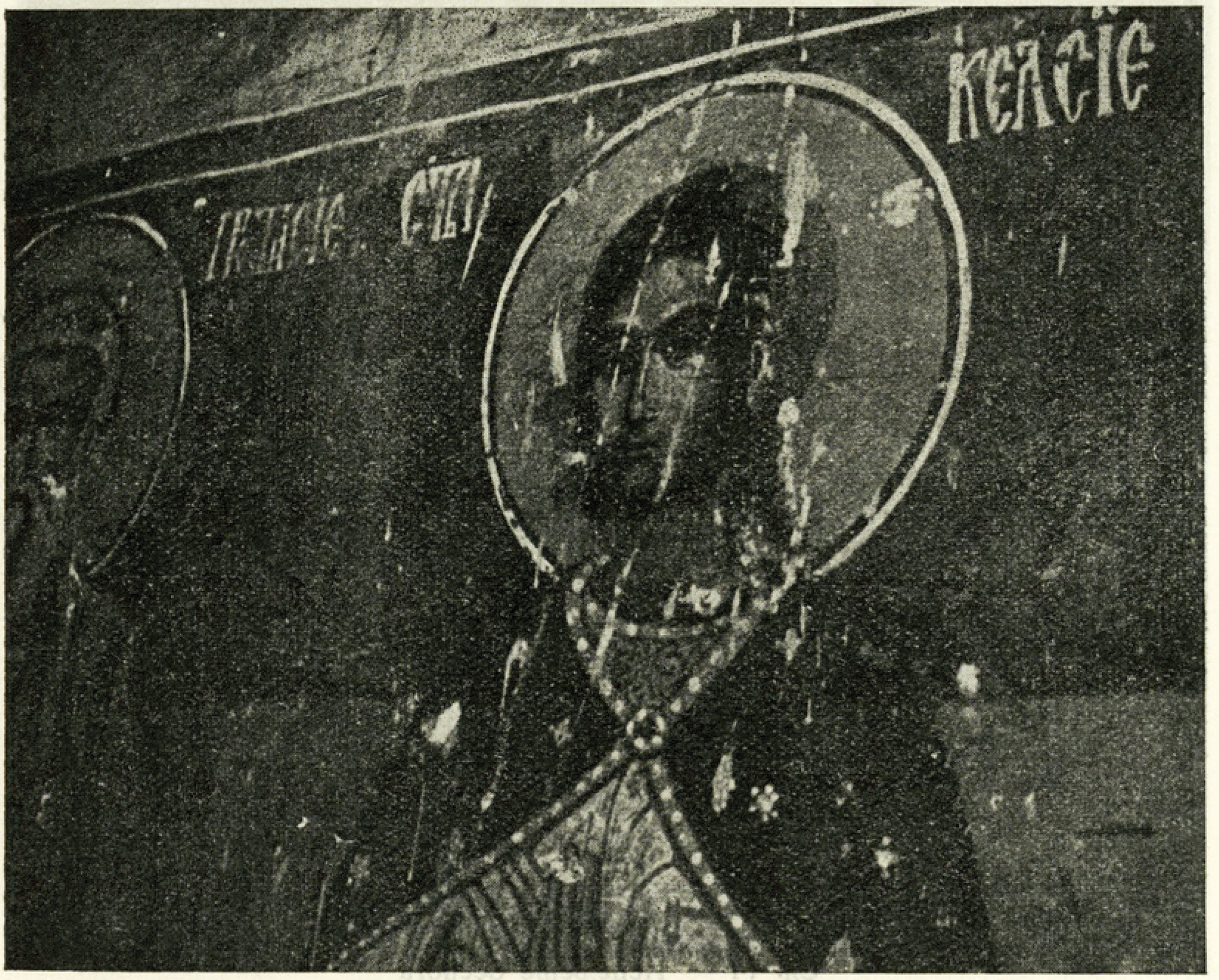

Сл. 13 — Св. Келсије, на источном зиду изнад улаза у протезис

Сл. 14 — Исцељење беснога

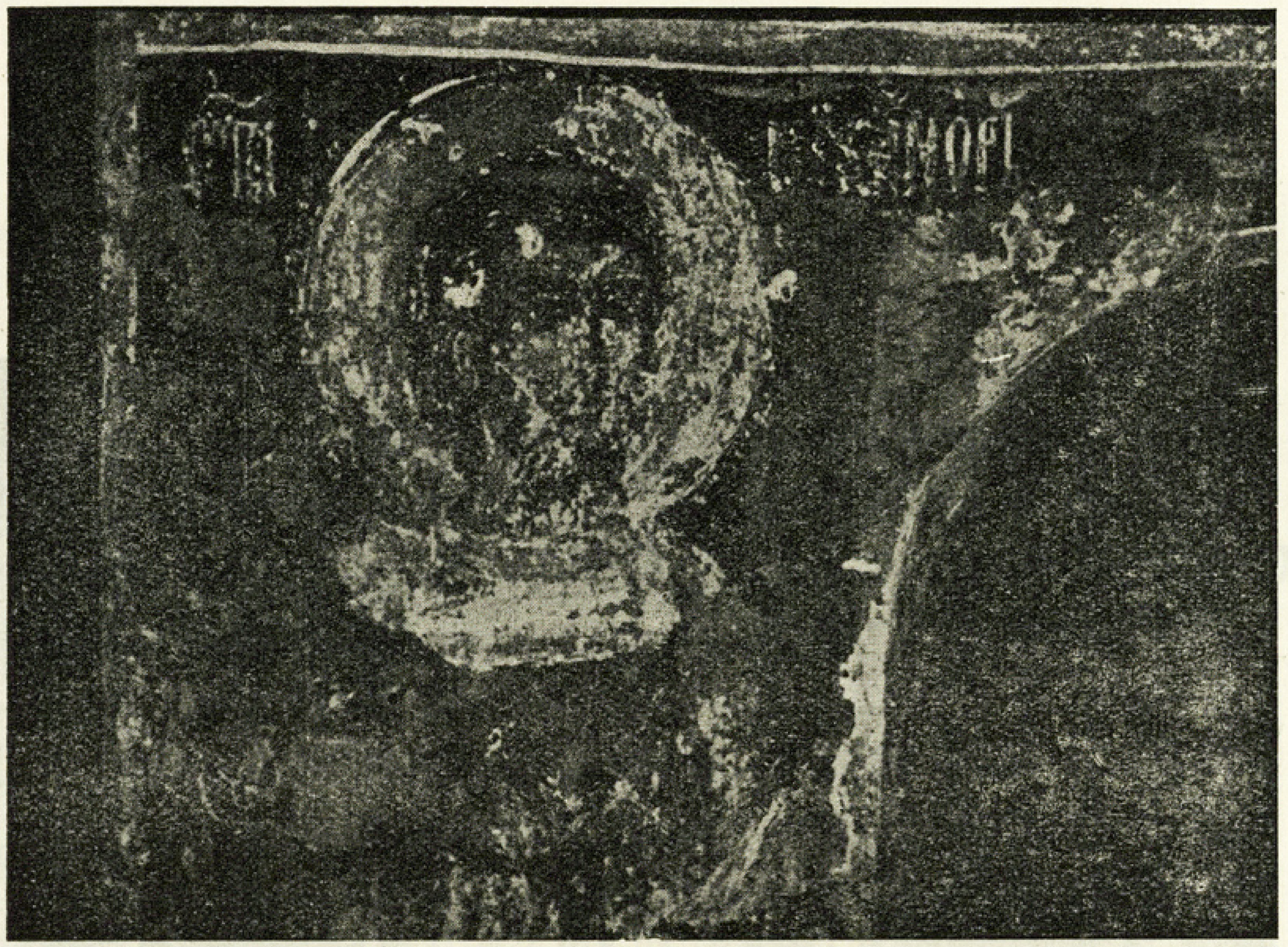

Сл. 15 — Св. Никанор

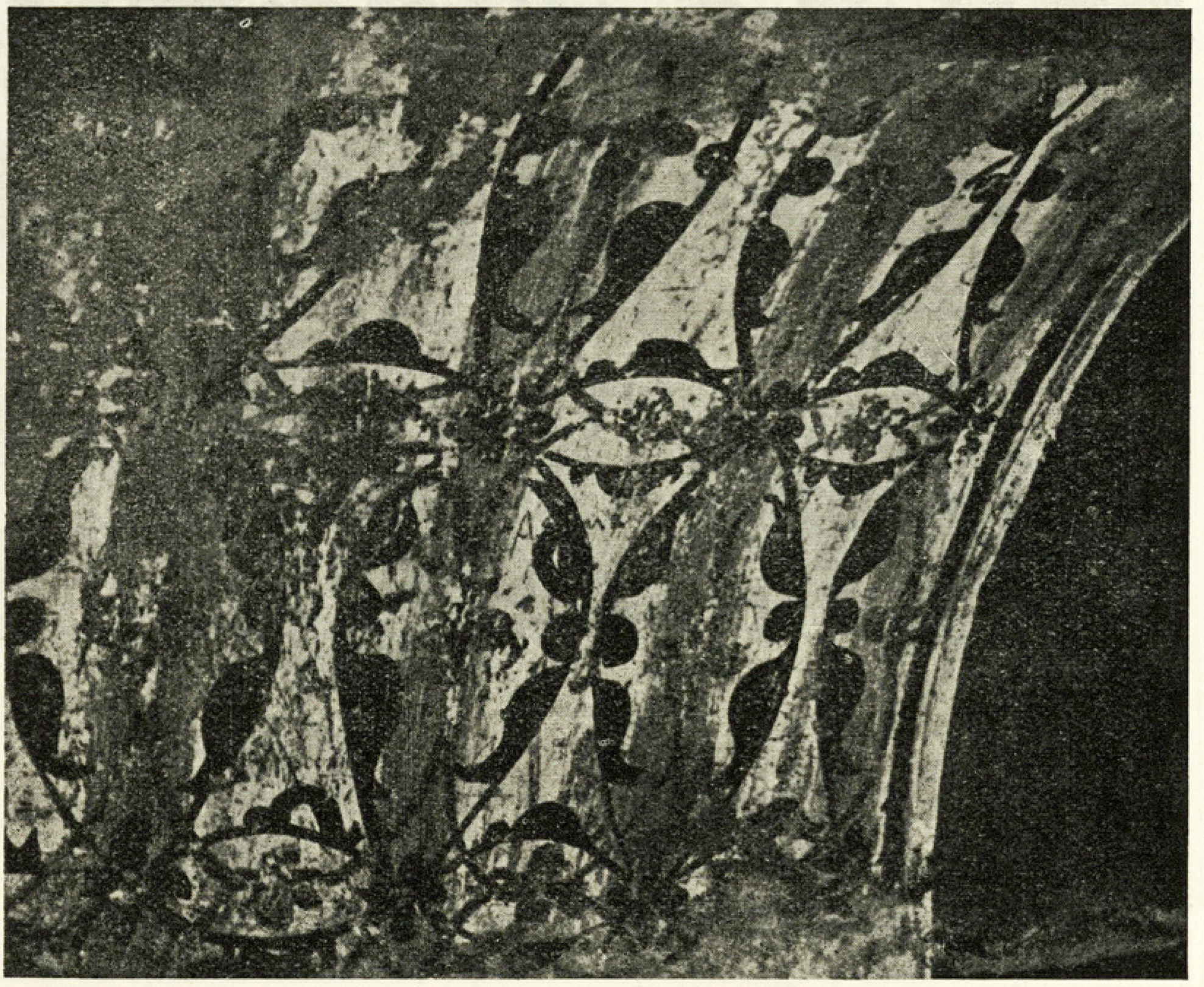

Сл. 19 — На своду улаза у ђаконикон

Сл. 16 — Мучење св. Игнација

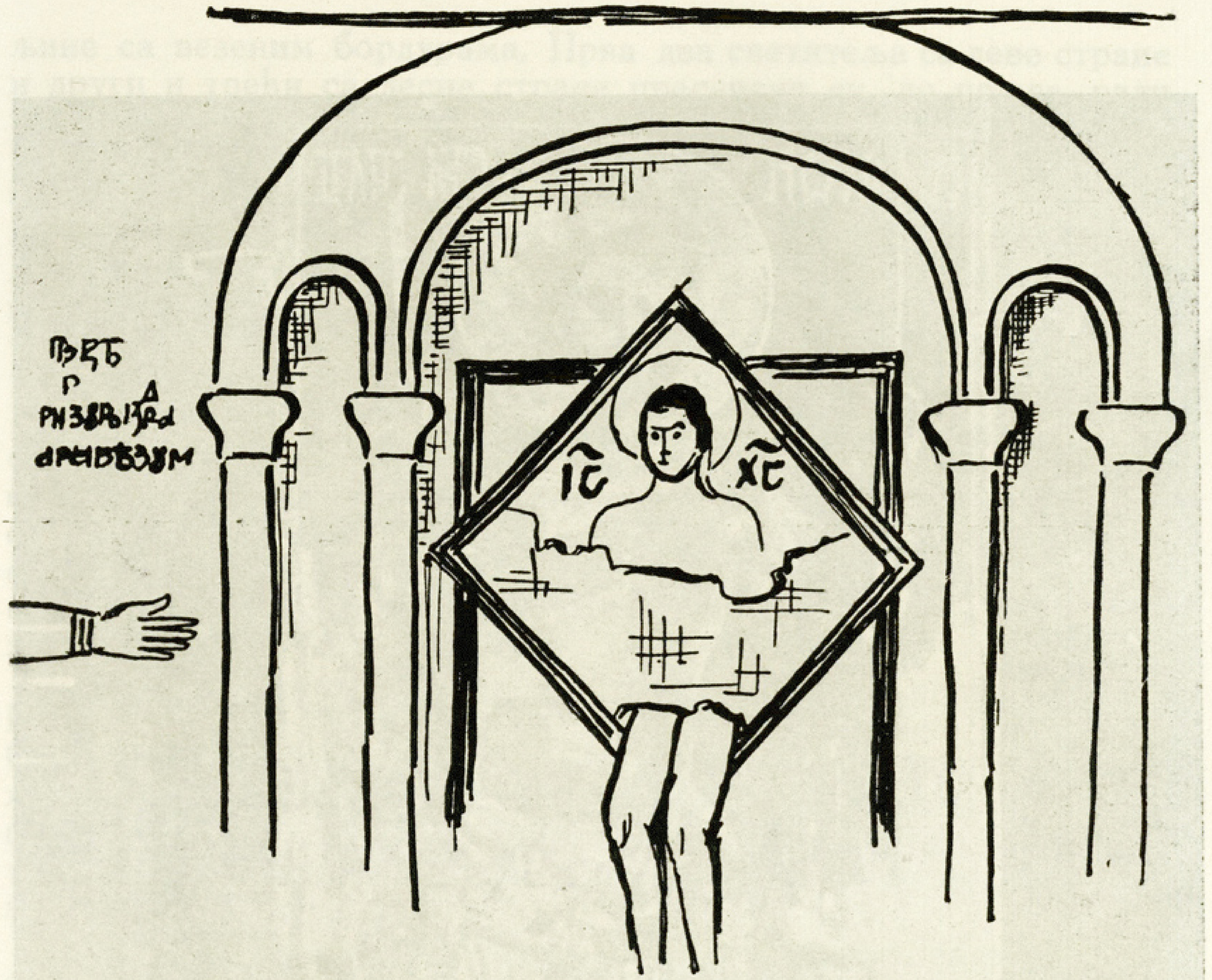

Сл. 17 — Христос и Петар Александриски (визија) — протезис

Сл. 18 — Судић из композиције Христово миропомазање — протезис

Сл. 21 — Стилизација цвећа — протезис

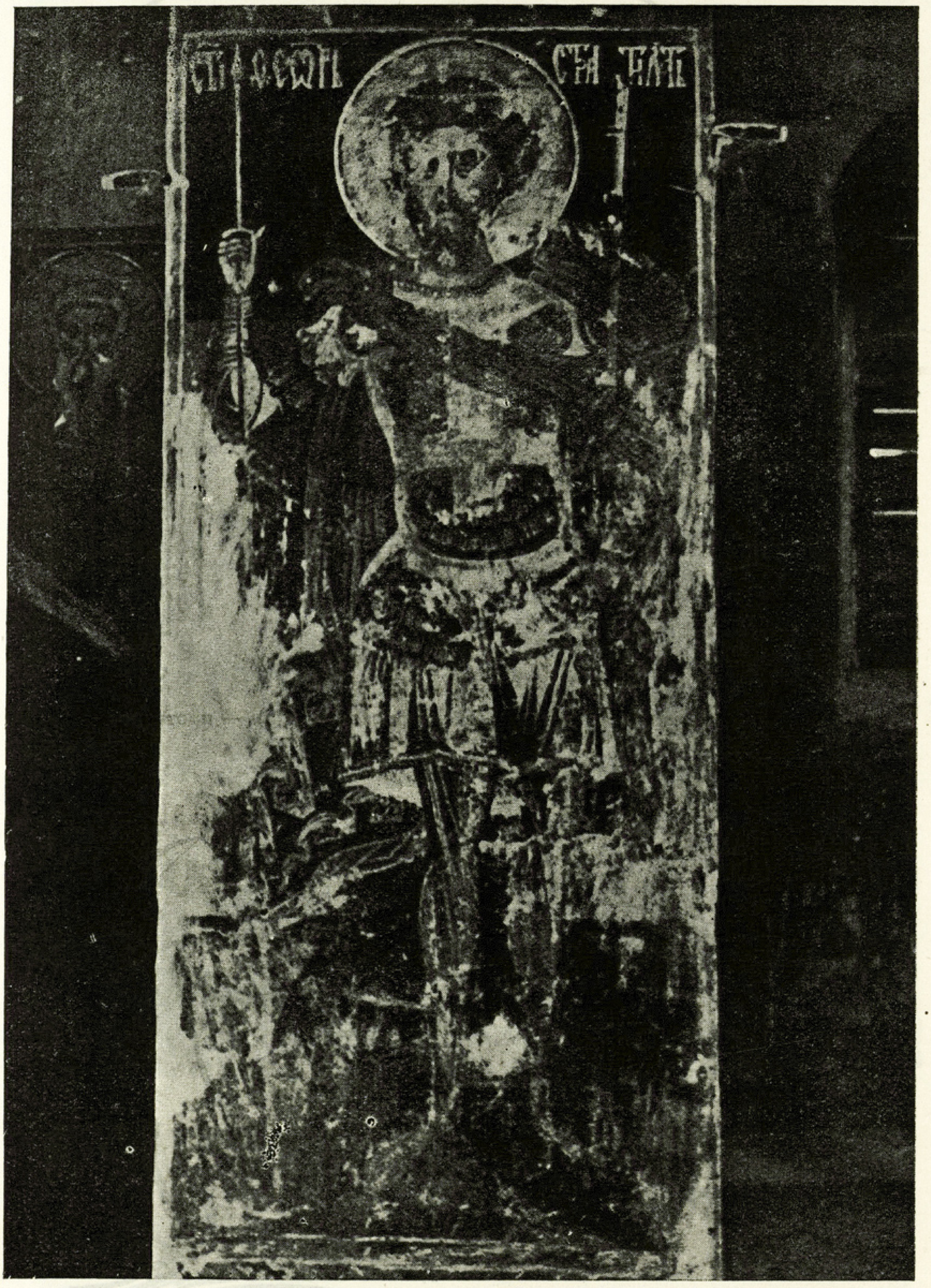

Сл. 20 — Св. Теодор Стратилат

љине са везеним бордурама. Прва два светитеља са леве стране и други и трећи са десне стране пресечени су до појаса ради улаза у протезис и ђаконикон.

У другом појасу су композиције Христових чуда: Исцељење болесника — Христос са групом апостола иза себе налази се на левој страни сцене и пружа десну руку ка групи полунагих људи, мршавог тела. У даљини се види један младић са круном на глави и пребаченим оделом преко штапа на рамену како се удаљава. То је детаљ из приче о богатом младићу (Матеј, 19, 16—26). У другом плану је архитектура са зупчастим кровом.

У манастиру Дионисиу на Атосу — XVI и XVII век — налази се иконографски иста сцена: Христос је истог става, исто тако пресавијени болесник и младић који се удаљава.[48] Друго Христово чудо — Исцељење беснога — налази се на десној страни од олтара. Испред Христоса стоје два човека везана ланцем око ногу. Изнад композиције је натпис који објашњава садржину (сл. 14).

У трећем појасу опет су претстављена Христова чуда. Прва фреска је потамнела па се личности тешко разазнају. Следећа фреска је свети Еутихије (єѳꙋіки҃є). На другом делу зида живописан је такође један светитељ, али се не види који. После њега долази композиција Христових чуда, али је она делимично тамна а делимично покривена слојем малтера, тако да се не може разазнати садржај.

У четвртом се појасу виде само ноге које корачају, па је сигурно да је то арханђео Михајло из Благовести који се увек јавља на одређеном зиду.

Живопис источног зида наоса уметнички је најслабији део хоповског живописа.

Јужни зид наоса са ђевничком апсидом

На јужном зиду једино је видљив орнаменат у облику драперије, на соклу, први појас са светим ратницима и Христос Емануел у врху полукалоте.

У првом појасу се назире осам фигура, ниједна није потпуно откривена, сигнатуре су исто тако једва видљиве. Трећи са леве стране је свети Нестор, четврти свети ратник је пресечен до појаса ради новог прозора, седми је свети Христифор, осми свети Меркурије. Сигнатуре: 3. . . . Нєстѡрь; 4. сѵ҃ты . . .; 7. сѵ҃ты Хрїстофорь; 8. сѵ҃ты Мєркѵ . . .

Олтар

Између пет архијерејских седишта у олтару, издубљених у облику ниша, налазе се фреске светитеља у свечаним одеждама. Читљиве су само сигнатуре светог Никанора (сѵ҃ты Нїканорь)

(сл. 15) и светог Харалампија. Испод лука протезиса претстављен је свети Прохор (сты Прохорь) и то само попрсје. Деспот Максим је светитељ који се налази на супротној страни, испод лука ђаконикона (маѯн.. деспо..) Постављање његово на овоме месту необично је важно за хронолошко одређивање живописа протезиса олтара и ђаконикона. Митрополит Максим, старији син деспота Стефана, умро је 18 јануара 1516 године а проглашен за светитеља седме године после смрти, 1522. То би био датум „ante quem non".

У другом појасу апсиде распознају се медаљони, њих седам на броју. Изнад медаљона добро се сачувала десна половина причешћа апостола.

Протезис

Најзанимљивији део хоповског живописа налази се у протезису и знатно се одваја од осталих фресака наоса и припрате. Он се тематиком највише везује за светогорске манастире. Овде се најбоље доказује веза хоповских и светогорских калуђера која се толико пута помиње у записима у књигама.

На западном зиду, изнад улаза у наос, налази се композиција мучења светог Игњатија, веома ретка у нашем живопису. Наиме, свети Игњатије се обично јавља у низу фигура у олтару (Старо Нагоричино, Студеница, Свети Никита, Дечани, Матејич, Каленић и др.), али до сада није било познато да се налази негде у оваквој композицији. Светитељ у свечаном сакосу стоји раширених руку док га два лава нападају са десне и леве стране (сл. 16). Овај се мотив налази често у светогорским манастирима и иконографски је врло сличан хоповском (Лавра—Трапеза, 1512 година; Кутлумус, 1540 година).[49] Временски би светогорске фреске могле да послуже као пример за угледање.

Фреске северног зида нису мање интересантне. Оне се састоје из две композиције, свака у једном појасу. У првом је живописана визија Петра Александриског. Његова фигура још се не види, већ само рука пружена ка Христу, изнад које је уобичајени текст: пєзѣ, - р... д, - ризѹразра, арѧбѣзѹмни. Христос је приказан наг како стоји у мирном ставу испод балдахина који лежи на четири стуба са капителима. Његова фигура је уоквирена ромбом иза кога је уписан правоугаоник, тако да углови ромба прелазе његове стране (сл. 17).

Од XIV—XVII века протезис или северни зид олтара је редовно место за композицију визије Петра Александриског у црквама Молдавије, Атоса и Србије (Грачаница, Манасија, Врх и др.).[49]

Фреске визије Петра Александриског у Поганову — XV век — и манастиру Пустињи код Ваљева — почетак XVII века — скоро су једини примери у нашим областима који се могу повезати са хоповским решењем.

У другом појасу протезиса живописан је онај моменат из Христовог живота када му у кући Симона Губавца прилази жена и излива на главу скленицу драгоценог мира — по Матеју, гл. 26, 6—12, по Марку, гл. 14, 3—10. Композиција се налази на целом северном зиду протезиса и састављена је од мноштва личности са нимбовима које су подељене у две групе, лево и десно. У средини другог плана је архитектура, једна висока кућа. Испред леве групе људи једна је фигура, огрнута широким црвеним плаштом, закорачила напред. Само је она без нимба. У њеним рукама, подигнутим до висине главе, налази се судић беле боје са црним орнаментима, који нагиње над Христову главу. Христос седи у средини сцене, главу је окренуо ка десној групи. Није ми познато да се игде у нашем живопису појављује ова сцена (сл. 18).

На јужном зиду протезиса је фреска са претставом једног момента Христове проповеди. Христос, на левој страни, благосиља групу жена; иза њега се налази пољана са цвећем у чијој се позадини уздиже црква са два торња и куполом.

До прозора, са десне стране, живописан је један светитељ у стојећем ставу, главе лако нагнуте и подбочене левом руком.

Ђаконикон

Фреске ђаконикона врло су мало видљиве. У првом појасу се назире низ архијереја. На левом зиду до прозора насликана је дивна глава једног архијереја. Сав остали простор прекривен је малтером (сл. 19).

Кубе

У врху кубета је велики Христос Пантократор. Прстен при врху тамбура састављен је од група анђела — по два — између којих је по један шестокрили серафим. У другом плану је аркатура са стубовима. Боје су јаке — плаве и жуте има највише, црвене мање. Цркве Атоса из XVI века и овде могу послужити као пример за сликање многобројних серафима (купола Хиландара, на пример).[50] У пандантифима су ликови јеванђелиста сасвим скорашњег датума, вероватно из 1916 год.

Стубци

Живопис стубаца је већим делом још неоткривен. На соклу југоисточног ступца, западна страна, налази се орнаменат у облику квадрата који се састоји од четири троугла разних боја. Изнад њега је свети ратник чија је глава и половина груди оштећена. На југозападном ступцу, источна страна, налази се

велика фреска Христоса на престолу. Он на крилу држи отворену књигу у којој се чита само последњи ред — наслѣдѕ солженїе. Врло интересантна појединост је грчки натпис изнад Христове главе.

На соклу североисточног ступца је исти орнаменат као и на југоисточном, а у првом појасу је сасвим откривен један свети ратник, свети Теодор Стратилат који се стилски знатно разликује од осталих фресака наоса својим тонски пригушеним бојама и колористичком уједначеношћу (сл. 20).

В) АНАЛИЗА СТИЛА

У живопису манастира Новог Хопова разликују се три руке.

Најбоље хоповске фреске из године 1608 налазе се у олтару, протезису, ђаконикону и средњем делу цркве. То су композиције: Мучење светог Игњатија, Визија Петра Александриског, Миропомазање Христово, Христова проповед, део Причешћа апостола, као и сачуване светитељске главе у олтару и ђаконикону. Ове фреске својом тематиком и иконографијом блиско су повезане са живописом у манастирима Свете Горе из XVI века, и претстављају најквалитетнији део хоповског живописа. Сликар је био одличан познавалац пластичних и тонских вредности а цртеж му је јасан, ма да је подређен боји. Поред композиција у којима је усклађен однос личности према позадини има и извесних детаља који су мајсторски урађени, далеко од шаблонских решења већине фресака XVII века. На пример у композицији Мучења светог Игњатија лав, створен из окер и светлосмеђих тонова, тако је пластичан и живог покрета да се може упоредити са детаљима нашег најбољег сликарства XVI века. У ђаконикону је нарочито лепа глава архијереја моделисана топлим окер, смеђим и светлоцрвенкастим тоновима.

Сликар није осећао и познавао добро само боју. Став Марте која миропомазује Христа показује осећање покрета. Она делује скоро монументално својим ставом, класичних црта лица, са рукама подигнутим изнад главе, док јој фигуру обавија црвени плашт. Леп је детаљ судић који држи у рукама. Занимљив је начин на који уметник стилизује цвеће, црно са белим латицама, и извијене петељке (сл. 21).

Фреске на источном зиду наоса најслабије су у целом живопису. Оне су очевидно рад помоћника који су сликали најмање видљиве површине зидова иза иконостаса. Грубо цртани призори немају никаквих виших квалитета, контуре су тврде, боје сирове, пластика нејасна, а простор развучен у површину.

Живопис припрате потиче из 1654 године. Фреске овог периода показују чвршћи цртеж и веома ефектан колорит. Новина је да се на лицу јавља доста зелених сенки којима се подвлаче боре чела и јагодице. Смеђим сенкама су оцртани подочњаци и образи. На челу се јављају паралелне боре лучног облика чији су крајеви окренути према темену. Коврџе браде

и косе код медаљона стилизоване су на исти начин. Поред окер, смеђе и црвене боје која преовладава код старијег живописа, овде се среће и много плаве, зелене и љубичасте боје.

Д-р Милан Кашанин везује хоповски живопис за фреске ковинске цркве на острву Чепелу из 1320, 1514 и 1765 године и фреске манастира у Крушедолу. Он помиње у Хопову само четири главе у олтару, бележећи да су сигнатуре читљиве само код светог Меркурија и светог Никанора.[51] Свети Никанор се заиста налази у централној апсиди, али је свети Меркурије у десној певничкој апсиди, осми по реду у првом појасу. Други светитељ који се распознаје у олтарској апсиди је свети Харалампије.

Дејан Медаковић скренуо ми је пажњу на извесне сличности између живописа хоповске припрате и фресака у манастиру Ораховици, који долази међу најзападније споменике српског средњевековног сликарства. Најстарији податак о овоме манастиру је из 1583 године.[52] И поред знатног слагања у цртежу и колориту мајстори хоповске припрате показују знатно више квалитете.

У низу скоро истовремено подигнутих манастира Војводине, чији су ктитори били најпре деспоти и властела а касније сами монаси уз подршку имућних грађана, Хопово долази свакако међу прве по квалитету свога живописа, иако не и по хронолошком реду. Пре Хопова је било подигнуто неколико цркава (Крушедол 1509—1514; Ходош; Раковац 1533; Бездин 1539; Војловица 1542 и друге) али су оне данас или срушене или је живопис покривен каснијим слојевима, тако да новооткривени део хоповског живописа претставља новину како у погледу уметничког изражавања тако и у погледу тематике и страних утицаја.

XVII век наше уметности у зидном сликарству тек је у проучавању. Због тога је поређење Хопова са осталим црквама овог периода ствар блиске будућности. Једно је сигурно: мали број до сада откривених фресака пружа нам могућност да наслутимо вредност преосталог дела хоповског живописа.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Љ. Стојановић, Записи и натписи, VI, 5193, 9968; Радослав Грујић, Духовни живот, Војводина I, Нови Сад, 1939, с. 357

[2] Јиречек-Радонић, Историја Срба, Београд, 1923, II, с. 177—214, 215—232

[3] Р. Грујић, Дух. живот, Војв. I, с. 357

[4] Љ. Стојановић, Записи и натписи, I, 724

[5] Исто, 509

[6] Исто, 584

[7] Гласник Српског ученог друштва, V, 1853, с. 111

[8] Р. Грујић, Дух. живот, Војв. I, с. 360

[9] Исто, с. 361

[10] Записи и натписи, I, 416; Грујић, Дух. живот, Војв I, с. 363—4

[11] Шематизам сремске архидијецезе, 1892, V

[12] Записи и натписи, III, 4985; Димитрије Руварац, Опис српских фрушкогорских манастира 1753 год., с. 242

[13] Записи и натписи, III, 4990

[14] В. Петковић, Преглед кроз повесницу српског народа, Београд, 1950, с. 342. У књизи се налазе многобројни подаци о хоповским калуђерима

[15] Записи и натписи, I, 1895, 2300

[16] Т. Остојић, Доситеј Обрадовић у Хопову, Нови Сад, 1907, с. 114

[17] Српски Сион, 1906, с. 279 — допис Д. Руварца

[18] Т. Остојић, Доситеј у Хопову, с. 115—117

[19] Р. Грујић, Дух. живот, с. 413

[20] В. Ђерић, Дванаест писама руских владалаца, Старинар, V, 1919, с. 7

[21] Р. Грујић, Дух. живот, с. 392

[22] С. Радојчић, Везе између српске и руске уметности у средњем веку, Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду, I, 1950, с. 241—256

[23] Записи и натписи, I, 1051, 1114, 1427, 1502, 1503, 1650

[24] Српски Сион, 1906, с. 301—2

[25] Т. Остојић, Доситеј у Хопову, с. 112

[26] На слици је приказан свечани улазак митрополита Ненадовића у Хопово Осим очигледних грешака — четвора врата са јужне стране место двоја — на њој је и перспектива урађена рђаво. Бакрорез је рађен у Бечу према нетачној скици. Плоча његова налазила се пре рата у библиотеци манастира, димензије 74×58 см. Детаљан опис бакрореза са деловима који су на овој слици изостављени публикован је у књизи Т. Остојића: Доситеј у Хопову, с. 208

[27] Д. Руварац, Опис српских фрушкогорских манастира, с. 244

[28] В. Петровић, Српска уметност у Војводини, Нови Сад, 1927, с. 85

[29] Т. Остојић, с. 117

[30] Исто, с. 129

[31] Ч. Мијатовић, Пре триста година, Гласник Српског ученог друштва, XXXVI. 1872, с. 155—219

[32] Српски Сион, 1893, с. 389

[33] Записи и натписи, I, 1213, 1583

[34] Старинар, IV, 1885, с. 16—20

[35] Српски Сион. 1906, с. 238—243

[36] Д. Руварац, Опис, с. 243

[37] Ђ. Бошковић, Дечани, Београд, 1941, с. 24, Т. IV, XX

[38] Ђ. Мазалић, Кратак извештај о испитивању старина цркава манастира Озрена, Тамне, Папраће и Ломнице, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, 1938, с. 103

[39] G. Millet: Monuments byzantines de Mistra, Paris, 1910, pl. 140. 2, 148. 1

[40] Предлог за стављање под заштиту манастира Хопова, бр. 2290/49, Завод за заштиту културних споменика АПВ

[41] Р. Грујић, Дух. живот, с. 409

[42] С. Радојчић, Старине Црквеног музеја у Скопљу, Скопље, 1941

[43] С. Радојчић, Везе . . . . , Зборник Фил. фак. Универз. у Београду, с. 241—256

[44] G. Millet, Monuments de l' Athos, Paris, с. 157

[45] G. Millet, Recherche sur l' iconographie de l' evangile, Paris, pl. 574

[46] Исто

[47] G. Millet, Monuments de l' Athos, с. 162, 177

[48] Исто, с. 213, IV

[49] Исто, с. 143. 2, 165. 3

[50] G. Millet, La vision du Pierre d' Alexandrie, Melange Diehl, Paris с. 69

[51] G. Millet, Athos, с. 64. 1

[52] В Петровић, М. Кашанин, Српска уметност у Војводини од доба деспота до уједињења, Нови Сад, 1927, с. 44

[53] Д. Медаковић, Српска уметност у Јужној Угарској, Зборник Савезног института за заштиту споменика културе, Београд, 1951, с. 86

M. Birtašević-Bajalović

LE MONASTÈRE DE NOVO HOPOVO

Résumé

Le monastère de Novo Hopovo est situé en Syrmie au pied de la Fruška Gora. D'après la tradition il fut bâti vers la fin du XVe siècle par un des successeurs du despote Djuradj Branković. Plus tard, le monastère fut démoli et c'est sur les ruines de celui-ci qu'en 1576 deux habitants du village de Gornji Kovin, Lacko et Marko Jovšić firent construire une église, dédiée à Saint Nicolas; celle qui existe encore aujourd'hui. En 1608 on en fit peindre l'autel et le naos, et en 1654 le priprata.

Pendant les guerres entre l' Autriche et la Turquie au cours du XVIIe et XVIIIe siècles, le monastère subit à plusieurs reprises de grands dommages qui furent toujours réparés. Vers le milieu du XVIIIe siècle on fit quelques changements dans l' architecture de l' église que l' on fit entourer de cellules et de maisons claustrales. Parmi les grandes dates de l' histoire de ce monastère on compte surtout celle du séjour de Dositej Obradović à Hopovo en 1754.

L' église de Saint Nicolas représente dans l' architecture serbe un des derniers monuments de l' école de Morava avec quelques influences occidentales ce qui se répète dans l' architecture des autres églises de cette région.

Au cours de la II Grande Guerre, le monastère de Novo Hopovo fut de nouveau ravagé. Les cellules et les maisons environnantes en furent complètement détruites, et l' église en partie. Sous les influences atmosphériques réapparurent de vieilles fresques dont on ignorait l' existence, et qui sont d' un grand intérêt par leur style iconographique. On peut les diviser en trois groupes. A côté des fresques représentant des scènes typiques de la vie du Christ, et celles qui se rattachent par leurs motifs à l' art des monastères d' Athos, il y en a d' autres qui portent l' empreinte toute spéciale de la peinture serbe du moyen âge.

LE REGISTRE DES REPRODUCTIONS

1. Le monastère de Hopovo d' après une gravure de l' an 1756
2. Plan de l' église.
3. Le monastère de Hopovo, côté est — la vue d' avant guerre.
4. L' architecture extérieure, après guerre.
5. L' inscription au-dessus de la porte d' est du narthex.
6. Le despote saint Stéphane. Narthex, la première zone du mur d' ouest.
7. Saint Marc. Narthex, la deuxième zone du mur d' ouest.
8. La partie centrale de la composition: „O tebe radujet se" (Réjouissez-vous . . .). Narthex, l' arceau final du mur d' ouest.
9. Saint Procope; le mur du sud.
10. Saint Mélenthe-le médaillon. Narthex, la troisième zone du mur du sud.
11. Le rideau dans le socle de l' abside de choeur septentrionale (partie orientale du mur).
12. La niche devant l' entrée de la prothèse dans le mur septentrional de la nef.
13. Saint Celse; au mur de l' est au-dessus de l' entrée de la prothèse.
14. La guérison du démoniaque; au mur de l' est au-dessus de l' entrée du diaconicon.
15. Saint Nicanor.
16. La torture de saint Ignace.
17. Le Christ et Pierre d' Alexandrie (vision) — prothèse.
18. Le petit vase de la composition „Onction du Christ" — prothèse.
19. Sur la voûte de l' entrée du diaconicon.
20. Saint Théodore Stratilate.
21. La stylisation des fleurs — prothèse.

РЕЛАТИВНА И АПСОЛУТНА ХРОНОЛОГИЈА НАШЕ ПРАИСТОРИЈЕ

Ако је тачно становиште да су остаци материјалне и духовне културе, — непокретни споменици или покретне старине, — за проучавање историског развоја човека и друштва исто тако вредиосни извори као и писани, онда праисторија која нема писаних извора постаје историја најстаријих времена првобитних људи. То становиште је свакако тачно, и ти археолошки извори материјализованих културних остатака за историју показују се чак сигурнији и истинитији од писаних. Јер они непосредно, као продукти и средства за производњу, казују како је човек стварао, борио се, напредовао, организовао друштво, економски се јачао. Овакви извори су поштеђени оних намештених и тенденциозних приказа какви су понекад најкрупнији историски писани документи. Због тога се из њих може јасно сагледати прошлост и оних времена када писаних извора још није било. Наука која се том епохом бави зове се праисторија — прадавна историја. Овај назив је заменио доскорашњи, преисторија, који је означавао епоху пре историског времена познатог из писаних извора, а који не одговара стварности због исте вредности писаних и неписаних извора.

Па ипак и поред адекватне вредности материјалних археолошких и писаних историских извора, они, сваки за себе, не дају комплексну слику историског развоја па их је потребно при обради појединих периода заједнички употребљавати. Наиме, сами писани извори дају, по обичају, приказ одређених догађаја и личности из прошлости, за разлику од археолошких који то дају једино у општим цртама. Зато праисторија не зна поименична лица, не распознаје поједине догађаје, али познаје тип човека, структуру друштва и привреде и одлучујуће догађаје који су то мењали у непрекидном низу развоја. А осим тога, праисторија до танчина познаје материјалну основу на којој је све то изграђено. Безбројни сачувани и разрушени споменици, читаве и разбијене старине најизразитије показују средину коју је човек стварао у појединим епохама и, уједно, у њима развијао даљи рад и напредак за будућа времена.

У целом том процесу праисториског развоја поред многих питања изгледа да је временско врло занимљиво. Одмах пада у очи да је и без писаних извора могуће одредити тачно време у развоју давне прошлости и, уједно, које су методе примењиване да би се ипак до тих података дошло. А оне су двоструке. Оне или указују само на разлику између старијег и млађег, и општи ток у релативној хронологији, или одређују старост споменика и старина у

апсолутној хронологији тачно на годину, деценију и столеће. У потоњим историским епохама са писаним изворима мање се примењује релативна хронологија, јер има довољно података за апсолутну. У ранијем праисториском развоју, обрнуто, у употреби је претежно релативна хронологија, јер је исувише мало података за апсолутну.

Периодизација наше подунавске—војвођанске и србијанске—праисторије аналогна је оној из суседних земаља са којом проживљава истоветан или сличан културан развој. У њој су почетак и крај, две основне временске тачке између којих се развијао човек, друштво и рад оних времена. Тако је почетак наше праисторије везан за појаву радиности и друштвености, за време кад је човек оставио трага не само у властитим биолошким остацима — костурима и пепелу у гробовима —, него и у делима материјалне и духовне културе, у археолошким изворима, споменицима и сгаринама. А код нас почиње то већ од леденог доба — квартера, дилувија, плеистоцена — за које су последњих година откривена несумњива налазишта. Углавном, у Европи, у свим земљама које тада нису биле покривене ледењацима, тај почетак праисториског живота је исти, са извесним разликама, и цени се, данас, као најранија појава на 600.000 година старости, и то на основу рачунања смрзавања и топљења ледењака у глацијалним и интерглацијалним периодима по методи академика М. Миланковића. Крај праисториског доба нашег Подунавља престаје појавом писаних споменика у њему. Рачуна се да је то било око почетка наше ере, када је Рим пацификовао ове крајеве, после столетних илирских ратова и насилне победе панонског устанка.

Разуме се да историски живот неког краја, расветљен властитим писаним изворима, нигде, па ни код нас, не почиње одједанпут. Већ то што се писменост постепено ширила од земље до земље условљавало је да се у писменим земљама писало о суседству које још није познавало писменост. Тако су свугде настајала стања ране историје или протоисторије у којима додуше нема писаних извора у самој земљи, али се она поуздано може упознати по писаним изворима суседних земаља. Грчки и римски историчари који су у неколико столећа с. р. писали о средњем Подунављу свакако су први ослонац за проучавање наше протоисторије, као и грчки са римским републичким новцем тих ранијих векова који се код нас налази и сведочи неоспорно о привредним везама античке Грчке и републичког Рима са средњом дунавском равницом. Али услед специфичног историског развоја наша је земља у два маха проживела протоисториску фазу. Наиме, после римских времена, пуних писаних камених споменика и историских извештаја у нашим крајевима, варвари који су са севера и истока дошли уништили су не само њихову цивилизацију и друштвени поредак већ затрли и траг дотадашње писмености. Земља је опет запала у неписменост и вековима се само из удаљених византиских, италских и франачких средишта о њој писало. Тако је наше Подунавље у два маха проживљавало рачоисториску или протоисториску фазу, пре доласка Римљана, на крају праисториског доба, и затим, на крају антике, пре прелаза на пуни средњевековни феудализам српске и мађарске државе.

Разуме се да је за питање завршетка краја нашег праисторискога живота од важности само прва праисториска фаза.

А између почетка и краја наше праисторије, од леденог доба до римског освајања средњег Подунавља прошло је више од пола милиона година. У њему 99% отпада на развој човеков у ледено доба и једва нешто око 5000 година на потоњи културни развој после леденог доба у савременим климатским и геолошким условима, до почетка наше ере. Значи, тек после престанка постглацијала (који обележава прелаз од леденог доба садашњем алувијалном и цени се да је трајао од 10 до 5 хиљада година с. е.) почињу као и у суседним земљама нови услови за праисториски културни развој. Они су упутили нашу земљу правцем високог материјалног и духовног развоја култура у алувију, холоцену, све до римског доба. И у том кратком развоју од свега 5000 година човек се културно, друштвено и привредно дигао јаче него за цео период развоја у леденом добу који је трајао сто пута дуже. И док је кроз то огромно време изграђивао и веома споро усавршавао оруђе и оружје рађено само од кремена и кости, дотле је у потоњој неизмерно краћој епохи усавршио брзо обраду камених предмета, упознао све метале и безброј других техничких тековина, те тако створио основе за развој потоње античке, средњевековне и савремене културе.

Не упуштајући се у детаље, периодизација праисториског доба средњег Подунавља у основи данас изгледа овако:

1. Старије камено доба дивљака, скупљача и ловаца (палеолит) 600.000—5.000 г. с. е., испуњава целу геолошку и климатску епоху леденог и поледеног доба, после које се рађају све остале праисториске културе.

2. Млађе камено доба варвара, сточара и мотичке земљорадње (неолит) 5.000—1.800 г. с. е.

3. Бронзано доба варвара сточара и орачке земљорадње 1.800—800 г. с. е.

4. Старије железно доба варвара са привредом као под 3 (халштат) 800—300 г. с. е.

5. Млађе железно доба са привредом као под 3 (латен) 300 г. с. е. до почетка н. е.

Одмах после погледа на ову основну периодизацију свакоме ће пасти у очи релативан ред развоја од старијих периода ка млађим, као и апсолутни датуми старости на столећа. Питање је сад како се до овог реда у релативној хронологији дошло, као и како су утврђена столећа апсолутне хронологије наше праисториске епохе. Не треба заборавити да у овој основној подели нашег најстаријег културног развоја има још много специфичних мањих група, карактерисаних одвојеном садржином, или одређеним подручјем, или различитим временом. Те групе у праисторискоj археологији називају се културе, стилови или типови. Али, при посматрању садржине, подручја или времена тих група, запажа се одмах да оне нису круто одвојене једна од друге, већ да се везују, једна у другу залазе и чине тако прелазе, свугде утврђене у материјалној и духовној генези човечанства. Зато и за културе, као и за

стилове и типове, постоје периферне појаве и у временском и у територијалном смислу. Оне су условљене генезом самих објеката, који су у сталној динамици, промени, и постепено напуштају једне елементе, да би их заменили другим. Зато у културном развоју нема математски одељених временских раздобља, нити постоје геометриски оивичена подручја. Напротив, елементи својствени за један период, продужују се или губе у другом. При томе се у ранијем периоду једва примећују они који ће бити пресудни у млађем, или се у млађем одржавају само старији елементи, без тенденције даљег развоја, и остају само као преживелости — сирвивали, ретенције. Слично је и са територијалним прелазима суседних култура.

Данас за одређивање релативне и апсолутне хронологије праисторијског доба постоје, углавном, три методе којима се служи. То је метода стратиграфије, распознавања културних врста, — типологије, одређивања стила објеката, — и хеуристике, изналажења историских писаних извора, специјално везаних за археолошке објекте. Све те три методе заједно дају најпотпуније одређење и за релативну и за апсолутну хронологију. Али, специјално за праисториску епоху, ретко када се све три могу применити за исто налазиште или за исти предмет. Може се констатовати да хеуристика долази само изузетно у употребу. Она још некако пружа могућности употребе за протоисториске фазе, али је врло оскудна за давање података за старије праисториске периоде из алувијалних, холоцених формација; а за палеолитске и мезолитске културе леденог и поледеног доба уопште не долази у обзир. Што се стратиграфије и типологије тиче, оне су подједнако у употреби. Но данас се више ради на основу стратиграфске методе, за коју солидна ископавања пружају најбоље могућности, него на основу типолошке која је раније била претежно у употреби због помањкања добро извршених ископавања. Ваља истаћи да се у праисториском временском рачунању реч доба употребљава за широки интервал, који је подељен на периоде, састављене из још краћих фаза. Затим, у апсолутној хронологији се рачуна са старом и новом ером, код којих се почиње од броја 1 даље, с тим, што се у новој ери број диже навише, а у старој пада наниже. Раније се граница обе ере везивала за годину Христовог рођења, па се рачунало од ње, а називала се пре Христа — за стару еру, а после Христа — за нову еру. Даље, у релативној хронологији старије се означава и речју раније, ниже, доње, претходно, почетно и првобитно, док се млађе замењује и са касније, више, горње, потоње, завршно и накнадно.

Како је већ речено изналажење писаних историских извора који говоре о споменицима и старинама праисториских времена, једва да користи за неолит, бронзано и железно доба. За последње понајвише, пошто се у њему појављују протоисториске културе на границама грчког и римског античког света. Писци Старога века, старе географске мапе и путописи, камени споменици са натписима, као и стари новац садрже понекад податке и упућују на апсолутну хронологију и наших праисториских земаља. Али, за средњедунавско бронзано доба и неолит, чија старост прелази хиљаду година

с. е., овакви извори не постоје, јер тада су још Грчка и Италија и саме живеле праисториским животом. За та времена пресудан је импорт са даљег југа и истока, из Египта и Предње Азије, ако се у нашим крајевима нађе. Но, то су изузетне реткости. Наиме, неки од тих предмета су у матичној области, која је тада већ живела историским животом, тачно временски фиксирани. Зато се по њима одређује апсолутна старост култура стране земље у којима су нађени. Понекад се налазе наши предмети израђени верно по узорима из поменутих далеких земаља и под њиховим непосредним утицајима, што оправдава опет хронолошке закључке у вези с њима. Али, нису само писани споменици једини извор за апсолутну хронологију праисториских објеката. Напред је истакнуто да они не постоје уопште за палеолитске и мезолитске културе леденог доба и постглацијале. Данас и материја прачовека добија одређене године, када је постојала и развијала се. Та рачунања се изводе путем астрономске математике, примењене на одређене климатске и геолошке појаве (метода академика М. Миланковића). Осим тога, у најновије време се тачни датуми за објекте тих прастарих култура добијају и помоћу физичко-хемиских анализа, за чију употребу и код нас постоје озбиљна настојања.

Сама стратиграфска метода везана је за посматрање културног праисториског слоја на терену. Он се увек распознаје по садржини, — културним отпацима, који се претежно састоје од разбијене грнчарије, фрагмената керамике и других покретних објеката, као и од грађевинског материјала типичног за то време. То је набијена земља, леп-паљена земља, дрвена грађа и камени зидови насуво слагани. Но, поред те садржине културни слој у целини има и специфичну црну боју, врло сличну хумусовој врсти, која се, у одређеној дубини, од површине равномерно спушта до здравице. Ова је састављена од жуте или сиве глине или иловаче, песка или камена. Само изузетно без хумуса досежу ове доње геолошке творевине до саме површине без хумуса. Али, на местима где у профилу земље, — обично у усецима циглане, путева, железница, канала и темеља кућа, — црни хумусов слој силази дубље у здравицу испод доње хоризонталне линије и чини дубље неправилне црне мрље испуњене културним остацима, то значи да је човек на том месту боравио и радио, и оставио за собом трага, културног, — разбијеним споменицима и старинама, — и биолошког, црним земљиним слојем. Тај слој може садржати само једну врсту, а може их имати и више. Оне се међусобно разликују не само по разнородној садржини, већ и по нијанси боја којима се карактеришу. У случају да слој има само једну врсту, значи да припада само једном времену. Када је сложен из неколико врста, оне претстављају неколико периода или фаза појединих доба у којима је човек на том месту живео. Предмети из најниже врсте су најстарији у том налазишту, а из виших врста су млађи по реду, како се једна над другом ниже. Исто важи и за предмете само из једне врсте. Они најдубљи су најстарији а најплићи најмлађи. Али, различите врсте у једном слоју могу се непрекидно смењивати и настајати. Тада њихов ред одговара утврђеној периодизацији дотичног времена. Но,

могу се појављивати и са прекидима, што се одражава и у временским прекидима развоја на том налазишту. У том случају могу међу културним врстама настати стерилни геолошки прекиди без остатака човекове радиности, који претстављају културни хијат, — временски прекид живота на том налазишту. Осим тога, врсте могу залазити у врсту и мешати се, за распознавање чега је потребна велика теренска пракса. Тако стратиграфија са разним врстама у истом културном слоју на једном налазишту највише доприноси за упознавање релативне старости појединих култура, споменика и старина праисторискога доба.

Сасвим је друкчија метода типолошко-стилског одређивања старости праисторискиx објеката. Она се само изузетно примењује на теренске споменике а врло обимно на старине прикупљене у музејима и збиркама. Ту се издвоји група предмета исте намене па се, узимајући у обзир њихове разлике и сродности, начини серија одређеног типа, која уједно показује његов генетски развој у оквиру дотичне материјалне културе. Притом ваља особито пазити на облик, форму предмета, као и на његов украс, орнамент, декор. На њима се најбоље упознају типске и стилске разлике и сродности појединих објеката, што је везано такође за хронолошку диференцијацију. Упоредо треба пазити на материјал и технику израде дотичног предмета, који заједнички одређују његову фактуру. Фактура је важна у типолошком проучавању као форма и декор, али се она данас још боље упознаје помоћу разних физичких и хемиских анализа дотичног материјала. Типологија најбоље уме да покаже генетски развој појединих предмета материјалне културе са свим оним прелазима из једног времена у друго, или из једног краја у други. Она најбоље илуструје у историском развоју напредак са свим његовим компликованим одвајањима у односу на поједине објекте, са њиховим појавама, скоковима, закашњењима и нестанцима. Али, типолошка метода, сама за себе, показује и опасности поставке почетка појединих типова, што потом утиче на погрешно тумачење развоја. Зато ју је у одређивању релативне старости споменика и старина праисторискога доба најбоље комбиновати са стратиграфијом. Па ипак, и поред тога, у европској праисториској археологији начињено је на основу типологије неколико система периодизације појединих периода, — за палеолит, нордиско бронзано доба, средњеевропско и ителско бронзано доба и халштат, латен, — који деценијама чврсто стоје и само добијају нове потврде у стратиграфским доказима са појединих налазишта. Ваља знати, да се назив тип односи на предмет домаће и занатске производње, док стил више на уметничке објекте. Назив култура означава комплексну појаву типова и стилова везаних за одређено време или крај.

Тако праисториска археологија и без писаних споменика, применом разних метода на властите предмете као историске изворе за материјалну и духовну културу, добија ипак податке за релативну, па чак и апсолутну хронологију. Од тих метода за релативну хронологију долазе у првом реду у обзир стратиграфија и типологија, а за апсолутну — изналажење писаних извора о спо-

меницима и старинама, као и примена астрономске математике и физичко-хемиске анализе. Разуме се, да се у мањој мери примењују и неке друге методе (са аналогијама напр.). Удружене, међутим, оне дају неоспорно најпотпунију слику човековог културног развоја у праисториско доба.

М. Грбић

D-r Miodrag Grbić

RELATIVE UND ABSOLUTE CHRONOLOGIE UNSERER URGESCHICHTE

Zusammenfassung

Es wurde die Bedeutung der stratigraphischen und typologischen Methode für die relative —- sowie die der geschriebenen Quellen für die absolute Chronologie, — unserer Mitte donauländischen-Urgeschichte behandelt.

РИМСКА ГРОБНИЦА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

У врту Сремске улице број 2 (Паланка), кат. број 6061, приликом баштенских радова пронађена је случајно једна зидана гробница.

Прво је установљено да се гробница налази у дубини од око 30 см, да је отворена и да је дан раније извађен један човечији костур у доста добром стању и нешто фрагмената римске грнчарије. Даљим испитивањем утврђено је да се у гробници, у којој је било доста земље, одломака римских цигала, налазе још два људска костура са главама положеним на западној страни гробнице. Према казивању и онај костур који је дан раније извађен лежао је у истом положају. По свему се види да је ова гробница већ и раније била отварана (разбијени комади римских цигала, земља и друго).

Гробница је ситуирана у смеру исток-запад. Извршено је фотографско и техничко снимање.

Гробница је зидана од римских цигала; дужине је 192 см, висине 81 см и ширине, доле 85, а горе 65 см. Уздужни зидови су коси тј. проширују се према доле. Забатни зидови су окомити.

Унутрашњост гробнице је солидно малтерисана и показује црвенкасту боју од самлевене цигле (Старинар, II, 1907, 70, 74, 81).

Под гробнице израђен је од два реда римских цигала постављених хоризонтално једна поред друге.

Ради утврђивања дебљине зидова откопана је земља само толико колико је неопходно (недостатак радне снаге). Зид на јужној страни има дебљину 30 см, а забатни зид на западној страни 49 см.

Занимљивост ове гробнице је у начину покривања. То је комбинација од три врсте покривања — равног, косог као кров и у облику свода (Старинар, II, 1907, 66—98). Источна страна гробнице у дужини од 82 см покривена је бачвастим сводом од цигала дебљине у средини 40 см и малтерисан споља и изнутра. Остали део

ЗИДАНА ГРОБНИЦА • СРЕМСКА УЛИЦА БР 2

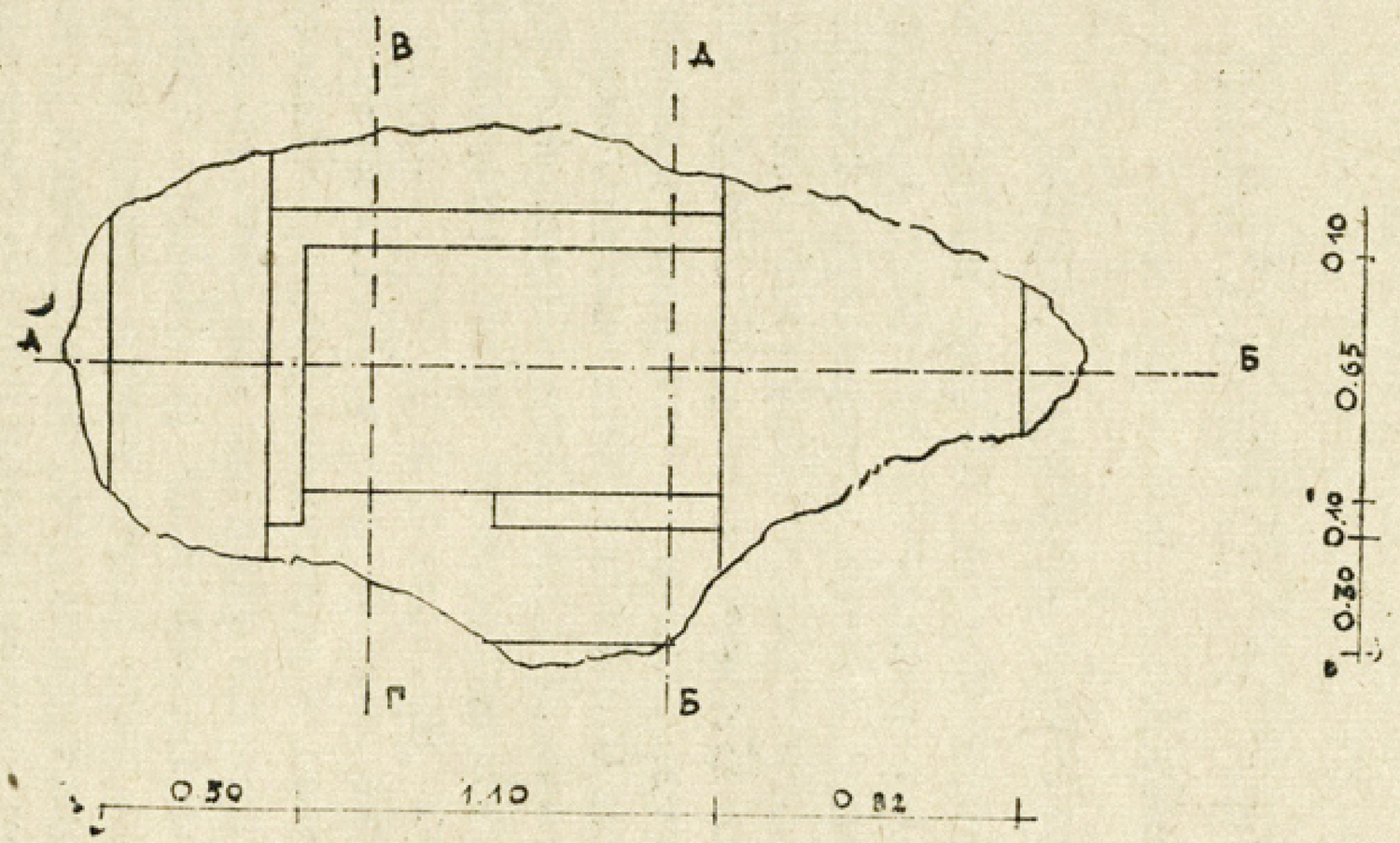

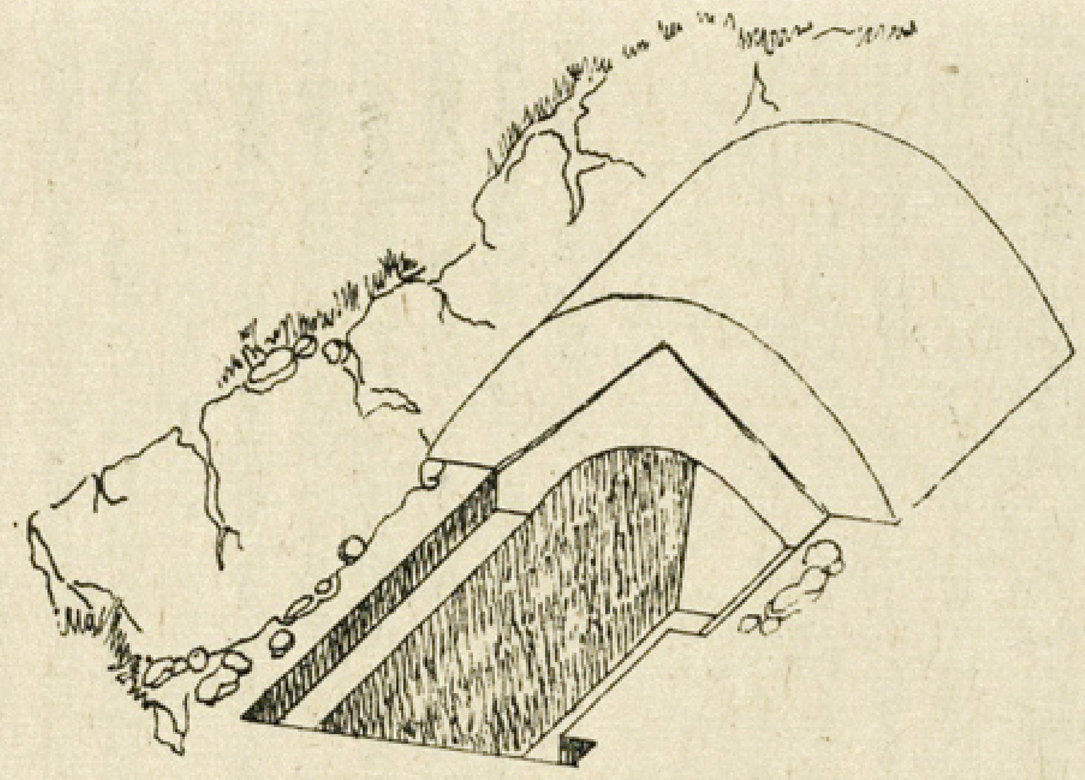

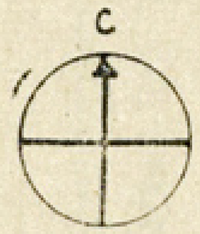

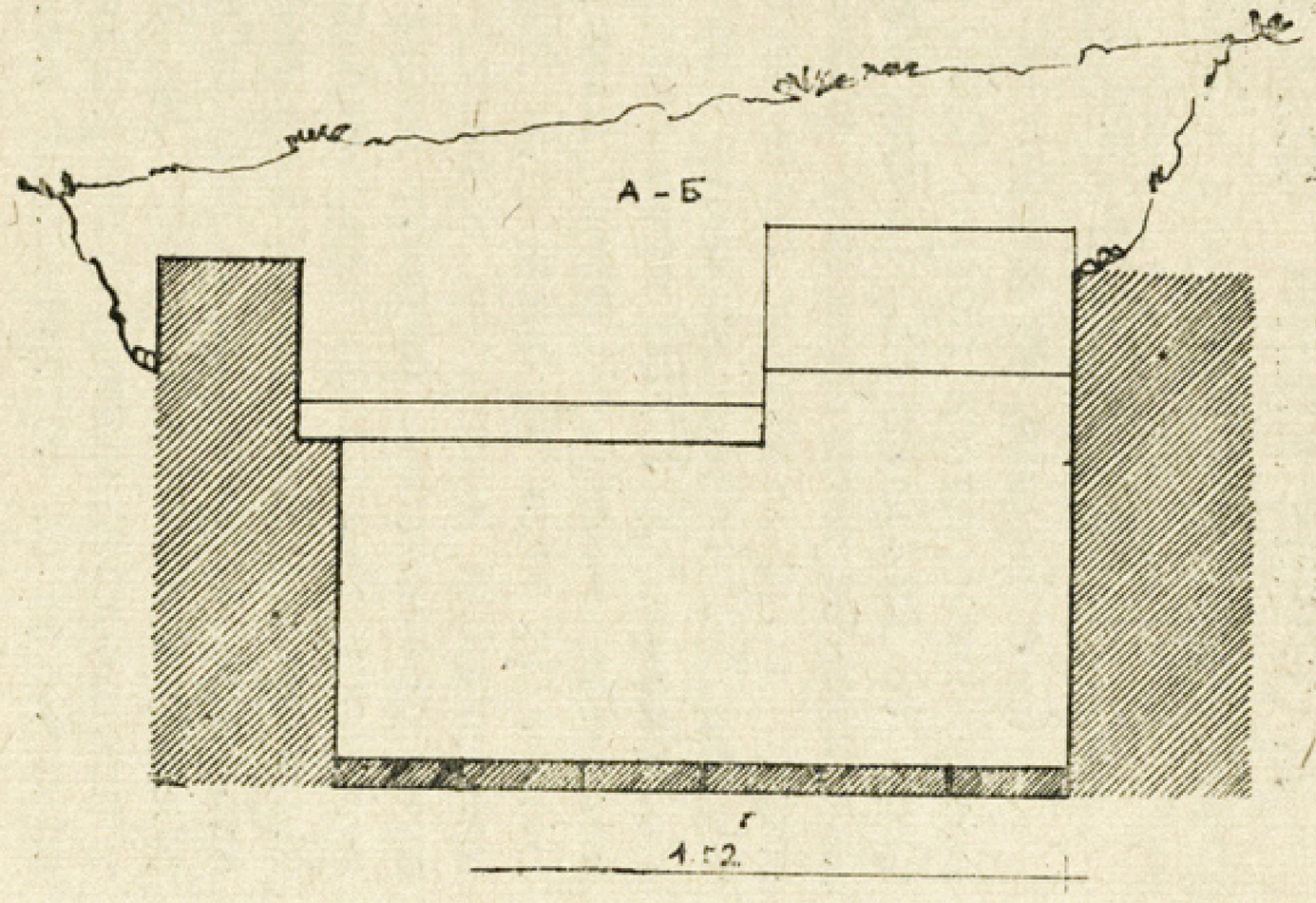

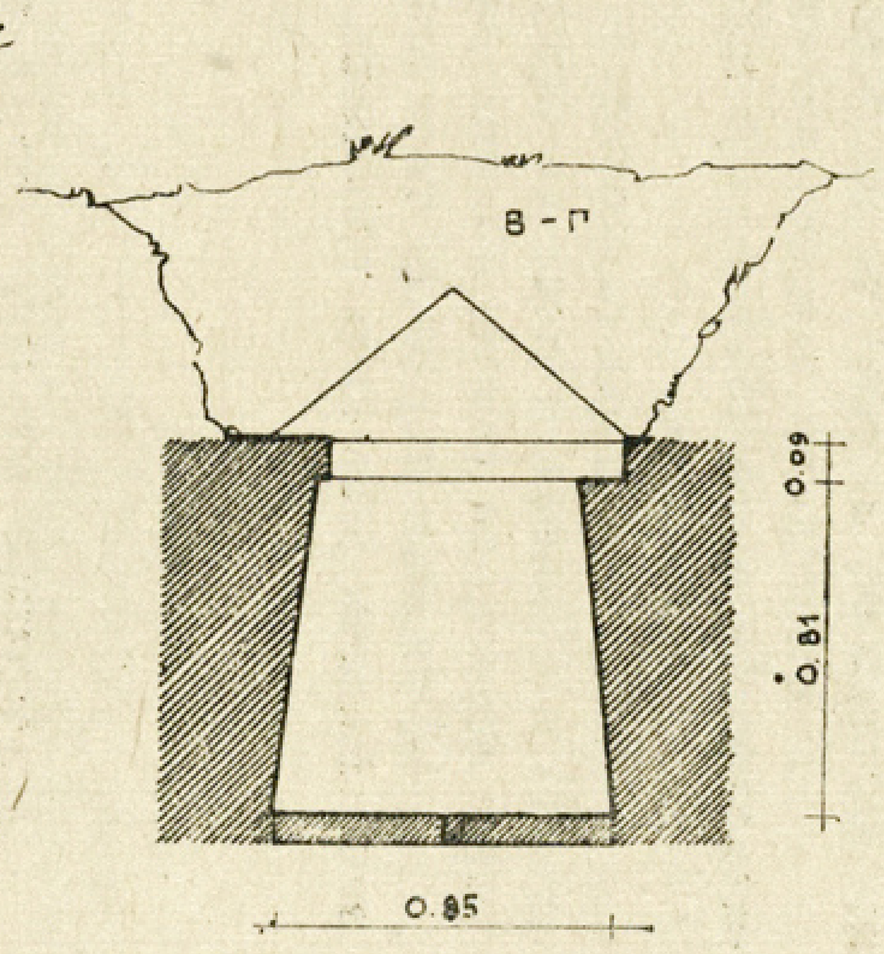

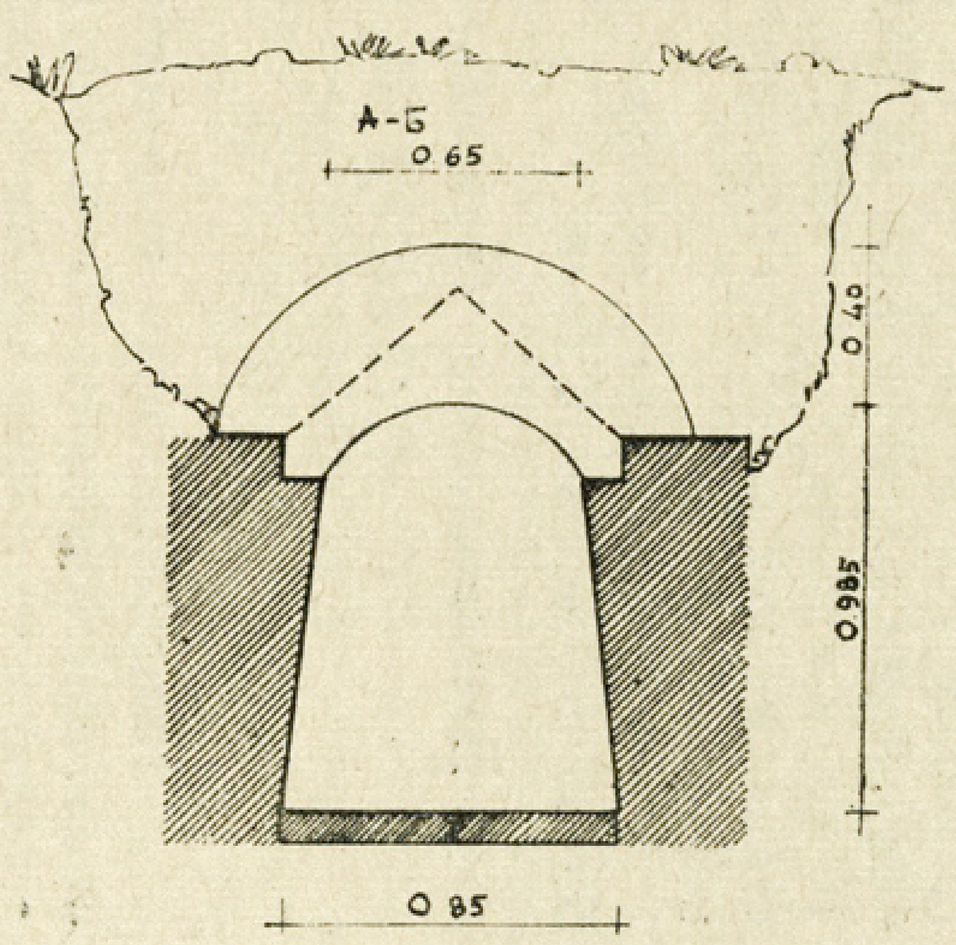

гробнице у дужини од 110 см био је покривен прво хоризонтално положеним плочама које су биле постављене у утор (фалц), ширине 10 см и висине 9 см; изнад ових ређале су се као кров косо постављене цигле са жлебњацима дебљине 3 см на горњем саставу цигала.

Величина једне потпуно очуване плоче од печене земље је 55x55 см, дебљине 6 см.

Величина трију очуваних цигала износи:

1. 42,8x29,4 см, дебљине 5,8 см
2. 41x29,5 см, „ 5,5 см
3. 40x29,3 см, „ 5,5 см

Напомиње се да су и плоча као и три цигле на једном крају стањене (зашиљене). Пошто су и плоча и цигле са обе стране малтерисане — плоча тањим а цигле дебљим слојем — то се ознаке не разазнају. Једино се на једној цигли види на крају утиснут колут.

У откопаној земљи нађен је један римски новац са ликом владара Валенса (314 н. е.), што значи да је овај новац кован у IV веку нове ере.

Из литературе је познато да већина зиданих гробница датира из III и IV века. Може се претпоставити, што потврђује и пронађени новац, да ова гробница датира из IV века.

Оближњи терен је таласаст и врло је вероватно да се у близини налази још која гробница.

Арх. Бранко Василић

МАТИЧНЕ КЊИГЕ СЕЛА БЕШКЕ ИЗ ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

I Кратка историја и садржина матичних књига

Село Бешка се налази на падини Фрушке Горе, на прузи која везује Београд са Новим Садом. Ово насеље је удаљено од Новога Сада 18 километара. Према тврђењу неких историчара Бешка је као насеље постојала већ у шеснаестом веку.[1] Међутим Смичиклас мисли да је данашње становништво Бешке населило Бешку 1702 године.[2] У сваком случају ово насеље спада у старија насеља у Војводини. У XVIII веку оно је по броју становништва било на четвртом месту у Срему. Док је године 1756 Земун имао 82 куће Бешка је тада бројала 137 кућа. Благодарећи своме повољноме привредном положају, и поред свих препрека које су стајале на путу правилноме развоју овога села, оно је већ у XVIII веку било културни центар за неколико срезова у источном Срему. Радослав Марковић у својој познатој монографији *Инђија* доказао је да је инђиско становништво досељено из Бешке и да је Инђија као насеље постало од Бешке.[3] Да би се дала јасна слика овога насеља у прошлости најпре је потребно приступити проучавању оних извора на које се са поузданошћу можемо ослонити при проучавању овога

насеља. Један од ових извора, свакако врло важан, јесу и матичне књиге села из друге половине XVIII века.

Сачуване су матичне књиге Бешке од године 1771 до данас. Међутим други извори тврде да су се матичне књиге у Бешки водиле много раније. У својој књизи *Српска Митрополија Карловачка око половине XVIII века* Димитрије Руварац износи опис Бешке Вићентија Стефановића, архиђакона Вићентија Јовановића, митрополита београдскога из године 1732. У томе опису додана је и ова напомена: „Крешченија дјети записујут и человјек преставлшихсја и кој вјенчајутсја когда".[4] Ова Стефановићева напомена у опису села Бешке године 1732 јасно сведочи да су се матичне књиге овога насеља водиле већ у првој половини XVIII века. Но тешко је рећи како су изгледале прве матичне књиге села Бешке, дакле пре 1771 године, јер нису сачуване. Интересантан је спољашњи изглед матица од 1771 г., као и језик којим су вођене. Књиге су вођене по налогу највиших црквених власти и водили су их свештеници. Матичне књиге рођених, венчаних и умрлих састоје се из писанога и штампанога текста. Штампани текст сачињава уствари сам формулар матичних књига у којем су наштампани подаци у облику питања на које је матичар својеручно одговарао потребним подацима. Истичемо овде да су ови формулари штампани азбуком црквенословенскога језика. Где су штампани ови формулари тешко је рећи. Текст штампанога формулара за рођене, венчане и умрле гласи овако:

за рођене:

Родисѧ Младенец, пола . . . . . дне . . . . . Мс҃ца . . . . . Лета Господнѧ ѿ Бл҃гочестивыхъ Восточныѧ Їер҃лїмскїѧ Греческагѡ закона Хр҃товыѧ Цѐркве Исповѣданїѧ законносочетаныхъ Родителей: Єгоже Отецъ . . . . . Мати . . . . . жителїе . . . . . Крестисѧ же и Миром с҃тым помазасѧ чрезъ мене долу подписанаго Парохїаного Сщ҃енника Церкве Храма . . . . . въ . . . . . дне . . . . . Мц҃а . . . . . Лѣта предреченнго. И дано быст во с҃том Крещенїи Младенцу Имѧ . . . . . Воспрїемнникъ Бисть . . . . жител . . . . Собственною рукою Парохъ . . . ,

за венчане:

По трекратному въ Церкви Огашенїю ини Єдиному препѧтствїю Обрѣтшусѧ, Обручисѧ и вѣенчасѧ женихъ . . . . . жителъ . . . . . съ Невѣстою . . . . . именемъ . . . . . дщи . . . . жителѧ О въ . . . . . Бракъ, дне . . . . Мц҃а Лета Гд҃нѧ . . . . чрезъ мене долу подписанаго Парохїалнаго Єщ҃енника въ Церкви Храма . . . . кумъ бысть имъ . . . . жителъ . . . . Собственною рукою Парохъ . . . . .

за умрле:

Рабъ . . . Бж҃їи . . . житель . . . во Исповѣданїй Восточныѧ Їер҃лїмскїѧ Греческагѡ закона Хр҃товыѧ Церкве, престависѧ дне . . . Мц҃а . . . Лѣта Гд҃нѧ . . . . . и, по обычномъ нан преставлшимсѧ отпѣтїи, чрезъ мене Парохїалнаго Сщ҃нника Церкве Храма . . . . въ . . . . . погребесѧ дне . . . . Мц҃а . . . . Лета предреченаго во гробїе Собственною рукою . . . . Парохъ . . . .

На почетку сваке од ових матица налази се и њихов назив исписан црквенословенским језиком. Матица рођених се зове Написаніе Рожденыхъ, матица венчаних Написаніе вѣнчаемыхъ, матица умрлих Написаные Умирающыхъ. Мало ниже испод назива налази се испуњен један формулар (формуларъ) за пример матичару како он треба да попуњава остале формуларе. При дну стране, испод правилно испуњенога формулара, написана је примедба (Примѣчаніе) која упућује како треба матичар да поступа кад је у питању мушки или женски пол, удата жена која се по други пут удала, кад је умрло дете итд. Листови на којима су штампани формулари матичних књига величине су 32×22 см. Хартија је беле боје, дебела и чврстога састава. Као што је већ напред речено матице су водили свештеници и чуване су у цркви као саставни део црквенога инвентара. По свему судећи велика се пажња обраћала правилном вођењу књига. А то је разумљиво ако се има у виду да су матице биле једини писани извори кретања становништва за црквену и световну власт. Зато су световне власти често пута својим окружницама строго наређивале свештеницима да нарочиту пажњу обрате вођењу ових књига. У матичним књигама има видног доказа да су више црквене власти с времена на време контролисале књиге да би установиле да ли се правилно воде. Манојло Милутиновић, прота карловачки, у другој половини XVIII века вршио је неколико пута визитацију парохије у Бешки и том приликом прегледао је и матичне књиге и својим потписом у матицама тврдио да је ово чинио. До године 1801 спомињу се имена свих свештеника који су водили матице. Ево тих свештеника: Григорије Анђелић, Григорије Рацић, Козман Поповић, Козман Јуришић, Тимотеј Јовановић, Илија Поповић, Тимотеј Механџић и Илија Остојић. Азбука којом су се служили свештеници при испуњавању матица имала је 42 знака. Већина ових знакова узета је из црквенословенске азбуке. Остали знаци су узети из латинице као на пример слова, j и m, или из старе српске ћирилице као слова ћ, џ. За филолошку науку од посебнога је значаја употреба слова j у матицама јер се ово слово врло ретко срета у писаним документима код нас пре Вука. Ово би био трећи случај употребе слова j код нас пре Вука, ако узмемо да су прва два случаја изнели у *Нашем језику* Мираш Кићовић и Милован Сучевић.[5] Слово j матичари бележе малим и великим знаком (j, J), великим у почетку речи, а малим у средини и на крају речи. Бележе га место слова e, i, й. На пример: Еловацъ,[6] али и Јеловацъ, Їwанъ[8] али и Jwан[9] май[10] али и мај.[11] Језик којим су вођене матичне књиге, не узевши у обзир језик штампаних формулара, није чист црквенословенски. Утицај народнога језика осећа се често пута у матицама. Рукопис свештеника је врло читак, а нарочито свештеника Григорија Рацића, што доказује да је техника писања у ово време већ била добро савладана. Садржини матица могли бисмо придодати и оне приватне забелешке непознатих лица са стране листова. Поред неких од ових забележака стоји датум и година кад су убележене. Споменућемо такву једну забелешку која баца светлост на ондашње просветне прилике у овоме насељу. На страници матичне књиге умрлих из године 1789, са стране, унета је ова

забелешка: „Ја долу именовати прими школску службу 1 маја при парохији Григорија Рацића и Тимотија Мејанцића у присуствиј Г. Фенрика у лето 1789." Ова је забелешка, као што се види из самога текста, саставни део једнога непотпунога правнога уговора између две уговорне стране. Ко је унео ову забелешку није познато. Иако је забелешка непотпун правни акт из ње се види да је Бешка већ 1789 године имала школу. Податак који пружа ова забелешка драгоцен је прилог историји школства у Војводини у другој половини XVIII века. Из матичних књига се види да су поједини Бешчани носили назив „магистер" (учитељ). У матици умрлих од 1775 године уз име умрлога Лазара Деронскога стоји и назив његовога занимања — „магистер".[12] Према томе, круг сеоске интелигенције судећи по свему био је већи него што се то обично до сада узимало у овоме селу. Ову чињеницу овде нарочито истичемо кад се зна да у Правитељствујушчему Совјету Карађорђевом ни у почетку XIX века, од дванаесторице саветника, колико их је било у Совјету, једва су четворица била писмена. А од двадесетпет хиљада људи, колико их је било у Карађорђевој војсци, само је један знао писати, али му то знање није било ни од какве користи јер није било никога ко би могао прочитати оно што он напише.

II Етнолошки подаци које пружају матичне књиге у другој половини XVIII века

1. Размножавање становништва

Матичне књиге пружају драгоцене податке за проучавање размножавања становништва у овоме насељу у другој половини XVIII века. Упоредићемо овде број рођених са бројем умрлих за 19 година при крају XVIII века, додавши овде и 1801 годину да би број година био округао. Из овога упоређења рађања и умирања у току 20 година јасно ће се видети биолошко кретање становништва овога насеља у другој половини XVIII века. У следећим годинама мушке и женске деце рођено је: 1771 м. — 13, ж. — 7; 1772 м. — 5, ж. — 3; 1773 м. — 12, ж. — 5; 1774 м. — 5, ж. — 7; 1775 м. — 26, ж. — 26; 1776 м. — 14, ж. — 13; 1788 м. — 28, ж. — 23; 1789 м. — 7, ж. — 5; 1790 м. — 14, ж. — 7; 1791 м. — 28, ж. — 13; 1792 м. — 12, ж. — 11; 1793 м. — 5, ж. 6; 1794 м. — 8, ж. — 8; 1795 м. — 10, ж. 12; 1796 м. — 23, ж. — 13; 1797 м. — 25, ж. — 7; 1798 м. — 10, ж. — 17; 1799 м. — 12, ж. — 14; 1800 м. — 27, ж. — 28 и 1801 м. — 18, ж. — 8. Дакле у току 20 година родило се мушке деце 302 или просечно годишње 15,10, а женске 203 или просечно годишње 10,11; свега 505, или просечно годишње оба пола 25,25. Слика умирања у овоме временском раздобљу изражена у цифрама изгледа овако: године 1771 м. — 2, ж. — 3; 1772 м. — 1, ж. — 0; 1773 м. — 9, ж. — 4; 1774 м. — 4, ж. — 6; 1775 м. — 16, ж. — 18; 1776 м. — 8, ж. — 4; 1788 м. — 57, ж. — 35; 1789 м. — 69, ж. — 60; 1790 м. — 18, ж. — 4; 1791 м. — 12, ж. — 12; 1792 м. — 15, ж. — 16; 1793 м. — 6, ж. — 0; 1794 м. — 0, ж. — 0; 1795 м. — 20, ж. — 30; 1796 м. — 19, ж. — 13; 1797 м. — 18, ж. — 15; 1798 м.

— 23, ж. — 13; 1799 м. — 10, ж. — 8; 1800 м. — 29, ж. — 14; 1801 м. — 27, ж. — 20. Дакле, у току 20 година умрло је мушкараца 358 или просечно у години 17,90, а женских 272 или просечно годишње 13,80. Свега 634, или просечно годишње 31,70. Ако упоредимо бројке рођених са бројкама умрлих за ово време онда број умрлих према броју рођених стоји у односу 634:505. Значи 129 лица је више умрло него што се родило за ово време. Разлика између умрлих и рођених на штету рођених у неким годинама је врло велика. Тако на пример године 1778 рођено је 28 мушке деце и 23 женске, а умрло је те исте године 57 мушкараца и 35 женских особа; године 1789 умрло је 69 мушких особа и 61 женска, а родило се те исте године 7 мушке и 5 женске деце. Као што се види из упоредне статистике умрлих и рођених морталитет села Бешке у овоме временском раздобљу био је знатно већи него наталитет. Према тврђењу Радослава Марковића стање у овоме погледу није било боље у ово време ни у другим насељима у Срему. Ни дужина живота појединаца није била велика у ово време. Из Домовнога протокола села Бешке од године 1792 види се да од 1114 становника, колико је становника у то време имала Бешка, само је 4 становника доживело 73 године живота. Између 60 и 70 година живота било је 18 лица. А између 50 и 60 година живота убележена је 41 особа. Просечан човеков век био је кратак. Једва је досизао 27 година, док је у ово исто време био у Енглеској 49 година. Из матица се види да су највише умирала деца од 1 до 3 године. Тако године 1795, за време куге у Срему, од 50 лица која су умрла те године, 31 лице су деца. Болести су истребљивале неки пут све чланове појединих домова. Од 176 домова, колико их је унето у Домовни протокол 1792 год., 9 домова нема ни једног становника; поред бројева ових домова у рубрици „колико има чланова" стоји убележено „празан". Где треба потражити узроке биолошком опадању овога сремскога насеља у другој половини XVIII века? Пре свега у економским условима онога времена. У ово време о коме је овде реч пољопривреда је била на ниском ступњу. Народ се више бавио сточарством. Земља је била добрим делом необрађена. Један од савременика доба о коме пишемо, прота карловачки Јован Максимовић, навео је у једном своме извештају вишим црквеним властима да се број кућа у Бешки и Крчедину смањио од 1774 до 1811 „ради худога и оскуднога усевнога грунта".[13]

Становништво је у већини случајева живело по влажним земуницима војничким животом, пошто је Бешка у то време спадала у појас Војне крајине. Кад ударе сушне године владала је глад. Слаба исхрана и рђави хигијенски услови живота отварали су широм врата разним болестима које су немилосрдно десетковале становништво. Сем ових разлога чији су узроци чисто економске природе велики број становника је настрадао у ратовима које је Аустрија водила са другим државама. У Домовном протоколу убележена су имена 7 Бешчана који су пали у француско ропство, вероватно у ратовима Аустрије са Наполеоном. Из наведених разлога становништво села Бешке врло се споро биолошки развијало. То ће се најбоље видети ако упоредимо број домова и становника из неких

година овога периода. По једном попису из године 1732 Бешка је бројала 137 домова, по другом попису из 1774 године имала је 178 домова, по попису из 1810 броји 174 дома. Ако се упореди попис становништва из године 1792 са годином 1910, када је Бешка имала 1414 становника, видеће се да се број становника повећао свега за 300 за 118 година. А то је мало.

2. Остали етнолошки подаци

По подацима матице крштених види се да су се у другој половини XVIII века деци претежно на крштењу давала имена из црквенога календара као Јелисавета, Атанасије, Козман, Тимотеј, Нестор, Макрина, Пелагија, Јелисеј, Мојсеј итд. Али што се време више одмицало све се више дају деци народна имена као Милан, Бранко, Љубомир итд. Лепо се види из матичних књига постанак и развој презимена. Види се да је већина презимена постало од имена мушкога претка у правој линији, у већини случајева оца, на пример Јован Петров по оцу Петру. Презимена која су постала на овај начин има велики број у матици. Нека су презимена настала и од назива занимања некога од предака у правој линији, на пример Симеон Ковачев. Презимена Обрштаревић, Штрајкоровић, Постмајсторовић и Ешкутовић постала су од назива војничких и цивилних звања. А има презимена која су постала по називу неких нација, на пример презимена Влаховић, Грковић. Презимена старијега порекла углавном се завршују на завршетак „ов" или „ин", презимена доцнијега порекла на „ић". Из матице венчаних види се да су девојке ступале у брак између 16 и 20 година старости а мушкарци између 18 и 22 године. Ретко су се склапали бракови између младића и девојака из села. Има доказа да је било развода бракова иако не у великој мери и да се ступало из различитих разлога други, трећи па и четврти пут у брак. Из брака се рађало троје до четворо деце просечно. Рађао се скоро подједнак број мушке и женске деце. Из матичних књига не може се потпуно реконструисати слика миграције становништва овога насеља. Па ипак по презименима која су убележена у матичне књиге може се закључити откуда су се поједине породице доселиле овамо. Тако се на пример породица Кривошија доселила из Црне Горе. Ову тврдњу потврђује и традиција која је до данас сачувана у овој породици о своме пореклу из Црне Горе. У прилог овога тврђења иду и антрополошке особине ове породице. Породице Варићак и Батало доселиле су се из Лике, Херцеговац из Херцеговине, Лупуровић из околине Пожаревца, Влаховић из Румуније. Многе старе породице чија се презимена спомињу у матицама овога раздобља већ су изумрле или се расељиле. Међутим преко 70 старих породица из овога времена још до данас постоје у Бешки. Матице показују да је био прилив становништва из других крајева где је живео наш народ у Бешку. Нарочито је био велик прилив становништва из Србије, која је тада била под Турцима. У матици умрлих матичар је имао обичај да поред свакога таквога

избеглице стави примедбу „странац" и наведе место или политичку јединицу из које је побегао, на пример „Стојан из наие Јагодичке", „Марија из наие лозничке", „Јосиф из турске", „Влах Тодор из Арада", „Јоан из наие смедеревске", „Петар младенац из наие рудничке", „Миливоје из наие Крагујевачке", „Ана Павлова из Црепаје-Банат" итд. Из матица се могу видети називи појединих заната којима су се бавили становници у ово време. Занатлије су биле цењене. То се види из чињенице да су матичари убележавали у матице радије врсту заната којим се занатлија бавио него његово презиме. Ево неколико примера: Елисавета жена Петра ковача, Јован воденичар итд. Даље се спомињу механџије, ћурчије и аласи. Нема података у матицама да ли се у ово време живело задружним животом и колико су чланова бројале ове задруге. Међутим, из Домовнога протокола од године 1792 се види да је од 178 домова, колико их је било те године, 33 дома бројало од 10 до 15 чланова! А од 15 до 25 чланова бројало је 7 домова.

Матичне књиге села Бешке о којима смо напред говорили нису само одраз економских и културних прилика овога насеља, него унеколико одраз оних прилика које су владале у крајевима преко Саве и Дунава у другој половини XVIII века. Зато њихова културна вредност улази у општи фонд културних вредности нашега народа из прошлости.

Љубомир Иванчевић

ЛИТЕРАТУРА

[1] Душан Поповић, Срби у Срему до 1736, стр. 16.
[2] Тадија Смичиклас, Двијестогодишњица ослобођења Славоније, 1891, II, 304-5.
[3] Радослав Марковић, Инђија, прилог за изучавање становништва у Војводини. Н. Сад, 1923.
[4] Димитрије Руварац, Српска митрополија карловачка ско половине XVIII века. Ср Карловци, 1902.
[5] Наш језик, књ. I, св. 5-6, стр. 210 и књ. III, св. 3-4 стр. 166.
[6] Мат. књ. умрлих стр. 159, год. 1792.
[7] Исто, стр. 139, год. 1788.
[8] Мат. књ. рођ., стр. 39, год. 1776.
[9] Мат. књ. венч., стр. 13, год. 1775.
[10] Мат. књ. рођ., стр. 61, год. 1786.
[11] Мат. књ. рођ., стр. 73, год. 1782.
[12] Мат. књ. умрлих, стр. 69, год. 1775.
[13] Споменик Српске краљевске академије LXII, други разред, стр. 83 год. 1925.

Ljubomir Ivančević

LES MATRICULES DU VILLAGE DE BEŠKA

Résumé:

L'auteur présente les matricules du village de Beška comme des sources précieuses de la seconde moitié du XVIIIe siècle pour les études de l' histoire des habitations et des rapports démographiques et culturels. En outre, ces matricules renferment des données très importantes pour des recherches d' ethnologie tandis que la langue est d' un intérêt tout particulier pour les philologues.

НОВИ ПОДАЦИ О ПИСЦУ ПРВЕ СРПСКЕ АРИТМЕТИКЕ

О Василију Дамјановићу, писцу прве српске аритметике (Новая сербская ариѳметика или простое наставленіе къ хесапу, Венеција, Теодосије, 1767), мало се зна. Орфелин у својој рецензији тога дела (Магазин I, стр. 78) вели да је „сочинитељ" и „издатељ" ове књиге грађанин и сенатор сомборски, и да је његово знање аритметичке науке као и његово знање латинског, немачког, француског, талијанског, грчког, влашког и мађарског језика код нас изванредно. Шафарик у својој *Историји српске књижевности*, стр. 309—310, даје ове податке: В. Д. је студирао у Венецији, затим постао сенатор а касније и градски судија (Stadtrichter, „велики биров") слободног краљевског града Сомбора. 1775 г. био је већ iudex emeritus. Касније је напустио своју веру и покатоличио се. Година смрти му се не зна.

1767 г., година изласка *Аритметике* из штампе, и 1775 година, кад је већ био бивши градски судија, била су до 1937 год. једина два позната датума из живота Василија Дамјановића. Те године, при обнови торња православне цркве, тзв. велике, у Сомбору, нађена је повеља датирана 3 августа 1791, у којој се Дамјановић спомиње као сенатор и то на првом месту. (Годишњак Историског друштва у Сомбору, 1937, стр. 295). Из тог се закључивало да је В. Д. био 1791 године још жив. — Све је то, мора се признати, за човека његовог значаја и сувише мало.

У могућности смо да те податке допунимо.

У протоколима умрлих римокатоличке цркве у Сомбору забележено је 21 јануара 1792 г.: Vexill. D. Basilius Damianovich de Saderlach emerit. iudex cittis et act. senator, annorum 57 — Zombor 16 pulsus in cripta. (Овај податак, као и податак о деци В. Д., лобивен је љубазношћу г. д-р Бранислава Грбе, б. претседника Сирочадског стола бачког у Сомбору). То преведено гласи: Племенити Господин Дамјановић Василије од Задорлака, бивши градски судија и садашњи сенатор, стар 57 година, (умро) у Сомбору, (оглашен са) 16 удараца, (сахрањен) у гробници.

Ова белешка утврђује 21 јануар 1792 г. као дан смрти В. Дамјановића, а уједно потврђује и Шафариков податак о промени вере и омогућава нам да годину рођења ставимо у 1734 или 1735.

Из исте белешке видимо да је В. Д. био и племић са предикатом „de Saderlach", „од Задорлака." О племићу Василију Дамјановићу било је и раније података а сад смемо рећи да се ти подаци односе на В. Дамјановића, писца прве српске аритметике.

У монографији *Војводина*, II књ. (1941), стр. 122 и стр. 140 спомиње се да су „1 августа 1783 дати племићки лист и грбовница Василију Дамјановићу и сину му Јовану", а на стр. 162 исте књиге налази се и племићки грб Дамјановића. 1781 г., на дражби коморских земљишних поседа у Темишвару, купио је Василије Дамјановић из Сомбора Задорлак за 59.000 форинти (Добр. Николић: *Срби у Банату*, 1941, стр. 55). У монографији *Temes vármegye és Temesvár* (у збирци *Magyarország vármegyei és városai*) читамо на стр. 127 да је Василије Дамјановић свој спахилук Задорлак, који

се налазио у бившој Тамишкој жупанији, југозападно од Арада, продао касније Жигмонду Ловасу.

Из протокола крштених православног храма великомученика Георгија у Сомбору сазнајемо да је осим сина Јована (рођ. 1763) Василије Дамјановић имао још четворо деце: Теодора (рођ. 1756), Григорија (рођ. 1765), Сосану (рођ. 1767) и Павла (рођ. 1769). Жена му се звала Јелисавета.

Иако би нас много више занимали подаци о студијама В. Д. које спомиње Шафарик, а о којима до данас ништа подробније не знамо, мислимо да нису без интереса ни ови нови подаци о његову животу.

Татијана Ћирић

СТАТУТ ЗА ХРВАТСКО-СЛАВОНСКУ И БАНАТСКО-СРПСКУ ВОЈНУ ГРАНИЦУ ОД 7 МАЈА 1850

За дубље познавање социјално-економских и културних прилика у Војној граници и познавање живота нашег народа на тој бившој територији Хабзбуршке монархије од неопходне је потребе познавање овог Статута. Према ранијем Уставу цара Франца I, овај Статут је чинио само ситне уступке „граничарском народу". Њега је издао цар Франц Јосиф I после Буне као награду граничарима за њихово верно држање према династији и монархији.

Овај Статут је упућен граничарима са пропратним писмом царевим пуним ласкавих речи којима је цар одао признање граничарима за њихову храброст, пожртвовност и верност које су они показали у ратовима 1848—49 „за ствар правде и реда, за престо и домовину, на начин који је изазвао дивљење савременика и коме ће се дивити потомци за вечита времена". Захваљујући им се на оваквом држању цар испуњује своје обећање од 31 марта 1849[1] и ослобађа их тешких ранијих обавеза овим Статутом који су израдили његова влада и „драги му верни бан са искусним људима који уживају и поверење граничара".

Међу олакшањима које цар чини, на првом месту се истиче укидање феудалних односа и кулука који су граничари морали да врше бесплатно; преузимање обавеза од стране државног фиска да овај сноси отсад издатке око одевања и исхране војника граничара који су у служби; правично регулисање службе и скраћен рок граничара који су у рату, те слободно уређење општинског живота у хрватско-славонској и банатско-српској Војној граници. Одајући признање храбром граничарском народу под вођством јуначког бана цар поуздано очекује од граничара да ће они, као и досад, остати веран и поуздан ослонац престола и монархије. Овај царев проглас као и Статут, потписали су и чланови владе Шварценберг, Краус, Бах, Кулмер, Брук, Тун, Шмерлинг и Тинфелд.

Пред свој повратак у Загреб бан Јелачић је 20 јуна 1850 такође издао један свој проглас граничарима у коме је хвалио царев

Статут приказујући га као велику тековину која и потомству обезбеђује срећу, док је оболели „бечки заточеник" патријарх Рајачић са дубоким болом у души посматрао ову срамну игру која се водила на рачун граничарског народа. Њега је нарочито тиштало држање Јелачића у овој игри, јер је бан заборавио на услове савеза закључених у Карловцима и Загребу у мају 1848. Мајска скупштина и Загребачки сабор су тада били поставили сасвим друге циљеве који нису имали ништа заједничког са овим царевим Статутом, а циљ је био да се образују Српска Војводина и Троједна краљевина, укидање установе Војне границе и њено припајање Војводини односно Троједници. Бан је међутим пристао на Статут по коме је Војна граница и надаље остала колонијална покрајина.

Овде приказујемо у кратким потезима главније одредбе царског Статута, у чијим Општим одредбама је речено:

1) да је Војна граница нераздвојан саставни део аустриске наследне монархије;

2) да Војна граница са истоименим провинцијалом сачињава скупа једну земаљску област, али она ипак има своју посебну управу и заступство;

3) установа Војне границе ће се и надаље одржати у својој досадањој војничкој организацији и она остаје у погледу оружане и војно-административне службе као један интегрирајући саставни део монархиске војске и потчињена извршној власти монархије;

4) становници Војне границе добиће слободан закон о спштинама и добиће по уставу од 4 марта 1849 она права која су дата свим припадницима осталих круновинских земаља, до оне мере које се могу сложити са циљевима и потребама граничарских крајева;

5) војна подела граничарских крајева остаје непромењена и она чини основу њиховог политичко-административног уређења;

6) поседовни односи и обавезе које из њих произлазе, као и личне обавезе граничара регулишу се овим Статутом;

7) у Војној граници је језик војне службе исти као и војске монархије;

8) земаљском језику се обезбеђује важност у политичко-административним пословима граничара, те у вишим и нижим школама, и

9) граничари у војничким преступима и злочинима потчињавају се законима ц. кр. војске, а у свим осталим случајевима општим законима. У духу овог основног правила судство ће се у Војној граници регулисати нарочитим уредбама.

Када се ове опште одредбе царског Статута упореде са петицијама које су донели претставници граничарских компанија почетком априла 1848 у Жабљу, Црепаји, Панчеву и Ср. Митровици, онда се види да најглавније жеље граничарског народа нису добиле места у Статуту. Граничари су тражили на првом месту законито признање српског народа, слободну употребу српског језика са ћирилицом у народним школама и у општинским пословима, једнакост свих вероисповести и слободно упражњавање, стручне судије и усменост и јавност судског поступка, укидање „Марије Терезије војених чланова" и примену аустриског казненог законика, право граничара на избор својих официра, слободно школовање омладине изван земље

и слободу штампе, право српског народног сабора да бира окружне директоре за српске народне школе, укидање тзв. „тривијалних и виших школа" и учење немачког језика само у старијим класама српских народних школа, укидање живота комуније у граничарским кућама, право својине и слободно располагање некретнинама као и купопродаја земљишта, укидање кулука (робија), слобода збора и договора ради општинских и народних ствари, обезбеђење вероисповести од уније и многе друге жеље које су се тицале цркве, школе и руковања фондовима народа.

Међутим цар са својом владом није се освртао на ове жеље граничара. Сви граничарски војни окрузи су имали, као и раније пре Буне, да служе свом првобитном опредељењу, како у погледу спољне тако и унутрашње војне службе и да доприносе издржавању ове војне институције. У § 10 додуше каже се да се граничарима даје све оно што правно поседују и да се то право преноси и на њихове правне наследнике „као истинска стална својина" али само дотле док граничарске комуније буду испуњавале своје граничарске обавезе. И овај Статут је дакле везао право поседа непокретних добара за вршење војне обавезе (§ 12) и није дозвољавао граничарима да они могу слободно располагати некретнинама. Граничар који би одбио да врши дужности на граници или у одбранбеним и освајачким ратовима морао је да напусти своје родно тле и да се исели из границе.

Али је Статутом омогућено и негранича рима да живе у Граници. Војна команда је могла дати дозволу за насељавање и онима који су ослобођени војних граничарских дужности и дати им права да тргују или да подижу индустрију на територији Војне границе, а да таква лица нису обавезна на оружану службу (§ 13). Овом одредбом је омогућена колонизација странаца који су живели у Војној граници као повлашћен сталеж и јачали стран, већином немачки живаљ по граничарским градовима.

Официри, чиновници и свештеници који нису живели у вези комуније могли су имати у граници највише до 3 јутра земље и кућу за становање, а трговци и индустријалци који живе одељено од граничарског дома могли су имати највише до 6 јутара парцела у коју површину су урачунате и површине под кућом и двориште.

Овај Статут је увео у живот, први пут по нашем знању, основна начела експропријације некретнина. Ту су изједначени сви поседници са осталим грађанима монархије; они су били дужни да уступе уз одговарајућу цену своја земљишта у сврху јавних интереса.

Посед граничарских домова поделио је овај Статут на *основни посед* и на *залишну земљу* — Ueberland. Основном поседу једног граничарског домаћинства припадају све оне парцеле које су заведене у грунтовним књигама. Скупа са зградама за становање и економским зградама они су чинили насеље у граници — Gränzansessigkeit. Основни посед је неотуђив по правилу и само у нарочитом случају је дозвољено заложити основни посед до $^1/_3$ вредности му као хипотеку, а општински одбор је дужан да пази да дужник сем интереса још један саразмеран део годишње отплати. Тек када

нема друге помоћи и када одржавање породице није обезбеђено тековином једног другог насеља, или пријемом у други граничарски дом, сме се продати другом основни посед. „Иберланд“ се може продати према прописима који за ту продају важе. Пашњаци које су до доношења Статута користиле општине, својина су општина. Право је општине да додељује од пашњака новонасељеном појединцу или породици која се поделила неопходно потребне површине за кућиште, двориште и башту, без накнаде или уз накнаду. Пашњак се може разделити или продати само законским путем и то на предлог општине. Пуста земљишта која не подлеже порези припадају одговарајућим општинама ако се за две године од дана објављивања овог Статута не би јавио њихов ранији поседник или његов правни наследник и ако не би примио обавезу дужне порезе.

Шуме у граници су државно добро (§ 18). Од ових ерарских шума имају се задовољити у првом реду потребе ерара у дрвету, док се граничарима према њиховим старим правима даје пре свега потребна грађа и огрев. Граничари су овлашћени да сопствену стоку напасају и гоје. Три дана у недељи, а те дане ће одредити општинско веће у споразуму са надзорништвом шуме, они могу извозити отпатке дрва из шуме. Статут дозвољава и сађење приватних шума (§ 21). Главну трговину дрветом задржао је ерар за себе и продавао га је трговцима по прописаној тарифи, из којих прихода је држава могла да покрије не само све административне и војне издатке, него је из Границе она извлачила и велике конолидоване приходе.

Ако у једној *комунији* има више људи сви су они прави уживаоци дома, без обзира на то да ли су потомци првобитног поседника, или су женидбом, или којим другим путем ушли у комунију и постали прави уживаоци дома и нису као послуга примљени; сви они имају једнака права на непокретан иметак дома (§ 22). Ако би пак неки од њих иступио из дома он губи право, а његовим правом се повећава део преосталих људи све дотле док и једна мушка глава остане у дому. Ако би у дому нестало мушке главе право прелази на женске у дому и њима је од воље да наставе економију у заједници, или да у дом приме такве људе који примају све граничарске обавезе, ожене се и пристају да уђу у комунију дома. Ако би у дому остала само једна жена и она се уда за човека који неће да пристане на граничарске обавезе, онда жена мора продати своје непокретно имање граничарима у року од две године. Ако би једна комунија потпуно изумрла и не би остало тестамента онда се иметак дели по општем закону и наследству, без обзира на пол. Наследници могу задржати непокретни иметак само под условом да су у стању да приме обавезе о испуњавању војних обавеза. У противном случају они морају продати иметак у року од две године и њихово право се протеже само на покретну имовину. Само последњи потомак једне породице може располагати по последњој вољи о непокретном иметку, уколико нема лица са правом повраћаја у граничарски дом. Ако нема особа са правом на наслеђе и не постоји другачије наређење по последњој вољи, имање припада установи границе и оно ће се употребити у сврху јавних циљева,

за дотацију породица које су оскудне у земљи, или за нова насељавања. Спорове око земљишта обављаће редовни судови према одредбама овог Статута, а где би недостајале потребне одредбе, путем општих грађанских прописа.

Једно цело поглавље је посветио Статут *задружном* животу (Hauscommunion) да би га и против воље Срба граничара одржао на снази. Шајкаши су на своме збору у Жабљу 4 априла 1848 тражили између осталог, у 10-тој тачци своје петиције, да се „феудална веза и досадашњи живот у кућама граничарским (Communionleben) укине; сваки у граници без разлике живећи, нека добије право сопствености и слободног располагања и куповања са земљиштем". Насупрот овој жељи Статут је ставио у задатак држави да и надаље чува установу комуније, као национални обичај патријархалног живота „граничарског народа" и да га стави под заштиту закона. Цару је стало до тога да из Војне границе извуче што више војника на бојиште, а задружни живот Срба био је као наручен за то. Производња на задружним имањима није трпела ако се из једне комуније одведу све мушке главе на бојиште, јер су жене и старци са децом могли да обаве све послове и без одраслих мушких глава. Стога је у Статуту речено да ће се породицом једног дома сматрати сва лица која су пописана да припадају дому и која нису служинчад; да је по правилу најстарији члан дома способан и од службе слободан домаћин који пази на то да у дому влада мир, слога, побожност и морал, и који управља иметком дома. Његова жена или једна друга из дома, способна за управљање, домаћица је; њихов избор мора обавити породица и она их мора пријавити властима. Ако се чланови породице не би могли сложити у избору старешине и домаћице, онда ће одлучити општински одбор.

Оно што стекне заједничком снагом једна кућна заједница јесте заједничко добро дома које служи за покриће издатака куће и за издржавање чланова породице. Чланови куће могу тражити од старешине рачун о заједничким управним трошковима и пренети надзор на једног члана из своје средине и други кључ над оставом и касом.

Свака куповина или продаја, свако издавање под најам, залог или оптерећење земље, као и сваки важнији посао који се тиче целе породице или кућног иметка мора старешина обавити у споразуму са члановима породице старијим од 18 година и прибавити за то пристанак већине. О приговорима појединих чланова породице одлучује општински одбор уз услов даље апелате. Члановима породице је допуштено да употребе оно време које им преостаје после испуњења домаћих обавеза на то да нешто привреде и за себе. Са дозволом домаћина они могу ићи на рад и ван куће. Оно што би на тај начин зарадили морали би делимично уносити у домаћу касу. Ако се при томе не би сложили са старешином, општински одбор ће одлучити колики да буде овај допринос домаћој благајници. Ако би граничар отишао за посебном зарадом без пристанка старешине он би морао сву зараду предати домаћој благајници. Сав покретни

иметак који би задругар граничар правно стекао чини његову посебну својину.

Деоба једне комуније је дозвољена под следећим условима:

1) сваки део мора имати поред куће за становање најмање 6 ¡утара земљишта као основни иметак. На приморју, или где влада слична оскудица у земљишту дозволиће се неопходан изнимак по предлогу општинског одбора који ће одобрити команда регименте;

2) већина чланова породице, оба пола, који су старији од 18 година, мора дати пристанак за деобу;

3) делови иметка се морају унапред одредити споразумно, разделити и парцеле омеђити у присуству власти;

4) унапред се морају споразумети о узајамним потраживањима и роковима плаћања, о заједничким дуговима са веровницима, о постојећој хипотеци и положеној кауцији и обезбеђењу издржавања удовица;

5) грађење нових кућа за становање мора бити обезбеђено на местима која су за то одређена;

6) људи који би појединачно иступили због деобе, ако су способни за војну службу, морају одговарати својој војној обавези;

7) изласком једног члана не сме се заобићи војна обавеза код осталих задругара;

8) ако би одједном иступило из задруге више људи који су војни обвезници онда мора одговарати за војну обавезу старешина како преосталих задругара тако и старешина оних који су иступили.

Ако би се при деоби дигли приговори против пријема једног члана дома са једне или друге стране, онда је најближа родбина дужна да истог прими. Ако не би дошло до споразума о деловима између породица које се деле, деобу целокупног заједничког иметка ће обавити општински одбор према броју мушких глава. О свакој деоби мора општински одбор саставити писмени уговор који ће прихватити сви чланови дома који имају право гласа, а уговор ће прегледати компанија, одобрити га и завести у грунтовницу (§ 40).

Поједине особе и породице могу бити примљене у једну граничарску кућу ако приме граничарске обавезе и ако имају отпуст од својих ранијих власти. Сваки граничар може са дозволом власти прећи из своје комуније у једну другу комунију, а исељење из границе може се дозволити тек тада када је исељеник одговорио својим војничким обавезама у стању рата; они граничари који се одвоје од своје куће и пређу у другу, или иступе из обавезе граничарског стања и тиме престану да буду чланови кућне комуније, немају никакво право на непокретни иметак кућног поседа.

Особе граничарског стања које су у јавној служби, као на пр. официри, свештеници, чиновници, жандарми итд. немају право на уживање користи од кућног имања; но њима ипак припада право повратка у њихове кућне комуније и од тренутка свог повратка припада им удео на иметак комуније, али и обавезе које су с тиме скопчане. Располагање непокретним пупиларним добром може се чинити само уз одобрење туторства. Пријем једне граничарске куће у комунију којој припада пупила може се обавити само саизволом

тутора и старатељског звања и када из таквог пријема само порасту предности пупиле.

Граничари који су оболели у служби имају право на бесплатан пријем у подручној војној болници и добијају лек о државном трошку, а граничари којима је потребна купка имају право на бесплатне минералне купке које се налазе у Војној граници.

У отсеку о *војној дужности* се каже, да сви мушкарци становници границе који поседују непокретно имање у граници и који су у стању да носе оружје потпадају под војну обавезу. Изузеци ће се регулисати посебним законом (§ 51). Војна обавеза се протеже на стражарење и на одбрану државне границе, на чување унутрашњег мира и на обавезу службе ван граница државе. Свака регимента поставља по правилу:

а) два ратна батаљона са 12 компанија;

б) један резервни батаљон са 4 компаније;

ц) сем тога свака од 4 карлштатске и 2 банатске регименте, те румунско-банатска регимента по две компаније сержана и свака од вараждинске, славонске, немачке и илирско-банатске граничарске регименте једну дивизију лаке коњице. Шајкашки батаљон успоставља један ратни батаљон са 6 и један резервни батаљон са 4 компаније. Војни обвезник је свако ко је навршио 20 година. Граничари су и надаље морали да обављају кордонску службу, да на позив иду на војне вежбе, да врше полициску службу у граници компаније и да суделују у гоњењу разбојника. Ако би граничар у служби задобио рану и постао инвалид он ће добијати инвалиднину према прописима који важе за целу аустриску армаду.

Према овом Статуту граничари се могу позвати на *јаван рад* само у случају елементарних непогода, а општина је дужна да им плати надницу. Исто тако граничар мора давати запрегу али сад за наплату, а не бесплатно како је то раније било. *Порески систем* у граници је остао исти као и раније а Статут је обећао да ће се пореза регулисати посебним одредбама. Исто тако се предвиђа Статутом да ће градови и трговишта у Војној граници добити сопствен устав и закон који ће водити рачуна о њиховим специјалним односима; они остају и надаље интегрирајући део Војне границе са којом су у вези. Посебним прописима ће се установити веза и положај комунитета према земаљским војним властима и у њима ће се завести опште аустриске норме о попису и о рекрутацији.

У погледу *политичке поделе* Војне границе речено је у Статуту да хрватско-славонска и банатско-српска Војна граница остају у територијалном погледу исто онако подељене како су то биле и раније и према месним приликама оне се деле на дивизије, бригаде, регименте и на компаниске округе. Најмања је јединица општина која сама или здружена са више општина чини компанију. При организовању општина се има пазити да се њихове међе поклапају са међама компаније, а заступства обе ове области ће се одредити посебном уредбом (§ 70).

Дака Поповић

[1] У свом писму писаном у Оломуцу 31 марта 1849 цар је известио бана Јелачића да његови храбри граничари остају и надаље у својству солдата и чувара границе на основу § 75 устава и да ће се на њих протећи сва она права која добијају и остали његови народи. Од бана је тражио предлог о томе, како би се могле довести у склад ове његове намере са интересима установе границе и идеје целокупности монархије. Бан је одмах послао ово царево писмо Рајачићу и известио га да је цар ослободио граничаре њихових старих дугова у храни и семену, тражећи уједно и његов савет о царевом писму. У исто време је извештен патријарх Рајачић да га је цар поставио за свог комесара у Срему, Бачкој, Торонталу, Вршачком округу и Тамишкој жупанији.

Daka Popović

LE STATUT DU 7 MAI 1850 VALABLE POUR LA FRONTIÈRE MILITAIRE DE LA CROATIE-SLAVONIE ET DU BANAT SERBE

Résumé

L' auteur présente le Statut qui fut donné par l' empereur François-Joseph 1-er, aprés la révolution de 1848—1849, à titre de récompense aux graničars (soldats-paysans, habitants de la Frontière Militaire) pour leur vaillance et leur fidélité à la dynastie et à la monarchie autrichiennes. Essentiellement le nouveau Statut ne différait pas de celui qui avait été en vigueur jusqu' à la révolution. Tout au commencement de la révolution les graničars Serbes revendiquèrent l'abolition de la Frontière Militaire comme unité administrative spéciale ce qui leur dévrait garantir l' égalité en droits avec les autres habitants de la monarchie. Les graničars exigeaient avant tout affirmation nationale des Serbes, emploi légal de la langue et de l' alphabet serbes dans les écoles et les communes, egalité de toutes les religions, remplacement des officiers exerçant des fonctions de juge par des juges qualifiés, de même, publicité des débats judiciaires, abolition du Code militaire datant de l' époque de l' impératrice Marie-Thérèse, application du Code pénal autrichien, droit aux graničars d' élire leurs officiers, permission à leurs enfants de fréquenter les écoles hors de la Frontière Militaire, liberté de la presse, droit à l' Assemblée nationale serbe de nommer dans les arrondissements les directeurs de l' enseignement primaire serbe, réduction aux classes supérieures pour l' étude de la langue allemande, suppression des rescriptions concernant la vie forcément inséparable des plusieurs générations d' une famille dans des communautés paysannes, droit de posséder des biens immobiliers, abolition des corvées, liberté de rassemblement et de parole pour assurer les intérêts publics du peuple, défense de convertir par force les Serbes orthodoxes à l' uniatisme etc.

Pas un de ces voeux ne fut exaucé. Après la révolution comme auparavant, les graničars continuèrent de vivre sous la discipline militaire, de garder le cordon et de prendre part non seulement dans les guerres défensives, mais aussi dans celles que l' Autriche faisait dans les autres pays. Ceux des graničars qui n'avaient pas voulu consentir à toutes les obligations du Statut, étaient expulsés sans aucun dédommagement de leur pays natal et du territoire de la Frontière Militaire. Or, l' Autriche exploitait toutes les richesses naturelles de la Frontière Militaire, surtout ses grandes richesses en forêts, en poisson et en gibier. De même, le gouvernement de Vienne y retirait des recettes considérables des régales, des bacs, du droit du péage etc., ce qui lui permettait non seulement d' encouvrir tous les

frais militaires et administratifs de la Frontière Militaire, mais encore de réaliser des revenus consolidés et constants. Quant aux prescriptions se rapportant au maintien de la vie en communautés, elles étaient si sévères que chaque essai d' en diviser une se heurtait à des difficultés insurmontables. Il était évident que l' Autriche s' efforçait de maintenir à tout prix cet état des choses, car en cas de la guerre tous les membres d' une telle communauté, capables de porter les armes, pouvaient être mobilisés sans crainte que la terre ne fût pas labourée: c' étaient des vieillards, des femmes et des enfants qui devaient y suppléer. On faisait élire les chefs de communautés, après quoi ceux-ci jouissaient d' une grande autorité parmi les siens. Un tel système de graničars, semi-colonial en son essence, et présentant un véritable anachronisme dans la vie sociale des peuples européens, persistait encore dans la seconde moitié du XIXème siècle, c' est-à-dire jusqu' à la dissolution de la Frontière Militaire.

ОБИЧАЈИ СУБОТИЧКИХ БУЊЕВАЦА

У Суботици и у многим околним селима живи велики број Буњеваца. То је већином земљораднички свет који одржава многе обичаје. Између осталих очувани су њихови божићни, ускршњи и ђурђевдански обичаји.

Извесни обичаји који се обављају о мањим предбожићним празницима стоје у вези са Божићем. Од св. Луце, 13 децембра, па до Бадњег-дана не ваља вабити кокошке. За ово време хране их из обруча да би се окупљале око куће. Девојка удавача, која жели да унапред сазна име свог будућег мужа, на овај дан узима тринаест папирића и на њих, пре него што их завије, напише дванаест различитих мушких имена и нацрта један крст. Редовно сваког јутра до Бадњег дана узима и баца по један папирић. Последњи развије на Бадњи-дан ујутро и гледа своју судбину: ако је име, тако ће се звати њен муж, ако је пак крст, умреће те године. Тако раде и мушкарци, само што место мушких напишу женска имена. Ово прорицање може се вршити и на један други, сличан начин. Удавача сваког дана, од св. Луце до Бадњег-дана, напише по једно мушко име на парче хартије и стави га у једну кутију. На Божић ујутру, кад се врати са поноћнице, извуче из кутије један папир и по написаном имену види како ће се звати њен муж.

Припреме за Бадњи-дан и Божић почињу још на неколико дана раније. За ове дане, као најрадосније у години, спремају се увелико. На Бадње-јутро сви укућани устају рано, нарочито домаћица која обавља многе кућне послове. Од финог белог брашна меси *божићњак*, колач разне величине, према броју укућана, озго окићен фигурама извесних животиња: краве, пилета, а највише прасета и јагњета. Заклану живину спрема за сутрадан, а од ногу, главе, језика и ушију свинчета, које обично кољу на овај дан, кува *пачу*, пихтије. Скувану пачу разлије у што више тањира, за све укућане, и остави је да се смрзне. Многе домаћице на овај дан скувају храну за Божић, неке и за сва три дана, тако да је приликом узимања само подгреју. Испред стоке,

да се не би радило о празницима, све се почисти и припреми се храна.

На Бадњи-дан се не једе ништа масно. Међу старијима има их и данас који цео дан *суше*, нити што једу нити пију до увече. Обично ујутру дође *положај*, мушко дете, од брата или сестре, старо од 7—14 година. Собом не доноси ништа, а приликом улажења у кућу само каже: „Хваљен Исус и честит вам Бадњи-дан!" Комшије и посетиоци поздрављају се у току дана истим речима. Овога дана, као год и на св. Луцу, не дају, ради напретка, ништа из куће.

Дању иду по кућама *бетлемари*, седам-осам младића, од којих четири носе *бетлехем*: црквицу са свећом и јаслима, у којима су две, обично воштане фигуре, мајка божја и Христос, обавијене свилом, и певају црквене, пастирске песме које се чују тих дана у цркви. Ово они започињу још на четири недеље пред Божић, обављају га сваког дана за време *дошашћа* (advent) и престају тек на Бадњи-дан. Обично их домаћин позове са улице у кућу, да им новаца и у торбу коју носи неко дете стави јаја, меса и хлеба, што они касније деле између себе. Предвече млађи свет, нарочито девојке, кити *божићну грану*, јелу, разним воћем и шећером: орасима, јабукама, шљивама, смоквама и многим бомбонама.

Предвече редуша стави на ватру, данас у шпорет а раније на огњиште, *бадњачу*, обично дудово или драчево дрво, дуго око пола метра. Кад бадњача донекле сагори редуша и чувар свиња, дечко из куће или комшилука, ваде је из шпорета и један крај завију чистим пешкиром. Редуша још запали воштану свећу и даје је некој девојчици да је иза дечка унесе у собу. Дечко који претходно опере руке узме бадњачу за обавијени крај, улази у собу и говори: „Хваљен Исус и честито вам Бадње-вече!" Присутни му одговоре: „А ти жив и здрав био!" Домаћин баци на њега два-три пута помало жита. Дечко удари бадњачом два-три пута о стране врата, имитирајући гласове разних животиња, и однесе је редуши у кухињу, где је стави поред шпорета. Девојчица забоде свећу у чашу жита која стоји на столу. Ако би се случајно свећа сама угасила, верује се да ће девојчица до другог Божића умрети.

У први сумрак домаћица са децом уноси у кућу пшеничну сламу. Улазећи она каже: „Хваљен Исус и честито вам Бадње-вече!" Сви присутни одговоре: „Живи и здрави били!" Домаћица разастре сламу по соби и испод трпезе, вабећи све домаће животиње: „Ме..., цо..., пи..., му..., не...," а деца понављају исте речи. Положај запали воштану свећу, ако случајно не гори од раније, а домаћин је пободе у жито на столу. Потом сви укућани, мушкарци гологлави, поседају, старији за трпезу а млађи обично на сламу. До домаћина седи положај за све време док је у кући. Домаћица доноси *замедљану* ракију и два тањира, у једном је мед, а у другом бели лук, ораси и једна јабука. Пошто се све послужи ракијом домаћин узме јабуку, разреже је свима на једнаке делове, свако парче ставља у мед и даје их редом свима укућанима. Затим узима бели лук, дели га, забада редом парчад у мед и даје их обично старијима. Сви узимају ораха, ломе их и једу, верујући да ће онај који наиђе на нездрав бити боле-

стан или можда умрети у току године. На трпези су, поред хране, божићна грана и божићњак поврх кога је разно суво воће, а под њим је неки новац. Божићњак се једе на Нову годину о ручку. Домаћин га разреже ножем оздо на четири дела и дели са укућанима, мушким и женским, вукући сваки на своју страну. Ко добије део у коме је новац сматра се да је срећан.

Вечера је посна. Највише једу бели пасуљ, куван на маслу, печену рибу, тесто са маком, орахе, јабуке и шљиве. На пола вечере домаћин напуни чашу вином и са неколико капи угаси свећу на столу. Према облику који стење заузме претсказује се каква ће бити година: ако се савије, верује се да ће бити родна; ако пак остане усправно, биће неродна. Такође гледају куда ће се окренути дим, верујући да ће онај на кога оде те године умрети. Домаћин наздрави и пије: „У добро здравље, да нас Бог поживи и да друго Бадње-вече дочекамо веселије!" Пошто испије чашу, пуни је поново свима редом и даје им да пију по старешинству. Мрве са трпезе ове ноћи се не чисте, већ их скупљају сутрадан ујутру и дају стоци у дворишту. Домаћин баца иза врата орахе за које се деца отимају.

После вечере домаћин ножем реже орахе по средини и лупине, намењујући сваку на неку врсту жита, поврћа, воћа и стоке, ставља у један тањир песка или мекиња. Све редом напуни вином и после поноћи, кад се врати са поноћнице, гледа у каквом су стању. Верује се ако се вино у којој лупини осуши да неће бити рода у ономе на што су оне намењене.

Старији укућани остају после вечере обавезно код куће, а млађи одлазе у *вашаре*, маскаре. Младеж, прерушена у разна одела, обично младићи у женска а девојке у мушка, обилази суседе, пије замеђљане ракије и прави шале.

У трпезарији гори целе ноћи светлост, у граду електрична а на селу лампа. У поноћ устају сви одраслији укућани и иду у цркву на поноћницу. По повратку пију ракије и једу „пача и колача" (плетени колач). Нахране обично и стоку, коњима обавезно дају зоб. Неки укућани легну, али већина њих касније, нарочито старији, оде на *пастирску мису* која се одржава око шест часова. У раније време домаћин и домаћица ове ноћи нису уопште легали.

Обично домаћица, пошто једу сви укућани, узима повећу, здраву и румену јабуку и баци је у бунар, где она остане све до Нове године. Овога дана кочијаш је извади каблом, разреже на више делова, од којих један сам поједе, а остале, ради напретка, даје са храном коњима.

Верује се да на Бадње-вече девојка удавача може да сазна како ће се звати њен муж. Треба само да изађе пред кућу и, ако у току дана није ништа јела и пила, да ослушкује имена. Прво мушко име које чује, верује се, биће име њеног мужа. Може да га сазна и на други начин. Ако приликом легања ставу под главу какве чакшире, огледало и чешаљ верује се да ће сазнати име свога будућег мужа. Такође може да зна где ће се и удати. Ако воду којом је после вечере опрано посуђе баци пред кућу и чује негде *вашке*, псе, мисли се да ће се на ту страну удати.

За Божић, као највећи и најрадоснији годишњи празник, углавном се све припреми раније, махом на Бадњи-дан. Пре подне редуша стави на ватру бадњачу, остављену од првога дана. Положај је, пошто опере руке, узима за један крај који претходно обави пешкиром, и уноси у собу, говорећи: „Хваљен Исус и честито вам Исусово порођење!" Домаћин, који га поспе житом, и остали укућани одговарају: „А ти жив и здрав био!" Бадњачу потом ставе на ватру и пусте да сагори. До подне пролазници се поздрављају речима: „Хваљен Исус и честито вам Исусово порођење!"

За ручак, који се понајчешће спреми првога дана, кува се супа, говедина, прасе или ћурка, прасећи паприкаш, торта, воће и вино. И сиромашнији настоје да за овај дан имају прасе, „јер оно тера срећу у кућу, а ћурка је расчепркава". После ручка посећују се суседи, рођаци и пријатељи, говорећи: „Хваљен Исус и честито вам Исусово порођење и св. Стипан!" Домаћин куће, после вечере, напуни *букару (букарицу)* вином, обичну флашу од једног литра, зачепи је живинским батаком, окити першуном, шаргарепом, црвеном паприком и пантљиком у боји, и обилази ближе пријатеље, комшије, и знанце. Иде сам или у друштву са млађим мушким и женским укућанима. Посетиоци се поздрављају уобичајеним речима; свуда их лепо угосте и промене им вино у букари. Нађе се понекад неки домаћин, више ради шале, да батак са букаре поједе и замени га реном. Млађи цело пополне проводе у колу. Посећују се и других дана, све до Младенаца.

Сутрадан, на св. Стефана, посећује се родбина. Млада са мужем и децом иде у род, код родитеља или, ако их нема, код брата. У случају да нема своје деце води дете девера. Као дар, поред осталога, носи обавезно колача, умешених код куће. У роду млада остаје дан-два.

На Три краља поскида се воће и шећер са божићне гране, све се да деци, а дрво се баци у ватру да изгори.

И у току цветне недеље обављају се многи обичаји. Уочи Цвети или, ако је њива близу, на саме Цвети рано ујутру неки млађи укућанин оде по пшеницу. Ако набрану пшеницу донесе увече, не уноси је никако у кућу, већ је метне споља у прозор. Први укућанин који ујутру оде на бунар баци у њега од ове пшенице и вади свежу, *неначету* воду. Сипају је у лавор, у коме има и убране пшенице, и њоме се сви укућани редом умивају. Грабе се, нарочито млађи, ко ће се први умити, верујући да ће тај бити најлепши. После умивања, ако немају довољно жита, воду не мењају, већ се сви умивају у једној и нико се не чисти. Пшеницу после бацају према западу и дају је живини да је поједе. Овај обичај сачуван је и у песми:

На Цвитницу уранила дива
иза зоре, на уранку сунца.
Уранила, Богу се моляла
и похита до водице хладне,
да се мије, своје лице крипи,
водом светом, још неначетом.

На Цвитницу, на уранку сунца,
буди мајка своје чедо мило,
да се мије, да се житом брише,
јер се лице на Цвитницу млади.
Од мајке је своје све то чула,
кћери својој аманет придала.

Овога јутра у цркви се свети цица-маца, гранчице сличне врбовима, са крупним пупољцима. Домаћица донесе више њих и стави их пред кућу или споља у прозор, где остају до Ускрса кад их употребљавају у разне сврхе. Неколико гранчица жене носе као благослов на гробље, од неких праве крстиће које забадају у виноград и њиву са озимом пшеницом, а један два комада остављају у кући као свету и лековиту ствар. Кад неког укућанина заболи грло верује се да ће оздравити ако прогута цео пупољак. У старије доба овога јутра носили су око цркве литије. Многи се, нарочито старији, овога дана причешћују. Са Цветима почиње већи пост и отада нико неће више да једе меса.

На Велику среду после подне, отприлике око четири часа, деца и старије жене иду у цркву у којој гори тринаест воштаних свећа. Сваких пет-десет минута свештеник гаси по једну свећу, оставља само једну, највећу у средини. Кад буде угашена дванаеста свећа, мушка деца, стара десет до дванаест година, куцају прво јеловим прутићима у степенице пред олтаром, а потом излазе напоље и ударају све Јевреје у знак освете за Христа; Јевреји су се раније разликовали по високим цилиндрима.

Уочи Великог четвртка свет иде на Калварију и на раскршће под крст. У току сутрашњег дана жене чисте стан, перу посуђе, спремају колаче и пеку од пшеничног брашна, воде и соли *суху погачу*, велику према броју укућана, која се једе сутрадан.

Доскора на Велики петак нико ништа масно није јео. Старији се, углавном, тога и данас држе. Пре осамдесет година старији су уобичавали да од четвртка увече до суботе ујутру ништа не једу и да не пуше. На Велики петак многи иду од крста до крста и моле се ради грехова. За оне који оду рано ујутру, пре сунчева изласка, на Палић или неки извор и окупају се, верује се да ће вечито остати млади. Скоро сваки укућанин иде ујутру у цркву, неки раније, а неки касније. Многи заређају у неколико цркава. Домаћин куће, по повратку из цркве, једе и гологлав обилази своје имање. Пође у једном правцу, којем било, и врати се са друге стране на исто место. Нарочито ово уради ако ујутру, из било којег разлога, није стигао да оде у цркву.

На овај дан, као велики празник, ништа се не ради. Обично и не кувају, већ једу *суву погачу* и кокице које домаћица ујутру пече на решету. Пре осамдесет година био је обичај да мушком детету, ако би у тој години навршавало седам година, скину дугу кошуљу и обуку прве гаће. Данас се обичај изгубио, остао је само помен у песми:

„Јел' те, нано, коме шијете гаће?"
„Питај, синко, од твог милог ћаће.
Он ће знати коме нана ствара,
ко ће их добит' за Ускрс у дара."

Такође је раније био обичај, који се и данас понегде одржао, да се овога дана први пут одраслој девојци плету косе, које је дотада носила расплетене низ леђа. Мајка би плела плетенице, вукла за њих и говорила:

„Плетенице до пете,
дивојка до греде."

У народу постоји веровање да се овога дана, пре сунца, може узети скоруп са туђег млека. Жена, која има ту моћ, стави чаршав на главу и прође испред куће којој мисли да нашкоди. Домаћица, да би повратила скоруп, узима од врачаре неку траву којом премаже судове за млеко.

На Велику суботу врше се многе припреме за Ускрс. Домаћица умеси најмање два плетена колача, величине према броју укућана, које озго исплете тестом, скува шунку и две-три *дивенице* (кобасице), пече јагње, кува и фарба четрдесет-педесет јаја. Јагње обавезно кољу, јер „не зна се за Ускрс ако њега нема". Сиромашнији га обично поделе. Све ово мора бити готово до подне. Око два сата, домаћица, ређе који други укућанин, ставља у велику корпу од веша један плетени колач, шунку, јагње или један део од њега, обично бут, дивеницу, око двадесет скуваних, ољуштених јаја и комад рена, и све то носи у цркву, на салашу колима, а у граду са неком другом женом. Жене се сврстају у цркви, а понекад и напољу, у два паралелна реда, од олтара до врата, стојећи свака иза своје корпе. Свештеник, са кандилом у руци, иде између корпи, кропи их водицом и кади тамјаном. Жене читају молитве и моле се за благослов. После обреда свака узима своје *посветилиште*, даје од њега нешто просјацима испред цркве, ставља у корпу по неколико комада угљевља, угашених са ватре, коју ујутру упале кресивом у црквеној порти, и иде својој кући. Посветилиште се код куће смести на неко хладно место, где остане до сутрадан. Неки део угљевља држе у кући као одбрану против грома, а неколико парчади односе на њиву и у виноград против леда. Данас иду на ускрснуће увече, а пре седамдесет-осамдесет година ишли су сутрадан ујутру.

На Ускрс, рано ујутру, иду у цркву или, ако је далеко, на раскршће под крст. По повратку сви се укућани поређају око два стола, старији за један, а деца за други, читају молитву, прво старешина, па остали за њим и доручкују. Пију обично ракије и једу посветилиште: прво рена, па затим јаја, дивенице, шунке и печене јагњегине са плетеним колачем, јер осталога хлеба не узимају. Мрве и кости пажљиво покупе, пазећи строго да не падну на под и да их не би псето дирнуло. Ако се све не поједе овога дана, остатак једу сутрадан ујутру. Огпатке овог благословљеног јела редуша

пажљиво сакупи, однесе далеко на њиву и закопа у рупу, дубоку скоро један метар.

Сто са кога се једе застрт је белим чаршавом, на коме су обично иницијали ИНРЈ (Исус Назарећанин краљ јудејски).

Прво једу рен у уверењу да ће бити чврсти у својој „вири" као што је јак рен. Други опет мисле да се рен једе да би се осетила извесна горчина, као што ју је осетио и Христос. Многи који се строго држе обичаја не перу посуђе ујутру, него тек после ручка. У подне употребе друге, чисте судове. Има старијих укућана, мушких и женских, који држе завет: у току дана не једу ништа, тек увече, кад зађе сунце, једу хлеба и пију вина или пак целог дана не узимају ништа. Има и таквих домаћина који се заветују, ради напретка куће, да неће на Божић, Ускрс и Духове уопште палити ватру. Њихови укућани ових дана једу само суву храну. За ручак, који није одређен, обично се спрема кокошија супа и јагњеће печење.

У току дана се посећују комшије и пријатељи, честитајући празник: „Хваљен Исус и честит вам Ускрс!" Млада са мужем иде у род на честитање. Сваке године обавезно мајка даје удатој кћери *плетени колач*, већи број јаја, јабука и поморанџи. Остале родице, тетка, стрина и снаха заови дају само једном први колач: на Божић ако се удала у јесен, или на Ускрс ако се удала у току ускршњих поклада. Млада однесе поклон кући и раздели га међу домаћима. У случају да не дође у род прва два дана, мајка јој, по брату или сестри, пошаље колач трећег дана. У току дана нема весеља, ово је жалостан празник. Само се деца играју и куцају јајима.

На други дан Ускрса старији устају рано и иду на гробље. Посете све своје умрле, без обзира кад је ко од њих умро. Поред крста породичне гробнице забоде се цица-маца која је на Цвети посвећена у цркви. Ако има више гробова, у сваки забоду по једну гранчицу, које обично носи женскиње, ређе мушкарци. У флаши се још носи вода, благословљена на Три Краља, и њоме се двапут пошкропи крст: кад се дође и кад се оде. Од ње не ваља доносити кући. Некад су овога јутра ишли пре сунца на живу воду, нарочито млађи, и купали се, да не би били шугави.

У кућама удавачâ спрема се навелико. Мајка и кћи која рачуна да ће се те године удати спреме пун сто хране: шунке, хладног печења, саламе, шарених јаја, плетених колача, торте, разних колачића и цвећа. Поливачи, одраслији мушкарци, оките се цвећем, удруже у групу, нађу тамбураше и са одређеног места, обично испред неке кафане, иду колима, ретко пешке, девојкама. Прво обиђу редом своје девојке, да их не би увредили, па онда остале. Свакој девојци пред кућом отпевају и отсвирају „њену писму и ноту", на што изађе неки младић и уведе их унутра. Девојку, која чека у соби, прво полије чашом воде њен момак, па онда редом остало друштво. Деси се понекад, нарочито на селу, да је одведу на бунар и да је полију из каблова. Она их почасти шареним јајима, јелом и пићем, и окити цвећем, природним или вештачким, нарочито свога момка. Понекад са момцима иде неки дечко који носи торбу, у коју стављају јабуке, поморанџе, јаја, па

и хране. Девојку, која из неоправданог разлога не би на цветну недељу и први дан Ускрса дошла на *диван*, одређену собу у којој се састаје младеж, поливачи не би посетили. На поливању иду понекад и ожењени људи; добри другови поливају један другоме жене. Ожењени поливачи, место цвећа, у шали добију паприку или шаргарепу. Брат иде код удате сестре и полива је, и то се сматра као знак поштовања према зету. Он настоји да што лепше угости шуру, чак да га опије и онда певајући иду улицом. Сестра да брату, поред о.талог, шарено јаје и, ако је момак, закити га цвећем. Поливање се може вршити читавог дана, *Воденог понедељника*, али највише до два-три сата пополне. Тада се купи младеж, игра разне игре, нарочито буњевачко коло.

Од послеускршњих празника значајни су *Ђурђев*, који овде светкују 24 априла, и *Марково*. На Ђурђев не раде ниједан важнији посао, не ору, коње не упрежу у кола, не перу, чак жене неће да месе хлеб. На овај празник, који је патрон коња, иду људи у цркву, моле се за њихов напредак и, у случају невоље, чине неки завет: обећају св. Антуну да ће му нешто заветовати. У народу *погодници*, ма о чему се радило, највише везују своје уговоре за овај дан.

Сутрадан, на Марково, иде *прошијуна* на њиву, засејану пшеницом, коју власник сам понуди, верујући у бољи род. Сваке године мењају правац, али пут увек води поред неког путног крста. Многи наберу пшенице, ставе је у молитвеник и носе је у цркву ради посвећења и кући. Зелену пшеницу дају, ради напретка, живини и свињама, праве од ње венчиће, које вешају споља поред врата и из којих хране перад. Некад су кроз овакве венчиће пропуштали живину, нарочито гушчиће.

За ову процесију младеж се увелико припрема и на њој прави међусобна познанства. Нарочито то је значајан дан за *швигарицу*, девојку која тек навршава шеснаест година. Она на овај дан облачи *прву свилу*, бело, свилено рухо, по чему се сматра већ као зрела девојка, удавача, којој је отворен пут међу младеж. С њом иде мајка да би видела њеног момка, ако га већ има. Она се интересује о њему, да би могла на време саветовати своју кћер. Прву свилу девојка облачи још на неколико празника: на Брашанчево, Духове, Петров-дан, Велику госпу, на Божић и Три краља. У случају да се девојка у току године не уда, за идућу годину родитељи јој купе друго свилено рухо. У раније време девојка је прву свилу облачила тек кад је имала осамнаест година.

Јован Л. Вукмановић

ДРЖАВНА АРХИВА АУТОНОМНЕ ПОКРАЈИНЕ ВОЈВОДИНЕ

Прекретница у историји војвођанских архива почиње, свакако, 1926 године, када је у Новом Саду основана Државна архива Војводине. И жупаниске власти, и градови Војводине, и државне установе на овом подручју, имале су деценијама своје уређене архиве, и онда када је Војводина још била саставни део „земаља Круне св. Стевана" и доцније у Југославији; али није било Државне архиве у овој нашој покрајини пре оснивања ове у Новом Саду.

За време фашистичке окупације Државна архива АПВ-е је тешко страдала. Непријатељ је однео 12 до 14 вагона архивске грађе у Немачку. Највећи део ове однесене архивске грађе употребљен је, наводно, за прераду у фабрикама хартије у Бечу 1944. Од целокупне однесене количине докумената враћено је из Беча свега 106 сандука, односно један вагон.

У Државној архиви АПВ-е у Новом Саду смештена је у првом реду архивска грађа Новог Сада и Петроварадина, затим знатан део докумената из Бачке, Баната и Срема. Овде се налази онај део историске грађе из жупанија Бачбодрошке, Сремске, Торонталске и Тамишке који се не налази у Сомбору, Сремској Митровици, Зрењанину и Вршцу, који нису однела мађарске и немачке окупаторске власти у иностранство, и који није овде, у Војводини, уништаван од наших домаћих непријатеља. Наиме, за време старе Југославије, спајањем Петроварадина са Новим Садом, Државна архива Војводине пресељена је, на своју несрећу, у једну од зграда петроварадинске општине у несташици довољних зграда у Новом Саду, и ту су је Павелићеве усташе бацале из једне зграде у другу, уништавале је и развлачиле. Од ослобођења наовамо Државна архива АПВ-е пренета је опет у Нови Сад, у просторије ГИОНСАПВ-е, али међу пренесеном архивском грађом није нађено ни трага о томе да је ова историска грађа у Новом Саду и Петроварадину икад пописивана, регистрована, ексхибована, евидентирана, инвентарисана. Тога пописа, тих ексхибита и регистара, те евиденције, тих инвентара нема, а нема ни тих аката, записника, књига, чак ни у најнезнатнијем броју, који би од раније били ближе означавани бројевима икаквог регистровања, осим оних старијих, првобитних, текућих, административних. Спомињемо ово, јер у Петроварадину и онај део архивске грађе који није био уништен и попаљен, затечен је при пресељењу у расутом, измешаном, изгужваном стању, начет од влаге и штеточина, поцепан и изгужван. Зна ли се и у појединостима, код оваквог стања ствари, каква је Државна архива Војводине у Новом Саду уопште имала докумената, те шта је према томе нестало, уништено и развучено? Данас се то више не да означити и утврдити.

Према ономе што је враћено из Петроварадина и на чијем је сређивању већ рађено зна се да у Државној архиви АПВ-е постоји један део архивске грађе из Великокикиндског диштрикта, Шајкашког батаљона, Панчевачког граничарског пука и Војне управе у Петроварадину.

У Државној архиви Војводине у Новом Саду чува се један део докумената Среског суда у Руми, спахилука у Сремској Каменици, банатског поседа загребачког надбискупа у Биледу. Тек када се доврши сређивање архивског материјала у Државној архиви АПВ-е у Новом Саду, добиће се права слика о архивским документима са којима располажемо, која нису однесена у иностранство и која нису уништена. Када сав тај драгоцени материјал буде авхивистички сређен и пописан по фондовима и годиштима моћи ће се приступити удруживању и спајању сродног архивског материјала који се у Војводини данас још налази издвојен у појединачним архивама и који ни у једној архиви Војводине не даје у потпуности све оно чиме Војводина у извесним гранама већ одавна располаже. Тај сродни и истоветни архивски материјал, ма из које

области наше историске прошлости, треба тек да се прикупи и органски повеже.

У Државној архиви у Новом Саду налази се богата архивска грађа из прошлости наше покрајине. Ту се налазе документи о разним пописима становништва, матице рођених, венчаних и умрлих још од почетка XVIII века, па надаље. Ту су многобројни тестаменти, очигледни докази о материјалном стању и економском успону грађанске класе у овим крајевима већ у XVIII веку. Од нарочитог је значаја богата архивска грађа из доба Мађарске револуције и Српског покрета у Војводини 184 —49. Даље, постоји богата архивска грађа из времена Баховог апсолутизма.

Велики број докумената у Државној архиви Војводине приказује Милетићево доба. Затим делатност првих српских социјалиста у Новом Саду, домаћих и политичких емиграната из других наших земаља и покрајина. За привредну, политичку и културну историју Војводине од нарочитог су значаја жупаниски и градски скупштински записници војвођанских жупанија и градова. Значајне су и судске архиве. За културну историју Војводине значајне су школске архиве. Ни ове нису још све пренесене у државне архиве Не само архиве српских гимназија у Новом Саду и Сремским Карловцима и учитељске школе у Сомбору, него и архиве мађарских гимназија у Војводини такође су од велике вредности. Аристократска, феудална, ненародна државна управа Угарске тежила је путем школства и наставе да однароди немађарске народе. Архива старе српске гимназије у Новом Саду уступљена је недавно Државној архиви АПВ-е. Осим тога треба да се прикупе и архиве основних и стручних школа, градских, општинских, вероисповедних, државних. Од не мањег су значаја архиве разних сталешких установа (трговачких и занатлиских), затим архиве многих просветних и хуманих друштава (читаоница, певачких друштава, женских добротворних задруга). Од значаја су и архиве црквених општина, цркава и манастира. Павелићеве усташе, палећи и пљачкајући српске фрушкогорске манастире, не би могле уништити и развући толике драгоцености од историске и уметничке вредности у њима, да су оне биле смештене, рецимо, у Новом Саду, у Музеју Матице српске. Посебну вредност претстављају и порезне књиге и остали именици становника, поседника и порезника. Нарочити значај међу документима Државне архиве Војводине претставља грађа о предратном Српском народном позоришту у Новом Саду. Сачувани су многи записници са седница позоришног управног одбора, позоришних месних одбора, богата преписка позоришне управе са глумцима. Државна архива Војводине располаже већим бројем писама чувених војвођанских личности, књижевника, уметника, научника, политичара и других јавних радника.

Државна архива АПВ-е у Новом Саду нема још своје посебне зграде, а нема ни својих довољних просторија у згради ГИОНСАПВ-е, у којој се и данас нала и. Због тога ни до данас још није у потпуности оспособљена за научна истраживања Њена архивска грађа, иако је већ хронолошки сређена, иако се налази у новим фасцикулама, ни данас још није сва понамештана у полицама јер су за њихов смештај потребне нове просторије

До данас се у Државној архиви налази у полицама око 4000 фасцикула, са око 800.000 докумената хронолошки сређених; око 2000 фасцикула хронолошки сређених, са око 400 000 докумената, налази се још увек изван полица. У полицама се до данас налазе углавном, акта од година 1730 –1830, од 1840—1860. и од 1910—1940. Документа на латинском језику у нашој Архиви припадају годиштима 1730—1830 углавном, и броје око 53.000 аката. Друга годишта дају документа већином на немачком и мађарском језику. На мађарском нарочито од 1867, од поравнања Угарске са Аустријом.

Од нарочитог је значаја проблем нових кадрова. У Војводини архивисти морају да знају латински, старословенски, немачки и мађарски Сва акта о Војводини не налазе се данас само у државним архивама у Војводини и само у границама наше државе. Војвођанска документа налазе се и у Загребу, у Дубровнику, а да и не говоримо о Београду Њих има у Темишвару у Румунији, у Будимпешти у Мађарској, у Бечу и Грацу у Аустрији. На недавном вишем архивистичком течају у Београду предавао се и турски језик. Није он потребан само за архивисте у Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори! Чак и у Војводини покреће се питање знања турског језика. У Војводини данас једва да има докумената на турском језику, али их има у Темишвару, Сегедину и Будиму. Има их у Босни и Херцеговини, у Србији, у Црној Гори, у Македонији. У Цариграду има богате грађе за исто-

ријy Србије, Космета, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Македоније, али и Војводине. За све наше крајеве који су некад били под Турцима! Чак се ни потпуна историја Војводине не може написати без цариградских докумената. Баш прошлог лета један наш Војвођанин, д-р Бранислав Ђурђев, професор Универзитета у Сарајеву, добар познавалац балканске историје и одличан зналац турског језика, радио је поново у архивама у Цариграду. Читали смо извештаје: наша научна екипа у Цариграду проучавала је, преписивала и снимала турска документа која су имала везе са Босном и Херцеговином, са Македонијом, са Првим српским устанком; на документима из Војводине и о Војводини, колико је познато, није се много задржавала. Уверени смо да нам се неће замерити ако изразимо жељу да би у будуће наше научне екипе у Цариграду у својим проучавањима обухватиле и прошлост Војводине. Дође ли, као што се предлаже, до оснивања нашег сталног Историског института у Цариграду, у њему треба да буде заступљена и Војводина.

Архивистичка грађа Државне архиве АПВ-е искоришћава се првенствено у научне сврхе, док је практична употреба само случајна, повремена, усамљена. У Државној архиви АПВ-е у Новом Саду, на пример, није за последњих пет година био ни један једини случај да су њена документа тражена у практичне, административне сврхе. Испољава се и у пракси да наша широка јавност сматра да су наше архиве научне установе и по природи пословања и по методама рада. Сматра се, данас већ, да је чак и сређивање архивске грађе научни посао општег значаја, а поготову сама обрада архивског материјала. Све се више увиђа да стручно особље у архивама треба да има не само стручну спрему него и широко опште образовање. Зна се већ и изван архивистичке службе: да се у иностранству, на пример, тражи од архивиста специјалност за научно-истраживачки рад. У већини држава нема више архивиста без доктората из хуманистичких или правних наука. Услед тога је и код нас у Војводини наша јавност једнодушно поздравила отварање Вишег архивистичког течаја у Београду. На течај се примају кандидати само са факултетом. Као што је познато, током 1952, одржан је у Београду први пут овакав течај за архивистичку службу. Државна архива АПВ-е имала је на течају три своја службеника. Од историских предмета предвиђени су били: Историја државе и права ФНРЈ; Историски извори за Србију, Хрватску и Словенију, средњи и нови век; Историја архива; Историјат архивске грађе у архивама; Помоћне историске науке. Поставља се оправдано питање: зашто нису били предвиђени као посебни предмети и Општа историја и Национална историја народа Југославије, средњи и нови век? Нема потпуне архивистичке службе по архивама без довољног знања из историске науке. Архивисти морају знати историју државе чију архивску грађу прикупљају, сређују, проучавају и објављују.

Државна архива АПВ-е, силом околности, у оскудици довољних просторија и већег броја стручних архивиста, није данас још својом архивском грађом у довољној мери приступачна научном истраживању. Међутим, и у оваквим условима, Државна архива АПВ-е у Новом Саду покушала је да нађе, и нашла је, пут и начин, и поред непотпуне и недовршене сређености свога архивског материјала, да изађе нашим научницима и истраживачима до крајњих граница у сусрет, постављајући себи у задатак проналажење и издвајање већег броја питања која сама себи задаје и решава, која сама усредсређује, повезује и обрађује, тако да их овако пронађене и архивистички постављене може ставити на располагање нашим научним истраживачима. За доказ наводимо само један део студија, расправа и чланака наших историчара који су од 1950 до данас објављени по листовима, часописима и зборницима, делимично или у целини, на основу историске грађе пронађене у Државној архиви АПВ-е: Последњи дани Уједињене омладине српске (*Књижевност*); *Нови Сад кроз историју* (издање Војвођанског музеја); Протеривање Васе Пелагића из Новог Сада (*Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине*); Милица Нинковић (*Летопис Матице српске*); Светозар Милетић као народни борац (*Документи о Милетићу*); Светозар Милетић и Српско народно позориште (*Документи о Милетићу*); Нови документи за осветљавање питања аграрног социјализма у Војводини (*Зборник Матице српске*); Васа Пелагић и народна добротворка Катарина Јовановић (*Живот*, Сарајево); Неколико докумената о борби између комуниста и полиције 1921 и 1929 (*Зборник Матице српске*) итд. Државна архива АПВ-е дала је грађу за Историју српског позоришта у Војводини

(издање Матице српске); о српском покрету 1848—1849 (издање Српске академије наука); о становништву у Бачкој, Срему и Банату (издање Српске академије наука); о комунистичком покрету између два светска рата у Војводини (за Покрајински комитет Комунистичке партије у Новом Саду). Многи други научни радови са архивском грађом из Државне архиве АПВ-е примљени су већ од стране редакција разних часописа и биће ускоро објављени. Све су то најбољи докази да се већ данас у Државној архиви АПВ-е врше систематска истраживања, да се успешно научно ради и да тај рад већ пружа значајне резултате који доприносе даљем развоју наше историске науке.

Можда неће бити без интереса ако овом приликом поставимо и начелно питање разграничења делатности између наших архива, музеја и библиотека у Војводини. Да се ограничимо на што конкретнију стварност: зашто да се, на пример, позоришна архива налази и у архиви обновљеног Српског народног позоришта у Новом Саду, и у Војвођанском музеју, и у Матици српској, и у Државној архиви АПВ-е? Зашто да се документа о Уједињеној омладини српској налазе и у Војвођанском музеју и у Матици српској, и у Државној архиви АПВ-е? Или да се запитамо: када се у Научној архиви Матице српске налазе близу 19.000 писама многих наших истакнутих научних, књижевних, просветних и политичких трудбеника, зашто да се таква писма прикупљају и чувају и у Државној архиви АПВ-е, и у Војвођанском музеју? Познајемо становиште савремене архивистике: да музеји могу имати и своје архивске и библиотечке отсеке, да архиве могу имати и своје музејске отсеке, да оне треба да приређују и своје историске тематске изложбе, да и библиотеке треба да се баве и једном и другом делатношћу. Ипак сматрамо за оправдано што и Главни архивски савет ФНРЈ и републички архивски савети стално стављају на дневни ред својих саветовања и питање разграничења и поделе делокруга рада између архива, музеја и библиотека. Уосталом, Државна архива АПВ-е учествовала је својом архивском грађом и досад на тематским изложбама које је приређивао Војвођански музеј у Новом Саду. Да споменемо овде само ове изложбе: *Напредни омладински покрети у Војводини*, *Нови Сад кроз историју*, *Развој позоришне уметности у Војводини*, *Светозар Милетић и његово доба*, *Материјална култура Војводине крајем XIX века*, *Доситеј и његово доба*. Докази су ово у којој је мери и досад постојала тесна веза између музеја и архива у Војводини. Ову сарадњу требало би и надаље неговати. Имаће од ње користи и архиве, и музеји, и наша историска наука поготово. Исто тако, не сме се заборавити да Државна архива АПВ-е у Новом Саду приређује и предавања о архивској служби, у циљу задобијања млађих кадрова за рад у архивама. Споменућемо овде наша предавања студентима историске групе Више педагошке школе у Новом Саду.

Државна архива АПВ-е претплаћује историске и архивистичке часописе наших академија, научних установа и друштава. Велика је штета по нашу архивистичку службу што је још увек тако тешко доћи до страних историских и архивистичких часописа и едиција. У великим европским културним центрима излазе многи часописи са подручја економске, политичке и културне историје које би безусловно ваљало пратити. Наше архиве знају за те едиције и часописе и стрпљиво чекају да се политичке и економске прилике у свету среде и поправе, да би се лакше долазило до тих страних часописа. Научно истраживање по архивама не да се ни замислити без довољно стручних библиотека.

Уредништву *Зборника Матице српске* припада свако признање што је већ у својој другој свесци за 1951 уступило места чланцима из наше архивске службе. Сврха је овом нашем чланку да покуша да допуни слику о раду наших архива у Војводини.

Живојин Радуловачки

ЗАДРУЖНИ АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Маја 1951 основана је у оквиру Савеза земљорадничких задруга АП Војводине посебна установа, Задружни архив Војводине, са подручјем рада које обухвата Војводину и са седиштем у Новом Саду, седишту и самог Савеза. Задатак је ове установе да скупља, сређује, чува и обрађује архивски материјал од историске и практичне вредности који се односи на живот и рад задружних организација на територији Војводине.

Задружне организације, а под овима подразумевамо чисто економске организације, — за разлику од многих других удружења и организација које су радо узимале традиционални назив задруге,

— јављају се у Војводини рано, неке од њих крајем 60 их година, а у једном случају, колико до сада знамо, и раније. Неки од облика задружних организација и задружног рада јављају се овде не само раније него у другим српским областима, већ и раније него уосталим нашим републикама. Поједини од њих претстављају специфичност задругарства Војводине. Још 1846 основали су Словаци у Бачком Петровцу, под утицајем из Словачке, кредитну задругу, но ова је постојала само једно кратко време пре бурне 1848 године. Ово је уједно и најстарија задружна организација у нашој земљи. Крајем 60-их и почетком 70-их година јављају се кредитне задруге под разним именима код Словака, Срба, Мађара и Немаца. То је „vzájomná pomocnice" код Словака, задруге за међусобно помагање и штедњу код Срба, „Vorschussverein"-и код Немаца и сличне задруге код Мађара.

Оснивање кредитних задруга под именом задруга за узајамно помагање и штедњу почиње код Срба у Војводини 1870 г оснивањем Српске задруге за узајамно помагање и штедњу у Новом Саду, после које се оне оснивају и у другим местима. Код наших занатлија задруге се оснивају већ од 1866, када почињу да се удружују кабаничари у Банату у своје „кабаничарске задруге". Убрзо после тога, 1870, основана је и Задруга Срба занатлија у Новом Саду, општа занатлиска задруга за целу Војводину. Те исте године допуњује се организација задруга код Срба у градовима Војводине и Задругом за српску народну штампарију у Новом Саду. Све три ове задруге, основане у Новом Саду, у ускоj су сарадњи и вези са политичком акцијом Светозара Милетића и Српске народне слободоумне странке, а Задруга Срба занатлија и са Светозаром Марковићем, који 1872 и почетком 1873 живи у Новом Саду као политички емигрант. У Новом Саду излазе и три наша најстарија задружна листа: *Глас народа* (1871—1875), *Задруга* (1879), оба власништво Задруге за српску народну штампарију, и *Глас занатлија* (1872), власништво Задруге Срба занатлија.

У области земљорадње долази најпре до оснивања пољопривредних друштава, често и под именом задруга. Међу њима је и Шајкашка земљоделска задруга у Тителу, основана 1868 године. Посебне своје задруге са чисто економским функцијама оснивају наши земљорадници у Војводини од 1883 и помоћу њих решавају поједина своја питања: снабдевање земљом, набавку и заједничко коришћење пољопривредних справа, обезбеђење храном и семеном за случај неродице. Прва земљорадничка задруга у Војводини била је, колико до данас знамо, „Орачка задруга" у Руми (основана 1883 године). Задруге за заједничку набавку и заједничко коришћење машина у пољопривреди осниване су од 1887 код Срба у Банату, по угледу на тамошње Немце. Задружна житница, као задруга за обезбеђење храном и семеном у случају неродице, основана је 1887 у Чалми у Срему, по угледу на овакве организације код војвођанских Словака. Земљорадничке кредитне задруге, које у Војводини носе име српских земљорадничких задруга, пропагира Јаша Томић а оснивају се у оквиру загребачког српског привредног покрета од 1897 године. Оне су поред своје основне функције вршиле и друге послове у корист својих чланова: заједничко снабдевање пољопривредним потребама, набавку и коришћење разних пољопривредних справа, куповину и сечу шуме, заједничку аренду и обрађивање земље. У времену између Првог и Другог светског рата долази до оснивања специјализованих земљорадничких задруга: житарских, виноградарских, кудељарских, сточарских и других.

Поред задруга код Срба, било је у Војводини доста рано и задружних организација код народних мањина, од којих су неке претходиле организацијама код Срба. Овамо убрајамо и „вересиске задруге" по посебном закону од 1898, осниване углавном преко органа власти и уз пуну и свестрану помоћ државе, коју друге кредитне задруге нису уживале. У времену пак између два светска рата јављају се и опште задружне организације: аграрне заједнице, здравствене задруге, задруге за пољопривредни кредит, и друге, а међу њима доста и псеудозадруга.

У појави и развоју задружних организација у Војводини, од најранијег времена, одражавале су се и наше опште прилике. У њиховој појави и развоју било је разних мотива, разних спољашњих утицаја, међусобних супротности појединих народносних група, али и заједничких интереса и позитивних утицаја, који су оне једна на друге вршиле. Од интереса је идеолошка и правна основа задружних организација, однос државе према задругарству, однос задружних организација према политичким струјањима свога времена, однос разних црквених заједница, штампе и уопште

друштва према задругарству. Развој задружних организација у Војводини део је историје наших народа и њихова историја је од општег интереса. Међутим, историја задружног покрета у Војводини није довољно проучена и њу још треба проучити, како је то констатовано и приликом конференције историчара Војводине, одржане 17 и 18 новембра 1950 године.

Из рада задружних организација у Војводини постојало је много архивског материјала у самим задругама, задружним савезима који су имали своје седиште на територији Војводине, у окружним судовима који су водили регистар задружних организација и код појединаца. Ово последње нарочито је случај код најстаријих наших задружних организација, основаних 70-их година а у уској вези са Српском народном слободоумном странком и личношћу Светозара Милетића. Од свег овог материјала много је нестало још пре 1918 године, било услед уништења или одношења са територије Војводине у Мађарску. Између два светска рата број задружних организација у Војводини нагло се множио, под разним утицајима и у новим облицима, са позитивним и негативним њиховим карактеристикама. Нажалост ни у овом времену овај велики архивски материјал, у коме би се нашло података и за питања која су излазила из уже области задругарства, није могао бити проучен и обрађен. Тек пар година пре избијања Другог светског рата Савез земљорадничких задруга у Новом Саду спремао се да обради задругарство код Срба у Војводини, али је избијање рата ову намеру осујетило. Окупација и ратна пустошења допринели су да је велик део драгоценог задружиог архивског материјала пропао. Преостали пак архивски материјал био је великим делом у таквом стању и у толикој мери несређен да се није могао користити.

Пошто задругарство Војводине има иза себе 80 и више година развоја и јер се овај материјал у специјалном архиву може најбрже прикупити и средити, а и брже и свестраније обрађивати, Савез земљорадничких задруга ради тога је и донео одлуку о оснивању специјалног задружног архива за Војводину.

У прво време Задружни архив Војводине морао се ограничити тек на организационе послове, док стручни рад почиње у другој половини 1951, када су добивене потребне просторије у згради Савеза земљорадничких задруга АП Војводине. До данас су преузете, сређене и разврстане архиве задружних савеза са територије Војводине и њихових пословних централа и задруга. Материјал појединих ранијих задружних савеза и задруга нађен је већином у лошем стању, од којега се известан део више не може ни користити, но ипак је још увек преостало и било спасено много овог материјала. На територији Војводине било је и старих задруга о којима у материјалу ранијих задружних савеза нема података, јер су оне постојале пре оснивања савеза или нису биле у њиховом чланству, а много пута се једва зна да су у појединим местима и постојале Ради тога је Архив тражио да му се уступи задружни материјал окружних као регистарских судова. Приликом преузимања овог материјала утврђено је да ни код судова није сав материјал сачуван, нарочито онај пре Првог светског рата. Ради тога је Архив напоредо са одабирањем и преузимањем овога материјала сачињавао и изводе из судских регистара. Ови изводи у погледу многих старих задружних организација биће једини извор за најосновније податке о њима.

У току године 1952 преузети су архивски фондови и уопште материјал седам задружних савеза и централних пословних организација (Савеза земљорадничких задруга, Прометне централе земљорадничких задруга, Савеза сточарских одгајивачких задруга, Савеза аграрних задруга, бившег савеза немачких задруга и његових пословних централа, свих са седиштем у Новом Саду, Савеза аграрних кредитних задруга и Савеза земљорадничких задруга, оба у Зрењанину) и свих бивших окружних судова на територији Војводине, изузев суд у Кикинди. Укупно је преузето 13 фондова, подељених на укупно 6,448 њихових делова — задруга и осталих. Нисмо у могућности да наведемо и број архивских јединица односно докумената, јер ће њихово пописивање (инвентарисање) отпочети тек у овој години, када ће се бар код појединих фондова приступити и изради регеста — обради појединих докумената, односно појединих архивских јединица. Материјал појединих задруга, преузет на терену, није у овај попис унесен из разлога што не претставља комплетне фондове, него само његове делове, чак и само поједина документа. У даљем раду Архив ће настојати да ове фондове, којих такође није мали број, среди и попуни — ако не и комплетира.

У току године 1952 Архив је извршио и попис преузетих пословних књига разних централних задружних организација и појединих задруга. Пословних књига преузето је 2.169, записника 308. Највећи део пословних књига задруга налази се на расположењу код ликвидационих комисија при среским савезима земљорадничких задруга у вези са ликвидацијом задруга које после рата нису обновиле рад или немају за то услова. Архив је у вези са ликвидационим комисијама и када оне заврше свој рад преузеће и све ове пословне књиге.

Поред свога редовног рада Архив је приступио и следећим пословима:

а) врши преписе докумената и уопште материјала о задругарству, који се налази у власништву других архива, библиотека и музеја на територији Војводине;

б) образује збирке фотографија из живота и рада задружних организација, правила и правилника задружних савеза и задруга свих облика и збирку образаца употребљаваних у пословању задружних организација у Војводини; и

в) врши пописивање материјала и уопште података о задругарству Војводине у књигама, часописима, листовима и новинама у виду библиографије задругарства Војводине.

Правилником Архива предвиђено је да ће он у извршивању својих задатака научно обрађивати, објављивати и излагати архивски материјал који је у његовом поседу или му је поверен, као и други материјал о раду задружних организација. Поједини сарадници већ раде на документацији о првим задружним организацијама код Срба у Војводини, као и на неколико даљих тема из рада задружних организација у првом периоду њихова развоја, у времену између два последња рата и у годинама непосредно после ослобођења. Обрађује се и документација о задружним организацијама мањинских група у Војводини и спремају коментари уз поједине документе предвиђене за објављивање. Ови радови објављиваће се у публикацијама Архива, од којих ће прва изићи већ у току ове године.

У току рада Архив је настојао да успостави и сарадњу са појединим задружним организацијама, државним архивама и другим установама које имају исти или сличан задатак или могу да му помогну у његовом раду. Успостављена је сарадња са Државном архивом АП Војводине, са Војвођанским музејем, нарочито са његовим Историским одељењем, а успоставља се веза и са појединим другим архивама и музејима и њиховим сарадницима. Нарочито уска веза и сарадња предвиђа се са новооснованим Задружним архивом НР Србије

Т. Крстоношић

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

Грађа, књига VIII. Историски институт, књига 7. Грађа за историју српског покрета у Војводини 1848—49. Серија I, књига 1, март – јуни 1848. Београд, 1952, стр. LI+547.

Један од најважнијих периода у историји војвођанских Срба, покрет из 1848—49 г., остао је доскора сасвим ван интереса наших војвођанских историчара. Ни Иларион Руварац, који је у 111 и 112 књизи *Летописа Матице српске* почео објављивати документе који се на покрет односе, није наставио њихово објављивање. И поред тога што је у уводу збирци написао да би у једној књизи требало штампати све споменике из тога времена „без којих се никако неће моћи као што ваља написати повесница нашег народног преображаја 1848. г". Још мање је Руварац имао воље и смелости да покрет из 1848—49 систематски обрађује. И. што нису учинили наши војвођански историчари, учинио је један странац, Мађар Д-р Јосиф Тим. Он је у Мађарском историском друштву у Будимпешти, као прилог проучавању историје питања о народностима у Угарској, 1930 г. почео објављивати своје велико дело о српском покрету 1848—49 г. 1930 г. Тим је објавио другу књигу свога дела у којој су хронолошки и по редним бројевима објављена 434 документа који се односе на раздобље покрета од 15 марта до 31 августа 1848 г. 1935 г. објавио је он трећу књигу са 852 документа и 12 докумената у додатку, од којих се први односе на раздобље покрета од 1 септембра 1848 до 1 августа 1849 г. п. н. У првој књизи, која је објављена последња, 1940 г., Тим је, углавном на основу докумената које је објавио, разрадио и саму историју покрета.

Док нас је тако и у прикупљању грађе и у документованом приказивању покрета претекао један странац, ми смо дочекали и непосредно приближавање стогодишње облетнице устанка, а да ни

у послу прикупљања грађе нисмо макли ни корака напред. Ипак, средином 1946 г. управа Државне архиве у Београду узела је у томе иницијативу. Повезавши се са другим архивама у Београду и Војводини, а нарочито са архивом Српске академије наука, Државна архива почела је рад на прикупљању докумената и успела да прикупи и препише око 8 000 рукописних страна. Материјал који је прикупила и дала преписати Академија наука износио је такође више хиљада страна У другој половини 1947 г. тадашњи Комитет за науку и културу НРС одлучио је да се за прикупљање грађе образује одбор стручњака који је у марту 1948 г. и основан, у оквиру Института Српске академије наука, под називом „Редакциони одбор за издавање грађе о српском покрету 1848—49 г. у Војводини". Одлучивши да и сам организује прикупљање грађе, и одбор је дошао до неколико хиљада оригиналних докумената Одбор је још решио да отвори и нову серију извора за познавање покрета која ће обухватити извештаје са терена у савременој штампи, савремене новинарске чланке и политичке брошуре, необјављене мемоаре и одломке из већ објављених мемоара. Ова збирка коју Академија издаје претставља покушај да се од сачуваних докумената састави целина која читаоца треба да уведе у разне фазе кроз које је покрет пролазио и да да континуирану нит догађаја који су се у току покрета одигравали. Ипак, „у збирку су скоро искључиво уношени документи који расветљавају покрет у широким линијама општег значаја, док ће за детаље историчар морати да се обрати архивама", каже у предговору главни уредник збирке Радослав Перовић.

Руководећи се таквим обзирима редакциони одбор објавио је у овој, првој књизи, 378 докумената, међу којима 157 таквих које је и Тим објавио у својој збирци, било да су они непосредно прештампани из Тима, било да су прештампани са текстова са којих их је прештампао и Тим, а то су савремени леци, листови, *Летопис Матице српске* итд. Тако скоро половина докумената објављених у овој књизи, који обухватају време од марта до краја јуна 1848 г. п. с., претстављају документе које је објавио и Тим у својој другој књизи. Уредништво напомиње да је штампало само оригинале оних докумената који досада још нигде нису штампани, а да је остале штампало само у српском преводу, и да ће их тако објављивати и у даљим збиркама, изузев оригинале на црквенословенском језику које ће и даље објављивати само у преводу. Зато су сви документи који су у Тиму штампани на немачком, мађарском, француском, румунском, латинском језику, у збирци штампани само у српском преводу. Тако ће се наши историчари, који у будуће буду покрет обрађивали, моћи служити само преводима докумената које је објавио Тим, јер се до Тимовог дела данас у књижарској продаји не може доћи. Објављујући већ штампане документе само у српском преводу, уредништво истиче да је желело да документи буду доступни што ширем кругу читалаца. Али нама се не чини правилно да се у збирци докумената која је у првом реду намењена стручњацима, да би им омогућила научну обраду историје покрета 1848—49 г., више пажње поклања томе да документе може читати широк круг читалаца, него да у оригинале могу загледати историчари који на основу њих треба покрет научно да обрађују. Уредништво је у предговору учинило, истина, ограду да за исправност превода одговорност сносе преводиоци, али та ограда стварно нема никаквог значаја. Јер узалуд ће преводиоци за преводе сносити одговорност, ако у њима ипак има грешака, и ако писци историје покрета буду своје студије морали радити и на основу тих грешака. А у преводима има и стварних, и штампарских грешака, а и изостављених места, што све на крају књиге није исправљено.

Истичући да су у збирку уношени искључиво документи који осветљавају покрет „у широким линијама општег значаја", а да се за детаље историчари морају обраћати архивама, уредништво ипак није могло да се строго држи тога правила, па је у збирци објавило и читав низ докумената који садрже и извесне детаље. И, нама се чини, да је оно у том погледу поступило правилно, јер се без познавања карактеристичних детаља историски догађаји не могу сликати и објашњавати ни „у широким линијама општег значаја". Објављујући извесне детаље уредништво је поступило правилно и с обзиром на чињеницу да до детаља које архиве крију није увек лако ни доћи, па ни до оних које крију наше архиве, да се о странима и не говори. Јер како да се архивама у Београду и Новом Саду на пр обраћају научни радници из унутрашњости Војводине и Србије, када они за сваки податак који им је потребан морају остављати своја

места боравка и долазити у Нови Сад или Београд да би у њиховим архивама проводили дане, а можда и недеље и месеце, за што они редовно неће имати ни довољно времена, а ни материјалних средстава да то остваре. А то ће бити случај и са научним радницима из Новог Сада и Београда који се ради истраживања архивских детаља морају, можда, недељама и месецима задржавати у Београду, Новом Саду, или Карловцима. Зато мислимо да су овом збирком требали бити обухваћени сви документи који се на покрет односе, па и они који га осветљавају у извесним детаљима, претпостављајући да су ти детаљи за осветљавање појединих догађаја покрета од некога значаја. Јер баш такви детаљи, како се зна, осветљавају догађаје и људе често са више светлости него хрпе докумената од такозваног општег значаја. Ми, према томе, замишљамо збирку докумената толико потпуну и свестрану, да би историчар само на основу ње могао правити исцрпне студије не само о општим линијама покрета, него и о његовим појединим питањима, не напуштајући такорећи свој радни кабинет.

А таква збирка докумената о покрету 1848—49 г. могла би се без сумње дати. Главни уредник оправдано каже да би се само на основу 864 документа које је објавио Тим у своје две књиге могла дати историја покрета сасвим друкчија од оне какву је на основу тих истих докумената дао Тим. Зато нам не изгледа правилно ни то што у збирци нису објављена и сва писма Илије Гарашанина која се на покрет односе, него је уредништво и она Гарашанинова писма која је прикупило и имало у рукама уступило да се објаве у збирци са његовим осталим писмима. У збирци није објављено ни неколико писама Гарашанинових која је објавио Тим у својој збирци, која су од особите важности и занимљивости, док је из збирке писама Гарашанинових упућених Јовану Мариновићу, која је објављена 1931 г., прештампано под бр. 83 његово писмо Мариновићу од 4 априла 1848 г. Нама се зато чини да би у II серији грађе коју уредништво спрема требало објавити не само чланке и брошуре који су писани за време покрета, него и чланке и мемоаре који су писани после покрета, нарочито у војвођанским дневним листовима, до којих се данас ни у Београду не може доћи.

Има још случајева у којима уредништво, мислимо, није поступило доследно. У предговору главни уредник пише да је у збирци штампан и низ извештаја о случају Кнеза Милоша Обреновића у Загребу, „јер су Милошеве намере да изазове династички преврат имале одлучног утицаја на став српске владе према покрету војвођанских Срба". Зато је у збирци објављено дванаест докумената који се односе на тај случај, од којих су три прештампана из Тима, они под бр. 226, 232, 306. Али сем та три Тим је објавио још читав низ докумената о томе случају који још и са других страна осветљавају Милошеве и Михаилове намере да се пребаце у Србију, па је, мислимо, и њих требало објавити. То су документи које је Тим објавио под бр. 166, 167, 169, 170, 203, 242, 288, 302.

Ручно писмо краља Фердинанда од 7 маја 1848 г., којим је Границу подвргао мађарском министру војном, изазвало је у граничарским пуковима читаву револуцију. „Нећемо живи под Мађаре, наше највеће непријатеље и тлачиоце", чуо се поклич после тог краљевог писма кроз све граничарске пукове, па и у шајкашком батаљону. На многим местима војни заповедници нису смели краљево писмо војницима ни прочитати, а где су га прочитали јављали су се међу граничарима протести и немири који су и краљу, и војним заповедницима, и министарству задавали највеће бриге. У вези са краљевим писмом никао је и читав низ одлука, краљевих, министарских, као и одлука војних команданата аустриских. Њима је са једне стране био циљ да изађу у сусрет Мађарима, а с друге да код граничара стишају немир и незадовољство. Из тих краљевих одлука види се још да се он само под притиском Мађара одлучио да Границу подвргне мађарском министру војном, али да се услед врења међу граничарима колебао, био приморан да своју прву одлуку ублажава, донекле преиначује и довија се како да граничаре стиша и задовољи. Ни Латур, Фердинандов министар војни, ни главни војни заповедници Пире и Храбовски нису били са краљевом наредбом сагласни па су оклевали да је изврше, изговарајући се да се граничари буне, а Храбовски је молио краља да извршење наредбе одгоди. У вези са подвргавањем Границе мађарском министру војном у збирци је из Тима преведено девет докумената, али с обзиром да су и остали документи страног порекла, чији се оригинали чувају по страним архивама, ми мислимо да је из

Тима требало објавити још неколико докумената који до краја и у пуној светлости објашњавају буну граничара у покрету. То су документи који су у Тиму објављени под бр. 80, 81, 83, 101, 171, 172, 173, 177, 179, 206, 235, 323.

Има још читав низ докумената које Тимова збирка садржи, а који су за осветљавање појединих питања из овог периода покрета од особитога значаја. Ни за њих не можемо претпостављати да у збирку нису унесени зато што је уредништво сматрало да не претстављају документе од важности, него, вероватно, опет због тога што су они већ унесени у Тимову збирку. Али што вреди за остале документе, вреди и за ове. Будући да је већини наших научних радника до Тимове збирке данас немогуће доћи, њима ће и ови документи већином остати и даље недоступни. То су документи објављени у Тиму под бр. 21, 22, 41, 53, 56, 58, 62, 66, 74, 77, 78, 89, 96, 104. 110, 116, 117, 123, 124, 128, 133, 136, 160, 178, 181, 214, 225, 227, 229, 230, 233, 236, 238, 246, 251, 258, 266, 274, 275, 280, 281, 285, 29 308, 310, 311, 312, 313, 321, 335, 336, 338, 342, 347.

Документи који нису прештампани из Тимове збирке, него које је уредништво само прикупило односе се на најразноврсније питања која за покрет имају значаја. Ту су у првом реду захтевања појединих општина и граничара, национална, политичка, црквена, а нарочито аграрна, као и она која стоје у вези са укидањем урбаријалних односа. У збирци су објављена захтевања кметова манастира Шишатовца; Општине Добановаца и неких других села у близини Земуна; граничара Петроварадинске регименте; српског народа са територије Немачко-банатске регименте; Тителске општине; Новосадске општине; кметова митрополиског даљског спахилука; Општине Горњег и Доњег Ковиља; Путинаца, Шимановаца, кметова манастирског села Крушедола; Општине Марадика; Добринаца; Негославаца; Каменице; кметова манастирског села Шишатовца против архимандрита П. Јовановића који није хтео да призна нове законе о укидању феудалног односа. У збирци је објављен и анонимни проглас упућен народностима у Банату да дигну устанак ради збацивања феудалног поретка. Остали документи којих у Тимовој збирци нема, допуњују, или у другој светлости претстављају питања која већином чине предмет и докумената објављених у другој и трећој књизи Тимове збирке.

Сем предговора о историјату ове збирке главни уредник је објавио и расправу у којој је дао своја схватања покрета из 1848—49 г. Он је тачно истакао да је покрет у своме зачетку и напредовању пролазио кроз три фазе. Кроз прву, у току марта 1848 г., када су многобројне српске општине, својом одлуком и иницијативом, постављале националне, политичке и аграрне захтеве. Кроз другу, после одржане Мајске скупштине, када се покрет претворио у народноослободилачку борбу која почиње одбраном Карловаца услед напада Храбовскога, и организовањем народне власти у виду народних одбора и народне војске. Најпосле кроз трећу фазу која се отвара почетком аустриско-мађарског рата, када покрет губи народно обележје, јер се српски устаници претварају у редовну царску војску и укључују у династички антимађарски фронт.

Крајњи закључци до којих је Перовић дошао оцењујући српски покрет 1848—49 г. своде се на то да је он у историји европске револуције одиграо реакционарну и контрареволуционарну улогу. Перовић мисли да је и избор Стевана Шупљикца за српског војводу и Јосипа Рајачића за патријарха значио победу реакционарних елемената у српском народу. Чак и захтев за стварање аутономне покрајине Војводине био је по Перовићу реакционаран, јер није био на линији напредног покрета који тежи за револуционарним уједињењем свих раскомаданих делова народних у једну националну целину. А реакционарна је била и београдска српска влада, иако је њен члан био и Илија Гарашанин, према чијем *Начертанију* је Аустрију, заједно с Турском требало рушити и од њихових делова изграђивати велику југословенску државу.

И о револуционарности српског и мађарског покрета Перовић је дао своја гледишта. По њему српски покрет 1848—49 г. одиграо је реакционарну и контрареволуционарну улогу, док је мађарски, иако зачет као реакционаран, постао део европске револуције, јер је заузимао непомирљивији став према Бечу као једном од центара европске реакције. Ипак, остало је у том Перовићевом гледишту необјашњено како је један револуционаран покрет, који је према народима Угарске поступао крајње реакционарно и шовинистички, могао на европском терену револуције постати носиоцм праве револуционарности и истин-

ског слободњаштва самим тим што се против Аустрије борио за политичку самосталност Мађара. Али који се у исто време није одрицао намере да народе у Угарској, пошто се једном Аустрије ослободи, не само и даље поробљава, него и ради на њиховом коначном помађаривању и уништењу, како је доцније, после 1867 г., када су Мађари помоћу Аустрије дошли до силе и моћи, стварно и било. Исто је тако код Перовића остало необјашњено како је српски покрет 1848—49 г., који је у првој и у другој фази, како он каже, био истински либералан и слободњачки, и био уперен против мађарских мегаломанских, поробљивачких и асимилаторских планова, могао на европском терену постати реакционаран, само тим што је у трећој фази вођство српског народа, а не и сам народ, отишло у реакцију.

А ако између Срба и Мађара у току покрета није могло доћи до измире и заједничке акције, за то су Срби најмање могли понети кривицу. Сви документи које је о том питању објавио Тим доказују да је споразум и измиру увек ометало мађарско вођство на челу са Лајошем Кошутом. Он, како његове изјаве све одреда доказују, није Србе никако хтео признати за народ, јер они на тлу Угарске нису имали своје територије, а народ без територије никада није по Кошуту могао бити народ. А територију, да би могли постати народ, Кошут Србима до краја није хтео признати. Ни онда, када су руске трупе половином 1849 г. већ дубоко биле продрле на угарско тле.

Д-р Јован Савковић

НИКОЛА РАДОЈЧИЋ: СРПСКИ ИСТОРИЧАР ЈОВАН РАЈИЋ

Посебна издања Српске академије наука књ. CCIV, Београд, 1952.

О Јовану Рајићу као историчару писано је до данас релативно много, у сваком случају далеко више него о осталим српским писцима XVIII века, изузев о Доситеју Обрадовићу. Високо цењен за живота, можда и прецењиван од неких својих савременика, Јован Рајић је од извесних наших модерних књижевних и културних историчара и критичара неправично омаловажаван, негиран и несхваћен. У овоме су можда најдаље отишли Јован Скерлић и Васа Стајић. У своме делу *Српска књижевност у XVIII веку* (1909), у поглављу о Јовану Рајићу, Скерлић је дао овакав суд: „Уствари, Јован Рајић био је врло трудољубив, врло вредан и плодан писац, који је корисно радио на неколико поља, али свуда без оригиналности, без дубине књижевног талента, не оставивши за собом ниједно дело од трајне вредности". Анализирајући и побијајући овај Скерлићев суд са аргументима у руци, Радојчић је дошао до овога закључка: „Завршни суд Скерлићев о Рајићу стварно је један клише, примењиван безброј пута на непоћудне и несхваћене писце. Опасност оваквих судова не лежи толико у њиховој погрешности колико у опасности за понеке читаоце, код којих може изазвати илузију као да нешто знају о предмету који је и самоме писцу остао неприступачан".

Радојчићев критички осврт на суд Васе Стајића о Рајићу још је карактеристичнији. У свом чланку *Јубиларна година Војводине* (*Летопис*, 309, 1926) и у *Новосадским биографијама* (IV, 1939), Васа Стајић се осврнуо и на Рајићев рад као наставника географије. Критички рашчлањавајући и научно побијајући Стајићеве произвољне хипотезе, Радојчић с разлогом констатује:

„Велико занимање за Рајићев наставнички рад потакло је Васу Стајића да прегледа Рајићеве напоре око географије, како би утврдио да ли је писац уџбеника био напредан Европејац или каскало за средњовековним схватањима. Овако постављено питање сведочи о наивном неискуству Стајићевом за питања ове врсте. Он је, наравно, нашао доказа и за први и за други Рајићев став, те се чудио, на једној страни, Рајићевој научној напредности, а на другој се снебивао пред његовим лаковерним сујеверјем. Но ту нема ништа за чуђење. Рајићеви састави из географије и астрономије настали су у тек превађеној другој половини XVIII в., а треба прегледати, на пр., напредне часописе из почетка XIX в., и то у напреднијим срединама од српске, па да се види како су прогресивна научна схватања у истим бројевима истога часописа помешана с лаковерним сујеверицама из давног Средњег века. Рајићу се пребацује и иначе с много уображености добронамерног али необавештеног света да је био сујеверан, дакле не напредан. При томе се не држи на уму како је он сам писао о необразованим свештеницима да „ходе по тами незнања. Прилежно слушају сујеверства и бабије басне и скаске, и верују да је тако". Међу најдир-

љивија и најискренија места у *Историји* спадају Рајићеви уздаси о тешкоћи борбе против реакционарних тенденција, против, како је пластично писао, „заматорелих схватања" свуда, а код Словена нарочито... Само незнање или непромишљеност могу довести до пребацивања управљених Рајићу да је, тобоже, био противник напретка. Не, он је горео од жеље да своје ђаке види међу најнапреднијима".

Безмало цео Рајићев мукотрпни живот, његови многобројни сукоби са нашом црквеном хијерархијом, почевши од примитивне калуђерске братије манастира Ковиља па све до рафинираних епископа и митрополита, његова дугогодишња тешка и очајничка борба против „ужасавајуће поворке незналица, лакомаца, пијанаца, клеветника, кукавица, насилника и овима сличних", и уопште целокупан његов човечански лик речито сведочи да је Стајићева хипотеза потпуно произвољна, јер Рајић не само да није био конзервативан, него је, баш напротив, за своје време и за своју средину био прогресиван. По себи се разуме, ни Рајић није могао да се ослободи неизбежних противречности свога доба, свих оних специфичних и карактеристичних идејних супротности једнога прелазнога временског раздобља и једнога друштва које се налазило на раскрсници између дотрајалог феудализма и надирућег капитализма у првој фази његовог развоја. Али, посматран као једна органска целина, у одређеним историским условима, Јован Рајић ни у ком случају није био противник напретка. Штавише, читав Рајићев живот, који је Радојчић зналачки и документовано приказао у свима његовим фазама и манифестацијама, дизањима и падањима, унутрашњим борбама и спољашњим одразима, јасно показује да је у историском развоју српске националне мисли и културно-просветних прегнућа и стремљења, не само у Војводини него и у осталим српским земљама, Јован Рајић био позитивна појава, која је знатно допринела нашем општем друштвеном напретку, политичком изграђивању и културном уздизању.

Расправљајући о концепцији Рајићеве *Историје*, Радојчић истиче да је „основа Рајићеве концепције" — истинољубивост. Сам Рајић је писао да је дужност историје „просто и праведно описати приключенија". Као човек свога времена, који је ишао у корак са прогресивним струјањима XVIII века, Рајић је главне идеје просветитељске филозофије плански уносио и у своју *Историју*: „Поклоник идеје Просвећености, он је као битну црту своје концепције историје неуморно истицао као основно мерило сваке људске делатности општу корист, оно што се данас зове развијен и делотворан социјални смисао". Радојчић наводи одмах низ конкретних примера. Такође сасвим у духу тадашње просветилачке филозофије, и Рајић је у своје дело уплео низ рефлексија о значају и вредности науке и културе, с једне стране, док је опет, с друге стране, оштро жигосао разне појаве непросвећености и варварства. Радојчић је отворено признао да је Рајић „успео да се високо испне изнад просечних историчких дела XVIII в. и да с васпитним сврхама своје *Историје* не упропасти њен научни карактер". После критичке анализе структуре и композиције Рајићеве *Историје*, Радојчић долази до закључка да Рајић „није могао композицију своје *Историје* спровести само према научним законима". У условима у којима је рађена, сасвим природно, композиција није могла да задовољи научно мерило.

У критичком осврту на изворну грађу и литературу, употребљену при изради Рајићеве *Историје*, Радојчић је успешно разбио дуго одржавану легенду да је Рајићева *Историја* само извод из *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића. На основу брижљиве анализе, Радојчић је доказао да Рајићева *Историја* није никакав извод, него самостално дело, израђено на основу напорног тражења, проналажења и проучавања српских, византиских, угарских и западњачких историских извора. Иако није успео да пронађе и простудира све историске изворе и премда није консултовао сву тада познату историску литературу, Рајићева *Историја* је знатно превазишла Бранковићеве *Хронике* и претставља осетан напредак.

Радојчић је показао, на самим конкретним примерима, како Рајић није преписивао историске изворе, до којих је долазио, него да их је увек прво подвргавао брижљивој анализи и критичком проверавању. Рајић није волео произвољне хипотезе, него је увек тражио да, по могућству, свако своје тврђење поткрепи веродостојним изворима. Био је неповерљив према народној традицији као историском извору. Клонио се фразирања и „многоглагољивости". Радојчић је овако резимирао свој суд о Рајићевој историској критици: „Нема сумње да је Рајићев критичарски метод

у понеким својим деловима и видовима застарео, али у њему има и живих клица, незастаривих савета и вечно свежих потицаја за здраву научну критику, од чијег остварења зависи напредак целе српске критичке историографије".

Иларион Руварац, оснивач модерне српске научне историографије, поставио је скоро читав век доцније овакво конкретно питање: „После Рајића ко се озбиљно између Срба бавио с историјом свију Срба? Давидовић је *Забавником* забављао, Стаматовић *Пчелама* одушевљавао, а Видаковић и Медаковић препричавали Рајића сваки по свом начину..." Иако можда на први поглед претерано строго, овако постављање ствари има у себи много истине. Јер, Рајић је боље приказивао и правилније схватао српску историју не само од својих савременика, него и од многих наших доцнијих историчара, све до Илариона Руварца. Поред свих оправданих критичких замерака, Радојчић је Рајићевој *Историји* одао ово високо и заслужено признање: „Када се *Историја* Јована Рајића, по своме приказивању и по своме схватању, стави у коло савремене јој светске историографије, где су је српски савременици и желели сместити, онда она може издржати утакмицу, особито ако се узме на ум дотадашње стање српске историографије и тешке околности у којима је *Историја* настала".

У својој књизи Радојчић је бацио један ретроспективан поглед на све што је до данас писано о Рајићу као историчару, прво на оцене и критике о Рајићевој *Историји*, а затим на литературу о Рајићу као историчару. Улазећи директно у срж ствари, Радојчић је критички анализирао и наше и стране Рајићеве критичаре, прихватио шта је у њима позитивно и одбацио шта је нетачно, претерано ласкаво или одвећ неправедно. Он је све објављене судове свео на праву вредност, према савременим научним мерилима.

На крају књиге налази се неколико значајних архивских докумената о штампању Рајићеве *Историје* и једна анонимна немачка оцена о *Историји*, објављена 1797, а која је све до данас била тешко приступачна и слабо позната нашим историчарима, иако је врло карактеристична за ближе познавање и правилније разумевање става тадашње немачке историографије према српској историји и српској историографији.

Мислимо да ово дело академика Николе Радојчића претставља, у неку руку, коначан и дефинитиван суд наше савремене научне историографије о Јовану Рајићу као историчару. Можда ће даља архивска истраживања по нашим и страним архивима додати још који ситнији детаљ, који ће употпунити и заокруглити слику, али основни Радојчићев суд као целина остаће, без сумње, неизмењен.

Д-р К. Милутиновић

ЈАГОШ ЈОВАНОВИЋ: МАРКО МИЉАНОВ

Издање „Народне књиге". Цетиње, 1952.

Као трећа књига посебних издања Историског института Научног друштва НР Црне Горе објављена је историска и књижевна студија Јагоша Јовановића о великом црногорском јунаку, националном револуционару, борцу за народна права и талентованом приповедачу Марку Миљанову (1833—1901), после чије смрти исплеле су се читаве легенде, у којима се тешко распознавала права историска истина од националне мистике и романтичарске идеализације.

Писац се подухватио задатка да разбије легенду и каже пуну истину о Марку Миљанову, на основу архивских истраживања и историских испитивања Јовановић је исправио раније произвољне хипотезе, одбацио неправилне закључке, очистио његов лик од митских наноса и идеалистичких примеса, и осветлио га правом и истинском светлошћу. Посматран у својој средини и у своме времену, у земљи која му је дала снагу једнога Антеја и у народу чији је био најлепши израз и најверодостојнији одраз, Миљанов не само да није ништа изгубио од своје некадашње лепоте и привлачности, него је постао још изразитији, још ближи животу и стварности, још присниији и човечнији, него што је икада био. Читајући ово дело, ми видимо и доживљујемо епску борбу Марка Миљанова и његових Куча против турских феудалних угњетача, у датим историским условима; гледамо и пратимо како се развијала и изграђивала Црна Гора од мале турске вазалне области до независне балканске државе.

Писац нам је, са пуно нових конкретних појединости, реконструисао младост Марка Миљанова, његово прво четовање и његове прве везе са Цетињем у доба кнеза Данила. Од историског је значаја за даљи развој догађаја била битка на Грахову. Писац с разлогом вели: „Црногорска побједа на Грахову

(1858) имала је двоструки значај: збила је још јаче унутрашње револуционарне снаге, окупивши их око једног заједничког циља — ослобођења још неослобођених племена око Црне Горе и пружања помоћи раји у борби против феудалних окова — и Црна Гора је том побједом избила на видјело као чинилац о којему се већ морало водити рачуна приликом пречишћавања односа између великих сила и Турске". Са досад непознатим детаљима осветљено је освојење Колашина (1858), затим Љухарски и Лазорачки бој. То нису само обични описи битака, него истовремено и критичке анализе узрока и последица догађаја, увек на основу проверених архивских података.

Офанзива Омер-паше Латаса (1862) реконструисана је са низом нових појединости. За време ових бурних збивања Марко Миљанов се истакао као озбиљан чинилац у одбрани читаве Црне Горе; његов углед стално расте и он се све тешње повезује са главарима црногорских и североалбанских племена. Писац даје овакву карактеристику тадашњег значаја Миљанова: „Такав народни вођа, израстао из тешких услова сталне ослободилачке борбе, разуман и сналажљив, чврстог карактера и постојан у својим увјерењима и схватањима, водио је народ сигурном руком борца који зна шта хоће и зашто се бори и због тога је он и у свом племену и у читавој Црној Гори још тада био најпопуларнији црногорски војвода".

Почетком 70-их година поново отпочиње живље револуционарно врење у суседним областима Црне Горе, а нарочито у Херцеговини. Ово врење одјекнуло је широм читавог Словенског Југа, а у првом реду у Војводини. Писац вели: „У томе се нарочито истицао вођа Срба у Војводини Светозар Милетић, који је преко своје *Заставе* потстицао на борбу и на помоћ борби из свих наших крајева". Кнез Никола је настојавао да Цетиње постане центар читаве ове националноослободилачке акције, руковођене од Уједињене омладине српске у Војводини. Кнез Никола је због тога желео да истакнути чланови Омладине из свих српских крајева дођу на Цетиње „да ту заједно с њим, тајно, продискутују сва та питања". У првом реду помишљало се на Светозара Милетића, политичког идеолога Омладинског покрета, под чијим се руководством имала организовати национално-ослободилачка акција у подјармљеним турским провинцијама. Јагош Јовановић, на основу архивских истраживања, износи ове значајне и до данас непознате појединости:

„Светозар Милетић је тада био у затвору и требало је на неки начин створити везу са њим и придобити га за тај састанак. Поуздано се зна да је Милетић у то вријеме имао у затвору неку посјету организовану са Цетиња, а како је до ње дошло и преко кога, тешко је установити, само знамо да је двадесетак дана прије посјете Милетићу одржана на Цетињу једна конференција најистакнутијих народних главара под књажевим претсједништвом на којој је дискутовано о свим тим питањима, а нарочито у вези с Милетићем и његовим схватањима путева ослободилачке борбе. На тој конференцији (21 јула 1871) били су присутни између осталих (око 25 народних главара) и Јоле Пилетић, Миљан Вуков, Марко Миљанов, Пеко Павловић, Машо Врбица и др. Створен је том приликом и неки одбор, који су сачињавали седам људи, међу којима су били поред претсједника тог одбора Маша Вобице још и Марко Миљанов, Миљан Вуков и Пеко Павловић. Мало је вјероватно да је тај одбор формиран само за дочек гостију „поводом крштења црногорског престолонаследника", него мислимо да му је то била прилично прозирна фирма, а у ствари јасно се види да је тај одбор разрађивао план за отпочињање устанка у Херцеговини и у Доњим Васојевићима, прије него што стигну претставници Уједињене омладине српске како би се с њима детаљније разрадио и оформио. Управо, тада је постављена солиднија основа за сарадњу Црне Горе са Србима у Србији и Војводини посредством Уједињене омладине српске..."

У својој књизи *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874—1876* Мило Вукчевић каже: „Да би то постигао он (књаз Никола) се обратио преко повјерљива човјека, вођи војвођанских Срба Светозару Милетићу, који је тада тамновао у Вацу. Велики и истински патриота, Милетић је отклањао учешће својих људи у овом намјераваном раду, бојећи се да би изазвао подозрење намјесништва да ради за Петровиће, а против Обреновића. Пошто је истим путем Милетић убијеђен да се ту неће радити о избору Петровића или Обреновића већ о будућем раду за Српство, Милетић је дао пристанак и одредио делегате који ће учествовати у намјераваном раду".

Поставља се питање: ко је био тај тајанствени „повјерљиви човјек" који је

— по налогу са Цетиња — посетио Милетића у затвору? Ни Јагош Јовановић, ни Мило Вукчевић, не улазе у расматрање овога питања, него га остављају отвореним. По нашем мишљењу, тај „повјерљиви човјек" би могао бити, по својој прилици, сердар Перо Матановић, активан учесник у устанцима у Херцеговини и човек Милетићевог поверења. Бугарски историчар Иван Клинчаров, у својој студији о бугарском песнику — борцу и револуционару Христу Ботеву (Софија, 1910), објавио је, између осталога, и једно значајно Милетићево писмо, датирано у Вацу 7 јуна 1871, а упућено Љубену Каравелову, претседнику Централног бугарског револуционарног комитета у Букурешту. Из овога писма се види да је Матановић био веза између Цетиња и Милетића, с једне стране, и Милетића и бугарских револуционара, с друге стране, и да је обављао важне поверљиве мисије. На основу свега тога закључујемо да је, вероватно, баш Матановић био тај „повјерљиви човјек", који је у питању.

У својим даљим излагањима писац је, на основу аутентичних архивских докумената, изложио цео ток „већег рата", како су Црногорци називали рат Црне Горе и Србије 1876—1878 са свима његовим специфичним особинама и у свим његовим развојним фазама. После завршеног рата и Берлинског конгреса, Црна Гора је добила не само међународно признање своје државне самосталности, него и знатно проширење својих граница. Нове територије биле су и економски далеко активније од области старе Црне Горе, привредно неразвијених и пасивних. Ово економско снажење условило је формирање и материјално уздизање младе црногорске буржоазије, с једне стране, али истовремено и стварање градске сиротиње, с друге стране. Ово друштвено диференцирање нужно проузрокује све веће социјалне супротности између присталица старих и нових животних форми и изазива неминовне сукобе. Пратећи овај унутрашњи процес сазревања нових друштвених односа, писац констатује: „Сиромашни племеници и градска сиротиња у почетку се држе пасивно у том сукобу њихових главара и градских „ускогаћа", како је народ звао градску буржоазију, и старocрногорских властодржаца, али се постепено оријентише, како сељаци старе Црне Горе тако и племеници присаједињених крајева, према тежњама да се Црна Гора демократизује и да се уреди законодавство, које ће их заштитити од сваке самовоље".

Први, који су устали против кнежевог аутократског режима, били су активни борци, који су се истакли у ратовима за ослобођење и независност Црне Горе. Писац вели: „Национални револуционари, који су се развили у сталној ослободилачкој борби за раскидање ропских окова, остали су таквим и даље, мислећи с правом да само унутра демократски уређена Црна Гора може бити привлачна снага за још неослобођене народне масе и на тој основи они су повели борбу, сигурни у побједу, без обзира на непријатељски став књажев према њима и на сталне интриге против њих од стране књажевих људи". Први на ударцу био је највећи међу националним револуционарима Црне Горе — Марко Миљанов. Нико од народних главара није смелије и отвореније осуђивао оријенталну деспотију и личну самовољу кнеза Николе од Миљанова. Знајући његову велику популарност у народу, кнез је на све могуће начине покушавао да га придобије за себе и своју политику. Али, Миљанов је поносно одбио све његове покушаје са речима: „Ја нијесам твој коњ, господару, да за мене нема друге воље осим твоје. Имам својих пет чула, која ће твоја наређења увијек прво испитати воде ли ка добру, ако воде, Марко ће их тачно извршити, ако не, онда ми милостиво опрости ако се на њих не осврнем". Кнез Никола такве карактере није подносио, а његова околина још мање. Борба је била неравномерна и унапред осуђена на неуспех. Миљанов је то добро знао, али се ипак смело борио и против кнежевог апсолутизма и против дворске камариле, која није имала обзира ни према коме. Писац је оцртао све фазе, кроз које је пролазила ова борба, од својих првих почетака па све до свога трагичног краја: „Дворској камарили је било најлакше најгрубљим средствима отстранити своје противнике, а не да се с њиме рва у борби која се сваким даном развијала на њену штету, с обзиром што су народни главари били популарни у народу, па их је народ чувао од многих дотадашњих клевета. Али, Марко се дуго и успјешно (све до 1883) одупирао, одговарајући на клевете појачаном борбом против клеветника, све док коначно није развојвођен, лишен свих функција у државној управи и остао на своме Медуну, још популарнији него што је икада био . . ."

Последњих петнаестак година свога живота Миљанов је провео „на своме Медуну", са пером у руци, као књи-

жевник, иако до своје 28 године „није знао ниједно слово". Јагош Јовановић је пронашао једно писмо, које је Миљанов 1861 упутио Новици Церовићу, а које није било написано његовом руком и на које он „није ставио свој потпис него само крст". На другом једном писму, из 1874, Миљанов се већ потписује својом руком, али још увек „врло несигурном". Читати и писати научио је тек као зрео човек, из *Буквара* Николе Ђ. Вукићевића, тадашњег управитеља Српске учитељске школе у Сомбору. Већ 1877 Миљанов је писао песме.

Књижевни таленат Марка Миљанова од наших тадашњих истакнутих критичара први је уочио и признао Јован Скерлић, приказујући *Примјере чојства и јунаштва* (1901). „Књига старога и симпатичнога војводе — писао је Скерлић у *Српском књижевном гласнику* — и по једрини и по снажној мисли, и по високом етичном значају, и по стилу, пуном свежине и крепкости, најзад по некој великој и племенитој простоти којом све одише, једно је од најзанимљивијих дела што је српска књига у последње време имала". — У овој својој студији о Марку Миљанову, Јагош Јовановић је отишао још један крупан корак даље од Скерлића и бацио је нову светлост и на књижевно дело Марка Миљанова.

По квантитету књижевно дело Марка Миљанова није опсежно и обухвата свега четири списа: о Братоножићима (*Нова искра*, 1901); *Примјери чојства и јунаштва* (издање Чупићеве задужбине, 1901); *Племе Кучи у народној причи и пјесми* (издање Коларчеве задужбине, 1904); *Живот и обичаји Арбанаса* (*Летопис Матице српске*, 1905). Релативно мало по броју штампаних табака, дело Марка Миљанова је велико по својим унутрашњим, садржајним квалитетима. Јагош Јовановић је критички анализирао све његове списе, указао шта је у њима од вредности као литерарно стваралаштво, шта садржи података за етнолога, а шта за историчара и социолога.

На крају, споменућемо још само паралелу између Марка Миљанова, Митрова Љубише и кнеза Николе као писаца. Док су неки наши књижевни критичари покушавали да докажу да је Миљанов нижи не само од Љубише него чак и од Николе, дотле Јагош Јовановић, на основу упоредног проучавања, убедљиво доказује да је Миљанов „мјестимично јачи од Љубише, а свакако значајнији као књижевник од Николе I." Скрећемо пажњу нашим књижевним критичарима и литерарним историчарима на ову значајну паралелу.

Посматрана као једна органска целина, књига Јагоша Јовановића несумњиво претставља до данас најисцрпнију научно фундирану студију о Марку Миљанову, о добу у коме је живео, о друштвеној средини из које је поникао, и о племену чији је изразити претставник и носилац. Јовановићева студија је потврда и научно поткрепљење познатога суда Милована Ђиласа да је Марко Миљанов „један од најсветлијих, најљепших и најпотпунијих ликова у историји Јужних Словена".

Д-р К. Милутиновић

EUGEN BONOMI: SERBEN IN GROSSTURWAL-TÖRÖKBÁLINT.

Deutsche Forschungen in Ungarn, VI Jahrgang, Heft 2—4, Budapest, стр. 190—208.

Историски материјал, који се крије у архивама ван наше земље још није довољно испитан иако знамо да исте обилују њиме. Морађемо још много радити у архивама Италије, Аустрије, Турске, Мађарске и у другим земљама да бисмо осветлили многе странице наше прошлости. Стога нам је добро дошао сваки документарни материјал из страних архива, па и онај који проналазе страни научници а који се односи на нашу земљу. Да не би отишла у заборав и била изгубљена за нашу науку ми ћемо у продужењу у кратким потезима приказати интересантну студију базирану на архивским документима у вези живота нашег живља у срцу Мађарске, која је настала случајно у вези истраживања немачких насеља у Мађарској пре Другог светског рата. Историска грађа ове студије је интересантна и стога што нам износи на светлост дана страдање српског живља у Угарској после досељавања са патријархом Чарнојевићем услед прогона и насилног покатоличавања од стране будимских језуита.

Када је д-р Еуген Бономи, асистент Универзитета у Будимпешти, почео да истражује историју једне општине у романтичној околини Будимпеште, која на мађарском носи име Терекбалинт, а на немачком Гростурвал, он је по свом признању — о овоме ћемо опширније говорити касније — морао да констатује да је у овом месту раније био настањен претежно српски живаљ. У Терекбалинту је већ 1702 године била основана римо-

католичка црквена општина и од тог времена су вођене матичне књиге. Поред тога, поменути Бономи је пронашао у Државној архиви у Будимпешти и у архиви бискупије у Секешфехервару доста статистичких података о кретању становништва у овом месту, тако да је могуће, донекле, пратити бројни развој српског живља. Име Терекбалинт добило је ово место по мађарском војсковођи Терек Балинту који је овде имао имање и који је сазидао утврђен замак у XVI веку, па су га касније Турци разрушили.

Међутим, по мађарској статистици из 1897 године — ови подаци изнети су у лексикону *Палас* — ово омиљено излетиште становника мађарске престонице, које лежи поред пруге Будимпешта—Ђур у живописној и шумовитој долини, бројало је 2.400 становника Немаца. Још новија статистика од 1925 године изнета у лексикону *Реваи*, говори нам да је те године било у овом месту 3.728 Немаца и Мађара. Као што видимо у новијим мађарским статистикама нема више нигде помена о Србима. Ово место добило је претежно немачки карактер. Ми се сада с правом питамо који је био разлог нестанка српског живља из овог насеља у раздобљу од свега два столећа, када нам историски документи доказују да је ово место у почетку имало скоро искључиво српски карактер. Одговор на ово питање даје нам Бономи у својој горе означеној студији, о чему желимо у наставку да говоримо.

Бономи почиње своју расправу о прошлости Терекбалинта са напоменом, да и данас још становнике овог места понекад називају „Рацима" као знак да су овде још недавно становали Срби. Али Немци, данашњи становници овог места, „иако признају да су овде некада Срби становали, каже даље Бономи, ипак вам одмах узвраћају да су они данас нестали... Ми ћемо покушати, додаје Бономи, уколико нам то данашњи документи дозвољавају, да укратко опишемо словенску прошлост ове општине".

Испод танког слоја земље, по којој данас крочи немачка нога, леже костури оних Срба који су сматрали да ће у овим крајевима наћи уточиште испред прогона Турака. Али су се у томе горко преварили.

Бономи даље напомиње да мађарски историчари после одласка Турака обележавају Терекбалинт као ненастањено место. „У напуштено место Терекбалинт настанили су се у времену око 1694 Срби, констатује Бономи. Они су припадали оној групи бегунаца који су са патријархом Чарнојевићем дошли у Мађарску и продрли све до будимских брда. Већ у прво време, из 1696, налазимо два пописа становништва из којих се може закључити како су се становници звали, шта су поседовали, и како је углавном изгледао терен насеља. Ми овде *налазимо Србе* (Расциани) поред неколико Мађара. Они су становали, изузев судије . . . у земуницама".

Од архивских докумената, који се односе на становништво Терекбалинта. Бономи је нашао следећи попис становништва:

Хронолошки као први попис становништва Бономи наводи попис из 1696, дакле, приближно две године пошто су се Срби овде настанили. У то време Срби још немају презимена, а именом „Рац" обележавана је народност. И Алекса Ивић у својој *Историји Срба у Војводини* каже о употреби имена „Рац" следеће: „Велика је потешкоћа за истраживање живота српског народа Угарској што извори, почевши од друге половине XVI столећа, место сваког презимена називају Србе једноставно Рацима". Становници су скоро све Срби поред неколико Мађара. Документаг је Бономи нашао у Државној архиви у Будимпешти.

Затим следују пописи становништва из 1715 и 1720 године, који садрже имена глава породица оних домаћинстава која су плаћала порезу. Бономи је објавио сва имена која је нашао у овим пописима у Државној архиви у Будимпешти, па их је средио по абецеди и поделио на словенска и немачка имена.

Ту још увек налазимо двапута више словенских имена него немачких, а међу немачким именима налазимо и једног Мађара.

Свештеник Јосиф Битомски саставио је 1745 године извештај који је Бономи пронашао у архиви бискупије у Секешфехервару, у којем је побројао све становнике Терекбалинта, њих 805 на броју. Ту се спомиње да у месту живе Немци, Франци, Швабе, Далматинци, Хрвати и Словени уз неколико Мађара. Наравно, ову поделу на народности треба узети са највећом резервом, јер је католичка црква поступила ту према својим интересима. Бономи је из опширног пописа издвојио словенска имена, око 400 на броју. Дакле, у то време је словенски живаљ био пао већ на половину од укупног броја становника.

Бономи доноси и попис становника општине Терекбалинт из године 1853 у вези молбе Срба од 24-X-1853, који је

документ пронашао опет у архиви бискупије Секешфехервар. Овај попис носи наслов: *Попис душа у месту Терекбалинт римо-католичке вере који говоре илирским језиком.* Број се већ јако смањио а међу побројаним именима налазе се и таква која звуче страно као: Хорват Карољ, Раткаи Јанош, Херман Матијаш и др.

Као што видимо, карактер овога насеља био је по ослобођењу од Турака и Великом сеобом нашег живља у ове крајеве, крајем XVII века, скоро искључиво српски. Међутим, овај наш живаљ је брзо нестајао. У продужењу видећемо шта се десило почетком XVIII века, шта је водило изумирању и нестајању нашег живља у овом месту.

„Када су, тврди даље Бономи, 12 јануара 1701 године будимски језуити постали власници Терекбалинта, за становнике је почело ново раздобље. Језуити су прво позвали немачке досељенике, а затим су се устремили на православне Србе. *Ко од њих није хтео да пређе у католичку веру, није могао више опстати у овом месту.* Колико је њих тада прешло у католичку веру не може се тачно установити, јер се у актима могло пронаћи само неколико исељеника. Али изгледа да их је већина прешла у католичку веру, да би и даље могли живети у месту. Они су могли, можда, наћи уточиште у околним српским местима, али су изгледа веровали да ће их и тамо, раније или касније, снаћи иста судбина. На тај начин је језуитском реду успело да створи јединствену верску ситуацију, дакле, онакву какву су они желели."

Како је дошао до података о исељеницима из Терекбалинта, тј. о оним Србима који су избегли испред прогона језуита, Бономи нам казује следеће: „Границе атара места Терекбалинт биле су често предмет расправа. Ако се хтело тачно дознати где су биле старе границе, онда је то вршено тако што су саслушавана она лица која су границе добро познавала. По њиховим исказима је затим доношена пресуда од случаја до случаја. Ова документа у сваком поједином случају наводе и ближе податке о сведоцима, чиме се ми можемо добро послужити. Међу сведоцима, наиме, било је много и таквих који су били ово место *већ напустили* и настанили се на другом месту. Исељавање се, дакле, може донекле пратити на основу протокола." Овај начин доказивања граница појединих насеља био је у то време често примењиван, па и у Новом Саду.

На крају свог излагања о бекству Срба из места Терекбалинт по доласку језуита, основаног на архивској грађи, Бономи констатује на основу пописа становништва из 1767 у оближњој општини Будаер, који је пронашао у Државној архиви у Будимпешти, да су се неки Срби били настанили и у овом суседном месту. „Као што произлази из докумената, каже Бономи, налазимо неке избегле породице у суседној општини Будаер. Остале словенске фамилије које се у овом месту појављују током XVIII столећа, потичу исто тако сигурно из Терекбалинта."

Ми морамо овде узети у обзир и ту претпоставку да су се вероватно неке српске породице из тих крајева преселиле на подручје Војводине. О томе нам др Алекса Ивић у свом делу *Историја Срба у Војводини* на стр. 346 каже следеће: „Пошто су и остале појединости утврђене извршено је током 1702 и 1703 године стално насељавање Срба и коначно уређење потиско-поморишке Војне границе. Масе српских досељеника, које су се налазиле у привременим становима у околини Будима, Острогона и Коморана пресељене су из тих крајева и насељене у јужној Бачкој, у Потисју и Поморишју, те је тиме у знатној мери појачано српско становништво на земљишту данашње Војводине." Поред бекства у околна места, морамо претпоставити да је известан број Срба кренуо на југ да се настани у новој домовини у пределима данашње Војводине, о којима Бономи није могао наћи забелешке у архивама.

„О Рацима, закључује Бономи, отсада једва да се ишта може чути. Ми сретамо имена као: Хрвати, Далматинци, Словени, Шокци или једноставно Илири, чиме се желело означити српско становништво. Ко је католик, тај тек не може бити Србин. Не може се веровати да су језуити, изузев Немаца, дозвољавали да се овамо досељавају и други католички Словени. Уздизање словенског елемента није им, свакако, лежало на срцу. Они су више желели Немце да придобију. Било је, истина, и других словенских досељеника, који нису били Срби (Хрвати, Словаци, Чеси), али колико се могло доказати њихов број је био сасвим мален. И по околним местима око Терекбалинта били су настањени Срби (првобитно највећим делом православне вере) и Словаци. Одатле, дакле, нису могли притицати ни Хрвати, ни Далматинци. *Овде насељен словенски живаљ сматрао је себе стално припадником српског народа*, иако је власт (нарочито црквена) полазећи од като-

личке вере била другог мишљења... Тиме што су језуити укључили Србе у католичку верску заједницу, они су отсада узели на себе и обавезу да их васпитавају у црквеном и културном погледу."

Којом брзином су се Немци досељавали у Терекбалинт види се из раније наведене статистике из 1745 године, дакле, свега нешто преко четири деценије по доласку језуита. Тај однос броја српског живља према немачком порастао је на скоро 1:3 у корист Немаца почетком XIX века. Према једном документу који је Бономи нашао у архиви бискупије Секешфехервар, у Терекбалинту је било 1817 године 1220 становника, од тога 889 Немаца, а 331 „Илирац". Према извештају пароха Јохана Сакала од 15 јула 1829, опет сачуван у архиви бискупије у Секешфехервару, исте године било је у Терекбалинту 224 немачка и само 64 „илирска" брачна пара.

Када су Срби под притиском језуита примили у Терекбалинту католичку веру, њихова судбина је тиме била запечаћена. Српски језик је систематски свугде потискиван: из цркве, из школе и јавног живота.

Међутим, Срби нису одмах положили оружје. Они су се жилаво борили за свој опстанак. Прво је вођена борба око права у цркви. Требало је поставити у месту свештеника и учитеља који су говорили српски и немачки. Међутим, то није био увек случај. Тако од 1714 до 1722 године сретамо у месту пароха који није знао ни један други језик осим немачког. Звао се Томас Шуриан. Како Бономи тачно примећује, он је са српском децом морао разговарати вероватно само преко тумача. Срби су против њега улагали жалбе, те је и смењен 1722 године. Бономи је у актима наишао и на спор око једног црквеног крста. Срби су били осетљиви на своја права и жалили су се увек када су им иста била ускраћивана. Ту се радило у прво време најчешће о подели мисе у цркви између Срба и Немаца. Последње решење бискупа од 7 октобра 1858 требало је да смири духове за дуже време. Али се Немци нису с тим помирили. „Другог децембра 1869, казује нам даље Бономи, састао се општинско веће и донело закључак да се Србима чита од тог времена само еванђеље, а сваке треће недеље да се одржи и проповед, а да се уместо словенске мисе уведе мађарска. Срби нису хтели да присуствују овој седници, јер су били свесни о чему се ради. Касније је њих неколико позвано да им се саопшти решење. Срби, њих седморица на броју, чим су саслушали решење одмах су се удаљили. Протокол је достављен министру просвете, а овај је исти спровео бискупу на надлежност. Од тада није више ништа учињено у интересу оно мало преосталих Срба. Мешани бракови разорили су остатке овог народа. У цркви још и данас вам показују клупе на „рацкој страни" (лева страна), где су некада седели Срби. Данас у њима седе Немци."

И у школи су Срби били све више потискивани, што је водило сигурном нестајању становништва, које је говорило српски у овом месту. Последњи учитељ који је у овом месту учио децу српски, био је Јосиф Хубачек, порекло из Чешке. Он је радио као учитељ у месту од 17 априла 1838 до 1869 године. „После његове смрти, примећује Бономи, нису више српска деца у месту уживала наставу на српском језику". Тако је према статистици, коју је Бономи пронашао у архиви бискупије Секешфехервар, 1868 године било свега 12 „илирске" деце и 263 немачке школске деце.

Срби, који су били углавном сељаци, и Немци живели су у овом месту у почетку у строгој одвојености. Изгледа ла је то био случај све до почетка XIX века. У „горњем крају" становали су Срби, а у „доњем крају" становали су Немци. „Али, током времена, констатује Бономи, продрли су Немци и у српски крај. Из пописа „илирских" породица из године 1853, где су дати подаци и о кућним бројевима, може се јасно видети да није више постојао компактан српски крај. Куће у словенским рукама леже већ разбацане далеко једна од друге. Улица у којој су некад претежно Срби становали, зове се још и данас „рацки сокак", а носи сада званични назив: Зиманди—уца".

Срби су се, донекле, одржавали и женидбом из околних места, већином из области жупаније Фехервар. Тако је Бономи нашао да је у времену од 1702 до 1750 године у Терекбалинт дошло из околних места 42 младожење и 12 невеста словенске народности. Али ни то није много помогло. Српски живаљ у овом месту ишао је ка сигурном пропадању као биљка којој је корен сасечен.

Када је Бономи вршио испитивања историје овог места пре више од две деценије, нашао је да су у месту још њих четворо говорили српски и то:

Грга Гвозденовић, рођен 1865, његове две синовице Марица и Марта, и 67-

годишњи старац Стипа Миљковић. Изгледа, међутим, да је једини од њих Гвозденовић знао још добро да говори српски. Његова једина вежба у српском језику биле су црквене молитве, иначе у његовој кући се говорило немачки. Српске књиге се у месту не могу више наћи. Молитвенике на српском језику су становници, наводно, сахрањивали заједно са мртвима.

У овој својој расправи Бономи примећује да су Срби и поред прелаза у католичанство још дуго времена одржавали своје народне обичаје и ношњу. Коло је, наводно, играно још почетком XX столећа у месту, али су — како тврди Бономи — у последње време гајдаши и свирачи на тамбури долазили из других места.

„Језик, обичаји и ношња, завршава Бономи ову жалосну студију о пропадању српског живља у срцу Мађарске, као и начин живота, који се разликовао од начина живота Немаца — све је то једно извесно време стварало заштитни зид иза којег је словенско биће могло једно време да се одржава. Али процес прилагођавања немачком животу текао је све више и више. Постепено отуђивање још је више убрзало пропаст овог српског живља... У српској крчми у „рацком сокаку" већ одавно је све мирно. Коло више нико не игра, нити се чује тамбура и српске гајде, српска песма је изумрла... Стран и напуштен стоји још последњи надгробни споменик са српским натписом на општинском гробљу."

Овај надгробни споменик стоји иза мртвачнице близу ограде и носи следећи натпис:

ОВДЕ У КРИЛУ НАШЕ МАЈКЕ ЗЕМЉЕ МИРУЈЕ МАРИЦА КРИЖАНОВИЋ, УМЕРЛА У 27-МОЈ ГОДИНИ, 15-ТОГА НОВЕМБРА 1876.

Сава Давидовић-Зеремски

РАД ВОЈВОЂАНСКИХ МУЗЕЈА

Крајем 1952 године из штампе је изашла књига *Рад војвођанских музеја*, зборник чланака, извештаја са терена, приказа из археологије, историје, етнологије и природних наука, уз сарадњу скоро свих стручњака војвођанских и неких београдских музеја. У *Раду* су изнесени сви успеси војвођанских музеалаца од ослобођења до данас, сви њихови напори да музеји постану расадници културе и просвете у Војводини. Поред чланака из археологије, историје, природних наука, историје уметности и етнологије, у *Раду* се такође налазе чланци из музејско-конзерваторске проблематике. *Рад војвођанских музеја* изашао је у редакцији Рајка Веселиновића, Рајка Николића, Растка Рашајског и Мирка Шулмана. У *Раду* је највише заступљена археологија (јер се, углавном, на њој највише радило у војвођанским музејима), затим у подједнаким сразмерама чланци о осталим музејским гранама. Да бих дао јасну слику о *Раду војвођанских музеја* рећи ћу неколико речи о свим важнијим чланцима заступљеним у наведеним гранама.

Највећи број чланака и прилога је из археологије. Др Борислав Јанкулов у чланку „Утврђења Римљана и варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату" на основу стране и наше литературе описује прву појаву Римљана на територији Војводине, утврђивање њихових граница т. зв. лимеса, као и њихов однос према варварима. Затим износи детаљан опис римске војничке службе, њихово образовање, умешност, разноврсност у послу, издржљивост и најзад ветеранство тј. признање на пензију и добијање извесног дела земљишта на уживање. У описивању лимеса детаљно се задржава на утврђењима која су подизана против варвара, и које легије и колико војника је било у тим утврђењима. Све своје наводе поткрепљује археолошким ископавањима. Једном речју, дао је врло добро повезану слику о крајевима под Римљанима као и детаљан опис римске границе и односа са варварима. На крају, говорећи о бачким и банатским шанчевима, који су код нас познати под именом римских шанчева, доказује да су у Бачкој наведене шанчеве, под руководством Сармата, саградили Словени који су живели под њиховом влашћу, док су банатски шанчеви такође словенске рукотворине, које су градили за одбрану од Хуна и Авара.

Рајко Веселиновић, у чланку „Бронзана остава из Гаја", детаљно описује све предмете (242 комада) наведене бронзане оставе (оруђа, предмете практичне намене, украсе), одређује им време према сличним предметима који су већ публиковани, као и народ који је наведене предмете носио. Према упоређењу са сличним предметима, који су публиковани и који се налазе у другим нашим и страним музејима, и према хемијској анализи, Веселиновић наведену оставу датира у бронзано доба (850—650).

Бранко Гавела у свом чланку „Келтски опидум Жидовар" даје опширан опис

наведеног келтског налазишта. Гавела детаљно објашњава у које време и из којих разлога се келтско племе Скордиска задржавало на подручју између Карпата, Дунава и Тисе. На основу ископавања на Жидовару може се закључити да је то наш први праисторијски локалитет који датира у други век старе ере.

Марија Славнић у свом чланку „Предмети из античких гробова код Кузмина у Срему" говори о гробовима и предметима који су ископани за време изградње аутостраде Београд—Загреб. Нађени су бронзани крчаг, фибуле, земљани судићи, бронзана наруквица и друго. Из литературе и упоређивањем са постојећим предметима из војвођанских музеја, може се закључити да гробови код Кузмина припадају римском провинциском гробљу из IV века.

Драга Гарашанин, у чланку „Један преисториски суд у облику птице из Старчева", обрађује глинене судове који су рађени у облику птице. После детаљног описивања нађеног суда она исти упоређује са сличним већ публикованим фигурама и објашњава га као културни предмет (богиње плодности). Наведену фигуру фиксира у период бронзаног доба, који се у нашој земљи узима да је трајао од око 1500 – 800 године пре наше ере.

У извештајима са археолошких испитивања и откопавања износе се детаљни подаци о налазиштима, пробним и систематским откопавањима од ослобођења до данас. Познато је да данас на територији Војводине постоји петнаест музеја са опредељеним музејским подручјима. Сав рад војвођанских музеја, ради лакшег и потпунијег одређивања предмета, одвијао се колективно. Тако, на археолошким ископавањима, које ћемо овде према извештајима изнети, на преисториском насељу на Матејског Броду радили су: Р. Веселиновић, Ш. Нађ, Л. Надлачки, М. Милошев и Р. Рашајски. У извештају који је поднео Растко Рашајски, износи се детаљан опис свих облика радова на систематском ископавању са детаљним цртежима, снимањем терена и предметима који су за време ископавања пронађени. Такође су предмети научно обрађени и упоређени са већ публикованим предметима код нас и у иностранству. На исти начин је и управник Градског музеја у Суботици др Мирко Шулман дао извештај о „Сарматско-јазишким гробовима у Таванкуту и Масарикову", на ископавању које су вршили др Шулман, Н. Вуков и Л. Рока, и у којем описује нађене предмете у гробовима као: мали гвоздени ножеви, украсни предмети, фибуле у облику округле плоче са основом од бронзе (почетак I века н. е.), ђердани и гривне, грнчарија (разне посуде) из I или II века, златне наушнице (II период бронзаног доба), новац и друго.

У кратком чланку „Налази из Раковца у Срему" Рајко Веселиновић описује налаз једног добро очуваног водовода, римске опеке-цигле, распећа (фигурална пластика у камену) и друге фигуре које датирају од IX до XI века.

Кратке чланке из археологије такође су дали: Нестор Вуков о „Налазима из доба антике и сеобе народа у Молу и Ади", где говори о нађеној аварско-словенској (VI-VII век н. е.) и римско-варварској керамици (I или II век н. е.) приликом рекогносцирања терена на циглапама „Пионир" у Молу и „Петефи" у Ади; Бисерка Нађ „О гробовима из VI до VII века код Арадца у Банату", говори о нађеним предметима у гробовима (бронзани ланац, јеленски рог, новац Тиберија II Константина 578-582) и др.; Павле Веленрајтер у извештају „О словенској некрополи из VII до VIII века у Богојеву", детаљно описује радове на ископавању тога чувеног налазишта из раног средњег века. Он такође детаљно описује материјал у гробовима, начин сахране, као и све предмете нађене у тим гробовима: оруђе од кости, предмете за украс, бронзане фрагменте и фрагменте од костију; Рајко Веселиновић извештава „О ранословенским лончарским пећима и гробовима код Мошорина". Рекогносцирањем је констатовано 18 пећи. Од њих су четири откопане. Једна пећ је из праисторије, а остале три су прве лончарске пећи откопане код нас. Писац их прелиминарно датира у IX до XI век. Откопана су два гроба белобрдске културне групе X-XII века; Шандор Нађ даје податке о пробном испитивању Селишта код Тараша. Према нађеном материјалу датира Селиште у IX-X век. На основу литерарне грађе закључује да име Тараш потиче од старих Словена који су ту живели у IX и X веку.

Коста Петровић, у прилогу „Карловци и карловачка поља у римско доба", износи улогу Карловаца за време Римљана. Он уједно описује гробове и материјал у њима.

Много мање има чланака из историје.

Др Коста Милутиновић, у чланку „Нови Сад као жариште социјалистичког покрета 1872 године", износи поче-

так развитка социјалистичког покрета у Новом Саду кроз Друштво за радиност, као и појачан рад после доласка у Нови Сад социјалистичких првобораца Светозара Марковића и Васе Пелагића. У чланку се такође износе и размимоилажења између социјалиста и Милетићеве либералне странке која је у почетку подржавала социјалисте.

Лука Надлачки, у прилогу „Десетак у житарицама села Мајдана 1842 до 1844", говори о односима спахија и кметова и о давању десетка. На крају даје табеларни преглед висине задужења у натури.

Милан Милошев, у чланку „Прилог проучавању живота и рада руфета у Јужном Банату у XVIII и XIX веку", износи резултате досадашњег рада на прикупљању те грађе. Он целокупан рад дели на три дела: усмена грађа, писана грађа и производи заната. У врло интересантном опису износи живот и односе занатлија према калфама и шегртима, односе једног руфета према другом и односе српског према немачком руфету.

Заступљени су такође чланци из етнологије. Др Миленко Филиповић у чланку „Иконе на стаклу код Војвођанских Срба" објашњава развој ове гране народне уметности која се у Војводини појавила и развила у XVIII веку под утицајем запада. Врло су интересантни подаци о носиоцима ове школе сликарима самоукима и њиховој техници, карактеру и особинама њихових радова.

Вера Милутиновић, у чланку „Лецедерски калупи у музејима Војводине", даје, поред осталог, опис и фотографије карактеристичнијих лецедерских калупа из Војводине, а који су у наше крајеве донесени из Немачке и Аустрије или израђивани по њиховом узору. У вези с тим описује и начин прављења и врсте медених колача и њихову употребу у нашим крајевима.

Александар Стефановић, у чланку „О ровашењу и жигосању стоке у неким селима Северног Баната", износи како се и на који начин вршило жигосање и и ровашење стоке крајем прошлог века. Софија Димитријевић, у чланку „Лончарство у Сомбору" описује развитак и однос мајстора и калфи у лончарском занату, затим справе, начин израде и најкарактеристичније земљано посуђе. Рада Јованчић даје податке „О типовима и начину грађења колиба у селима Јужног Срема"; Стеван Дегрел „О шарању ускршњих јаја код Чанго-Мађара у Војловици" и „О народном предању код Мађара у Дебељачи о убијању старих људи"; др Шулман „О девојачким вашарима"; Јулија Бона „О гајењу и преради паприке у Хоргошу и околини"; Марија Ђурић „О намештању ћуле код Српкиња у Вршцу и околини" и Арсен Илић „О три банатска ћилима".

Природне науке су заступљене чланком Милорада Марчетића „Хербар Андрије Волнија у Карловачкој гимназији", у коме износи рад професора Волнија на сакупљању биљака крајем XVIII и почетком XIX века. Збирка се, углавном, сачувала до данас у Карловачкој гимназији. Поред Волнија и његове збирке Марчетић говори и о збиркама његових наследника: Глигорија Лазића, Румија, Д. Петровића и др. Поред флоре из околине Карловаца у збирци има и флоре страног порекла.

Надежда Бабић, у чланку „Односи учешћа и покровности животних облика на хигрофилним ливадама у околини Новог Сада", даје флористички састав и бројне податке учешћа и покровности животних облика за сваку асоцијацију посебно.

Овамо спадају и два чланка др Алдара Тришлера „О гњурцима и чигри", водоземним птицама.

Сем тога, у *Раду* су приказани и резултати досадашњег рада на заштрити конзервацији и рестаурацији културно-историских споменика на територији Војводине. На крају дати су прикази о животу и раду војвођанских музеја, о њиховим тематским изложбама, о стручној литератури из археологије, историје, етнологије и биологије, а такође је дата и библиографија музејско-конзервато - ске струке за Војводину у периоду од 1945 до 1951 године.

Ж. Куманов

ДОКУМЕНТИ О СВЕТОЗАРУ МИЛЕТИЋУ

Издање Матице српске, Нови Сад 1951.

Поводом педесетогодишњице од смрти и стодвадесетпетогодишњице од рођења Светозара Милетића Матица српска је објавила у књизи *Документи о Светозару Милетићу* леп број нових докумената из Милетићеве писмене заоставштине, коју је ставио на располагање Милетићев унук инж Светозар Милетић, а исто тако и из Државне архиве АПВ у Новом Саду и Државне архиве НР Србије у Београду.

Борба је за Милетића била смисао живота. Његова борба је била усмерена на више страна: против хрватских феудалаца и мађарона, против великомађарске феудалне аристократије и шовинистичке буржоазије, против Хабзбуршке династије и против последњих Обреновића, против царистичког режима у Русији, против немачке завојевачке агресије на Балкану и уопште против свега, што је кочило развој демократије у свету.

Предговор овој публикацији дао је *Бранислав Вранешевић*, у којем је нагласио потребу интензивирања рада у нашим архивима у сврху расветљавања наше прошлости. У свом чланку „Светозар Милетић и Српско народно позориште" Вранешевић је низом докумената из Државне архиве АПВ у Н. Саду приказао у новој светлости напоре Светозара Милетића у борби за оснивање и унапређење рада Српског народног позоришта у Новом Саду.

Др Коста Милутиновић, који нам је већ од раније познат својим расправама о животу и раду Светозара Милетића, написао је за ову збирку три студије са документарним подацима: „Младост Светозара Милетића", „Светозар Милетић као народни борац" и „Милетићева породична писма". У студији о Милетићу као народном борцу налазимо нове документе из којих се види колико је Милетић био трн у оку тадањем режиму. Колико су тадање власти водиле рачуна о Милетићу у жељи да га учине нешкодљивим код прве прилике види се из извештаја новосадског великог жупана, који су изнети у овој књизи: извештаји мађарској краљевској влади о Милетићевој вези са „сумњивим странцима", као и о „политичком састанку у Милетићевом стану". Ова сенка аустромађарске полиције пратиће Милетића све до смрти.

Др Милан Костић дао је, поред уводног чланка, три своја рада о Милетићу на основу изворне грађе: „Милетић и Јован Бошковић", „Арса Пајевић и Милетић" и „Милетићеве златице". Значајан је уводни чланак др Костића у вези нове грађе о Милетићу, где је уствари у крупним потезима изнет цео програм за „нов систематски напор у проучавању политичке и културне историје Војводине, у којој је Милетић, са својом странком, деценијама био на челу и водио одлучну реч".

У чланку *др Јована Савковића* налазимо интересантан документат из којег се види са колико је интереса наша омладина поздравила избор Милетића за градоначелника Новог Сада 1867 године, а *Коста Петровић* износи четири непозната документа о раду Светозара Милетића у револуционарној 1848/49 години.

Ова публикација докумената о Светозару Милетићу употпуњена је библиографијом радова о Милетићу, коју су саставили *Драгиша Полужански, Миленко Чампраг* и *Живко Апић*. Тиме је дата могућност да се служи досадањим радовима свакоме ко жели дубље да анализира и систематски проучава оне странице војвођанске историје када је Милетић стајао на челу политичког и културног збивања у Војводини.

Ова значајна публикација Матице српске *Документи о Светозару Милетићу* миого ће допринети да се још више осветли лик Милетића као борца за народна права и идејна струјања његова времена, а исто тако ће служити као потстрек за плодан рад у правцу даљег проучавања наше блиске прошлости.

Сава Давидовић-Зеремски

THOR HEYERDAHL: КОН-ТИКИ

(Превод Олге Московљевић, издање Просвете, Београд, 1952.)

Сем загребачког издања (1951) појавило се код нас и друго издање занимљиве књиге Норвежанина Тура Хејердала: *Кон-Тики*.

Ова књига не само да је сама по себи занимљива већ су и докази изнети у њој занимљиви и сасвим нови. Досада се у науци (код етнолога) о пореклу Полинежана и њихове културе мислило другачије: да су из Индонезије, Индије, Кине или које друге стране из Азије, али никако и из Америке. То се досада држало не само за могућно и вероватно, него и за једино и сигурно. Међутим, овај млади, и уистини одважни Норвежанин у својој књизи издатој 1948 (док је 1952 издао у Лондону и другу књигу: *Амерички Индијанци у Тихом Океану*, којом са још више материјала и упорније доказује своју главну теорију из књиге Кон-Тики) тврди да су делимично полинежански становници и њихова култура пореклом ништа мање и ближе него из старога Перуа.

Како је настала Хејердалова књига *Кон-Тики?*

Тур Хејердал је, као студент зоологије, боравио још пре рата на неким острвима Полинезије. Тада је запазио неке сличности између људи и култура

Полинезије и старог Перуа. Он пише књигу о вези та два подручја. Нико му не верује. Он се онда отискује сплавом са пет другова да (на један доиста необичан али експериментален начин) допре помоћу ветрова и морских струја из Јужне Америке у Полинезију. После неких сто дана то му је и успело.

Који су главни докази Хејердалови за ову нову теорију?

1. Код становника Полинезије сретају се легенде и приче да су њихови стари дошли са истока морем. Отуда је дошао сам њихов бог сунца Тики. У вези са овим писац наводи и писање шпанских освајача (XVI век) Перуа који су од тамошњих Инка тобоже сазнали како су њихови претходници, када су Инке овладале Перуом, заувек ишчезли некуда на запад, отискујући се за сунцем да га следе и да гдегод нађу мирнију земљу!

2. Писац тврди да у Полинезији одавно има становника беле комплексије, те да они свакако потичу од старинаца из Перуа, а за које легенда такође каже да су били беле боје.

3. У Полинезији се, пошто урођеници не знају за писмо, помажу чворовима на узицама исто онако као што су то радили стари Перуанци.

4. У ова два подручја, која писац доводи у везу, налази се и извесно биље заједничко за оба краја. Тако, батата (врста слатког кромпира), по мишљењу писца, донесена је у Полинезију, из Америке (Перу). Чак је нашао причу да ју је сам Тики донео када је овамо дошао са својом женом из старог завичаја! Штавише, на Новом Зеланду се прича да је батата овамо донесена сплавом! И што је најзанимљивије Полинежани ову биљку зову „кумара", исто као што су је звали и стари Перуанци! Слично батати било је и са тиквом „кими", чије се име такође одржало у оба ова подручја које писац везује.

5. Није то случај само са пореклом извеснога биља. Писац је пронашао и једно географско (месно) име „Небеско Око", које се јавља на обе ове удаљене стране! Ради се о именима висова.

6. Упадљиву сличност између старог Перуа и Полинезије чини и календар. И једни и други имају нову годину оида када се појаве Влашићи изнад хоризонта, који су иначе заштитници привреде у оба краја.

7. Као најупадљивија сличност између културе старог Перуа и Полинезије писцу су се учинили камени кипови огромних размера (високи и до 20 метара), које на Тахитима и Маркиским Острвима зову Тики. Писац тврди да је грађење оваквих кипова, тј. ова грана уметности, у Полинезију донесена као готова уметност из Перуа, јер у Полинезији није нигде нашао поступног развоја ове уметности (скулптура). Писац додаје да су те скулптуре у Полинезији потпуно истога изгледа као и скулптуре које се сретају код старих Перуанаца (скрштене руке на трбуху, танке усне као и у осталих белаца, издужене уши као што су их имали и сами градитељи њихови, досељени из Перуа).

То би били најважнији докази Хејердалови о пореклу културе у Полинезији. Штавише, он тврди да је први талас тих старинаца у Полинезију дошао из Перуа негде око 500 године, а други око 1100 године. На основи чега писац ово датира? Ту је он узео углавном два доказа. Прво: језици, односно дијалекти Полинежана су врло сродни. То значи да онч овамо нису дошли тако давно, јер би им се дијалекти иначе развили у посебне језике. Други доказ за такво датирање је народна традиција Полинежана, јер се, како писац каже, родословље појединих полинежанских група толико слаже у бројању генерација уназад све до Тикија, да му по (рачуну тачно!) излази да је њихово досељавање било око 500 године.

Да видимо сада да ли су ови докази тачни и да ли има неких против доказа пишчевој тези? Као главни противници Хејердалове теорије јавили су се одмах по изласку књиге стари фински етнолог Рафаел Карстен и бечки етнолог Хајне Гелдерн који иначе важи као добар познавалац истока и југоистока Азије и тамошњих култура.

За доказе под тачком 1 тешко би се могло рећи да су прави и научни докази. Писцу се све тако идеално подудара да испада да су заиста стари Перуанци некако организовано и у већем броју отишли испред навале дошљака (Инка), те да су се упутили на запад за својим божанством, сунцем! Претпоставимо да то и буде извесна организована сеоба али, колико се тек кракова морских струја одваја од оне главне којом је Тики једино и могао да стигне у Полинезију, а којом је и писац ове књиге препловио океан? Још је невероватније да су се ти отиснути старинци Перуа (беле расе) упутили у сиву неизвесност да би гдегод „нашли мирнији крај да се населе?" Било је много и ближих области у које су ти бегунци могли да се склоне а да не буду на домашају Инка, освајача.

Тврђење да Полинезија одавно има белих људи (и да су они из Перуа где је у старини било белих људи) није неки особит доказ, јер типова отвореније комплексије и кукастог носа има и на западу од Полинезије, у Индонезији, а то је много ближе него Перу на истоку. Штавише, први европски извештачи нису опазили у Полинезији неке сличности између Полинежана и белих раса. И на крају, ни до данас није довољно проучено питање „беле расе" код старинаца Америке.

Доказ да се и једни и други помажу чворовима исто тако је мало вероватан. У невољи се људи и у сасвим удаљеним подручјима служе истим средствима која не морају имати никаквих додира и никакве културне везе. Зар се и сада и на другим странама људи не служе тим прадавним начином?

За батату и једну врсту тикве које се јављају у Полинезији под истим именом као и у старом Перуу може се рећи да је то детаљ посебно занимљив. Као што су људе са њиховим сплавовима могли ветрови и морске струје да носе из једнога краја у други, те исте струје су могле да пренесу и извесно биље и њихово семење. Исто име овоме биљу зар се не би могло приписати и неким каснијим утицајима (ако се о утицајима у сваком случају ради)?

Географско име преведено код нас са отприлике „Небеско Око" за неки локалитет, а поготову када се ради о неком врху који се истиче изнад околине и који има већи поглед, скоро и није никакав доказ о везама два овако удаљена подручја. Сличних или и истих географских имена има заиста на разним странама, поготову за објекте сличне у физичко-географском погледу, који и сами по извесним својим одликама каткада намећу себи и одговарајућа имена код оближњег становништва Ово су не само могућности већ и чешће појаве.

Календарске сличности јављају се и код других. То су, уосталом, области које припадају истом климатском појасу и истој географској ширини. Зар исте прилике и услови не могу створити и истоветне и сличне појаве код људи и на разним местима? Поред тога, полинежански календар нема више сличности са перуанским него ли са оним из крајева западно од Полинезије, а који су знатно ближи. Упадљива је на пример недеља од десет дана која се срета и у Кини и у Полинезији исто тако као и случај са Влашићима.

Велика сличност за писца били су и камени кипови. Ако досада Хејердал није нашао поступног развоја ових скулптура у Полинезији, значи ли то да се и неће никада наћи? С друге стране сличне економско-друштвене прилике зар нису могле створити и сличан ступањ и облике уметности и религије? То што су ти камени кипови грађени, како пише Хејердал, само каменим оруђима (јер за друга стари Перуанци нису знали) није такође никакав пресудни доказ. Познато је да и на западу од Полинезије и данас има људи који се служе и каменим оруђем. Зар се опет не би никада могло десити да нека људска група, однесена далеко од завичаја, а немајући тамо одговарајућих руда, сасвим пређе, заправо да се врати из металнога на камено доба?

Доказивати пак на основи тога што су полинежански дијалекти сродни да су они доскора били и заједнички језик, и то донесен из Перуа, то је уистину проблематично. Паул Ривет је већ вршио проучавања језика од Индије и Меланезије, па налази сродности у овим језицима са језицима Полинезије. Гелдерн чак тврди да језици Полинезије лингвистички и немају сродности са језицима Ам. Индијанаца.

И на крају, изводити тачно датирање досељавања становника други крај само на основи традиције, па макар како се та традиција добро држала, најблаже речено несигурно је и ненаучно. Код нас например родовско-племенске традиције чуване су по три-четири века, али их нико и никада није сигурно узимао као неке историске чињенице. Традиције се узимају као помоћ а никако и као главна документација. Утолико пре традиција која иде петнаест векова уназад! Још када се зна да традиција хоће каткада да улепша и дотера извесна причања у вези са историјом.

После свега овога намеће се питање: шта је уствари Хејердалу успело да докаже?

Етнолози су засада још шкрти и кажу да је он једино успео да покаже да су везе између Јужне Америке и Полинезије (иако удаљене око 8.000 км.) биле могућне и сплавовима Друго, после овога подухвата заиста је, и то драстично, доказано да и ветрове и морске струје често ваља имати на уму када се ради о томе да се утврди генеза неке културе и уопште везе удаљених крајева. Како би се иначе и Малајци нашли на Мадагаскару? А да се и дуже може остати на води и без воде и резервне

хране то је умногоме и могућно. И стари народи су знали да добију нешто воде из уловљених риба коју су могли без опасности да пију. Пре неколико месеци један француски лекар (Бомбар) препловио је Атлантски Океан на гуменом чамцу хранећи се само месом риба и добијајући воду из њих (употребљавао је помало и морске воде).

Научни аргументи којима Хејердал оперише засада су још недовољни и неубедљиви да би му се могло и поверовати. Он ускоро одлази на острва Галапагос која се налазе у екваторској зони на северозападу од Јужне Америке, где ће вршити археолошка испитивања. Можда ће бити каквих података у том погледу и са ове његове турнеје, јер су ова острва уствари на путу из Перуа за Полинезију.

Метод рада нашега писца у основи је добар: користе се многе науке. Али „баратањем" са више наука млад човек се излаже опасности да утолико пре и више греши. Стари стручњаци му пребацују да се он олако и као неки несташко лаћа многих наука (зоологија, археологија, етнологија, митологија . . .). У сваком случају мора му се признати велика одважност као и оригиналност у доказивању своје тезе.

Књига Хејердала (и уз њу Хесебергова књижица са прекрасним и духовитим цртежима) добро је преведена, јасним стилом и лепим језиком. Срећна је у овом случају околност да је књигу једног етнолога код нас преводио такође етнолог.

Књига Хејердалова занимљива је не само као путопис са доста пластичних приказивања и узбудљивих описа, већ и са смелим и новим доказивањем једне доиста интересантне проблематике: порекла култура.

Опрема књиге је солидна и укусна.

Др М. Р. Барјактаровић

РАДОСЛАВ Љ. ПАВЛОВИЋ: КУЛИЗЕ — ПОРЕКЛО И СТАРИНА

(Гласник Етнографског института САН, I, 1—2, стр. 9—36, Београд 1952)

На основу резултата сопствених посматрања и података из научних радова писац говори у овој студији о пореклу и старини породица званих Кулизе. Број ових породица је велики и оне живе разбацано по разним областима Југославије: у Подибру и Гокчаници, Рожају, Лепеници, Јасеници, Копаонику, Белици, Рашкој, Моравичком Старом Влаху, Војводини итд.

Изгледа, како истиче писац, да је земља-матица Кулиза предео око Бојане, Скадра и Пилота у старој српској држави у коме се мешао балканско-романски, арбанашки и словенски елемент. Из поменуте старине Кулизе су се кретали не само у Србију, већ су ишли у Црну Гору, Херцеговину и у друге области. Кулизе који су по славама мратинци, светоминци и светодечанци себе сматрају као крвни сродници. Остали малобројнији подаци у овом раду односе се на занимање данашњих Кулиза, на њихове телесне и душевне особине.

Рад Р. Павловића вредан је особите пажње јер се у њему детаљно говори о једном новом и врло занимљивом проблему из области миграција становништва на Балканском Полуострву. Наведени рад, како писац истиче, претставља само прилог за познавање Кулиза. Он треба да скрене пажњу будућим испитивачима на поменуту појаву и да се са новим подацима донесе потпуније решење.

Ј. Ф. Трифуноски

ЖИВАН СЕЧАНСКИ: ПОПИСИ СТАНОВНИШТВА БАЧКЕ ТОКОМ ОСАМНАЕСТОГ ВЕКА (ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВА)

(Посебна издања Етнографског института САН, књ. 3, стр. 223—417, Београд 1952)

У овом раду аутор је објавио интересантан и важан материјал који се односи на број, кретање и порекло нашег народа у Бачкој током XVIII века. Прикупљени материјал дели се у три групе и то на материјал жупаниских, општинских и црквених архива. Поред података о насељима Бачке, који се први пут објављују, донет је и незнатан део раније објављеног материјала, јер он са првим чини целину. Ж. Сечански је овим великим трудом пружио користан материјал онима који ће на терену вршити географска и друга научна проучавања.

Ј. Ф. Т.

БИБЛИОГРАФИЈА Д-РА МИЛАНА ПЕТРОВИЋА

А. БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА Д-РА МИЛАНА ПЕТРОВИЋА, КЊИЖЕВНИКА И ПРЕТСЕДНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ *

I *Посебна издања:*

1. 1907 — A szláv ó-tövű himneműek nominativusa tekintettel a himnemű deklinatiók fejlődés történetére. — Ujvidék, 1907 (докторска дисертација).

2. 1912 — Српска граматика с правописом, за трговачку и занатлиску омладину. — Нови Сад, 1912. — Стр. 127.

3. 1938 — Латинска синтакса, за класичне и реалне гимназије. — Београд, издање Геце Кона, 1938. — Стр 115.

4. 1938 — Наш национални парадокс. Један или два народа. — Нови Сад, 1938. — Стр. 114.

5. Без ознаке године: Српски правопис, за средње школе. Друго издање. Нови Сад — Стр. 96.

II У *штампи:*

Успомене (збирка мемоарских чланака, објављених у „Летопису"), у издању Матице српске, Нови Сад.

III *Спремљено за штампу, у рукопису:*

Српска синтакса (Опсежан научни рад. Животно дело Д-ра Милана Петровића).

IV *Чланци објављени у посебним књигама, (споменицама, итд.)*

1. 1913 — О просветним задацима наше народноцрквене автономије. (Говор о св. Сави, 1913). „Извештај Срп. прав. вел. гимназије у Новом Саду за 1912—13"; (стр. 81—83).

2. 1913 — Значај граматичке наставе. „Извештај Срп. прав. вел. гимназије у Новом Саду за 1912—13"; (стр. 5—15).

3. 1924 — Школе у Војводини. „Војводина", — издање новосадске секције Удружења југосл. инжењера и архитеката. Нови Сад, 1924.

4. 1936 — (О значају митологије). Предговор књизи проф. Александра Замуровића: „Митолошки речник". — Нови Сад, издање књижаре „Славија", 1936, IV—XXV.

5. 1937 — Сава Вуковић и Српска новосадска гимназија. „Прослава двестогодишњице од рођења Саве Вуковића, оснивача Српске прав. вел. гимназије у Новом Саду", Н. Сад, (стр. 5—10 и 20—31).

6. 1938 — Породични живот — који значи нешто више. „Споменица Васи Стајићу", — Нови Сад, 1938; (стр. 158—163).

7. 1945 — О Матици српској. У књизи „Матица српска данас". Нови Сад, 1945.

8. 1949 — Разговори с Васом Стајићем. (Место предговора). У књизи Васе Стајића: „Српска православна велика гимназија у Новом Саду". Научна издања Матице српске, књ. I. — Нови Сад, 1949 ; (стр. 5—43).

V *Сарадња на редакцији издања:*

1. Матица српска 1826—1926, Споменица Матице српске, — (О њезиној стогодишњици). Н. Сад, 1927 ; стр. 705.

2. „Споменица Васи Стајићу"; Нови Сад, 1938.

3. „Споменица ослобођења Војводине 1918". Нови Сад, 1929.

---

* Ова библиографија се даје поводом годишњице смрти Д-р Милана Петровића. Припремајући библиографију, аутор је прегледао заоставштину Д-р М. П. и није нашао никакве податке о покојниковом раду, нити списак радова. Према томе, библиографија је рађена само на темељу бележака ауторових, и вероватно није потпуна,

VI *Предавања:*

1. О Ст. Стефановићу, аутору „Уроша V"; в. приказ „Гласник Истор. друштва", Нови Сад, 1929, II, стр. 298.

2. О Змају; в. приказ „Гласник истор. друштва" 1929, II, стр. 465; и „Летопис МС", 1929, књ. 321, стр. 153—154.

3. О Хорацију („Квинт Хорације Флак", два предавања на Нар. универзитету у Новом Саду); „Глас Матице српске", Нови Сад, 1936, бр. 57—58, стр. 138.

4. О Ђури Даничићу. — Регистровано: „Гласник Матице српске", 1947, бр. 8, 15-XII-1947, стр. 2.

VII *Сарадња на Летопису Матице српске (чланци):*

Наша автономија и просвета; књ. 292, стр. 190—198.
Школе у Војводини (основне и грађанске); књ. 303, стр. 31—38.
Школе у Војводини, (забавишта и продужне економске школе); књ. 303, стр. 188—193.
Конгрес Професорског друштва; књ. 310, стр. 133—136.
За национални карактер Војводине; књ. 314, стр. 161—163.
Даничићев „Рат за српски језик и правопис"; књ. 361, стр. 151—161.
Историја Грческој литератури (оцена и приказ); књ. 362, стр. 115—118.
Отварање Војвођанског музеја и Галерије слика Матице српске; књ. 363, стр. 56—57.
Пред буру; књ. 364, стр. 189—207.
Летопис МС тридесетих година XIX века; књ. 365, стр. 233—258.
Тихомир Остојић као уредник Летописа; књ. 366, стр. 274—285.
Полит и Томић; књ. 366, стр. 368—381.
Београд или Загреб?; књ. 367, стр. 195—207.
Живи анахронизам; књ. 367, стр. 365—377.
Национализам и интернационализам једног ђачког нараштаја; књ. 368, стр. 180 - 193.
Величина Светозара Милетића; књ. 369, стр. 81—92.
Самртни ропац једне велике силе; књ. 370, стр. 88—103.
Банат; књ. 370, стр. 295—311.
Тихомир Остојић; књ. 371, стр. 181—201.

VIII *Остали часописи и листови:*

1. ***Мале новине***, Будимпешта, (дневни лист); Уредник 1900—1905. Објавио онде низ чланака из политике, литературе и привреде. — У „Рускосрпској библиографији" Дра А. Погодина регистровано је неколико написа само из 1903, из области руске литературе, несумњиво из пера уредника, који је у то време био и дописник познатог петроградског дневника „Новоје времја":

а) Стање здравља Лава Толстоја. (Белешка). „Мале новине", Пешта, IV, 1903 бр. 35, Др А Погодин: „Рускосрпска библиографија", књ. I, св. 2, стр. 342.

б) Забрањена драма Максима Горког „Ноћни азил" (На дну). — Белешка. „Мале новине", Пешта, IV, 1903, бр. 48; „Рускосрпска библ." I, 2, стр. 112.

в) Л. Толстој непријатељ јаког реализма у књижевности (Реферат). „Мале новине", Пешта, IV, 1903, бр. 57. „Рускосрп. библ." I, 2, стр. 342.

г) Постављење књижевника Владимира Татишчева за шефа главног одељења за штампу. (Реферат). „Мале новине", Пешта. IV, 1903, бр. 58; „Рускосрп. библ.", I, 2, стр. 242.

2. *Новоје времја*, Петроград, (дневни лист): Дописник за Аустро-Угарску: Нарочито живот Славена и Југословена, политички, привредни и културни преглед; 1900—1905.

3. *Трговачке новине, Нови Сад*, (недељни лист): „Лист Срба трговаца, занатлија и привредника, Гласник Српске трговачке омладине". (Уредник, 1907—1913. Уводни чланци, и разноврстан други материјал, — махом без потписа).

4. *Бранково коло*, Срем. Карловци: Чаково и Доситеј. — (Чланак), 1911, бр. 14—15.

5. *Српски лист*, орган Срп. нар. одбора, Нови Сад, 1918—1919: (Члан Редакционог одбора. Сарадња, махом без потписа).

6. *Јединство*, Нови Сад, дневни лист, (1919—1925): (Сарадња, махом без потписа).

7. *Дан* (дневни лист) Нови Сад, 1935—1941:

а) Културни значај наших општина; 1937, број 4; 6—10 јануара 1937, (божићни број, књижевни додатак).

б) Где би требало да је седиште словачке културе у Југославији? У Бачком Петровцу или Новом Саду? 1937, бр. 99; 1—5 маја 1937, (ускршњи број, књижевни додатак).

в) Импортирани идеали (о шездесетгодишњици Васе Стајића); 1938, бр. 94; 22—26 априла 1938, (ускршњи број, књижевни додатак).

г) Сени Лаке Миросављевића. 1939, број 5—9; 6—11 јануара 1939; (божићни број, књижевни додатак).

д) Проблеми школских зграда. 1940, број 5—8; 6—10 јануара 1940, (божићни број, књижевни додатак)

8. *Наш живот*, Нови Сад, месечни часопис војвођанске омладине, 1936—1938: О Васи Стајићу, (чланак).

9. *Културно привредни преглед Дунавске бановине*, Нови Сад: чланци:

а) Грађанске школе пољопривредног правца, 1937, св 5, стр. 121—122.

б) Почетак рада Просветног одељења народне управе у Новом Саду, 1937, св. 6, стр. 138—139.

в) Први кораци наше просветне политике у својој народној држави, 1937, св. 7, стр. 162—164.

г) Ка подржављењу основних школа у Банату, Бачкој и Барањи, 1937, св. 8, стр. 182—184.

д) Како су подржављене основне школе у Банату, Бачкој и Барањи, 1937, св. 9, стр. 198—199.

ђ) Наши предратни новчани заводи у Банату, Бачкој и Срему, 1937, св. 10, стр. 227—228.

е) Слабост нашег националног капитала, 1937, св. 11, стр. 249—250.

ж) Санација наших новчаних завода, 1938, св. 1, стр, 5—7.

з) Јулијанске школе, 1938, св. 2, стр. 34—35.

и) Оснивање статистичког института је национална потреба, 1938, св. 3, стр. 148—149.

ј) Наша пјатиљетка, 1938, св. 4, стр. 174—177.

к) Наша школска политика у Војводини после Уједињења, 1938, св. 7, стр 254—256.

л) Две лепе наше задужбине враћају се народу своме (Текелијанум и Ангелинеум) 1939, св. 8 (август), стр. 190—191.

љ) Једна лепа двестогодишњица која се не сме заборавити (поводом годишњице рођења Доситеја Обрадовића), 1939, св. 11—12, стр. 278—280.

10. *Гласник Историског друштва*, Нови Сад: Писмо Јована Бороте Глиторију Барушковићу, — (са подробним коментаром) ГИД. XII, 1939, стр. 241—242.

11. *Слободна Војводина*, Н. Сад, дневни лист, (1945, и даље): О фашистичким злочинима („рација у Н. Саду"), итд.

12. *Гласник Матице српске*, Нови Сад: Аманет Васе Стајића; 1947, бр. 2, 15. фебр. 1947, стр. 1—2.

Б. ЛИТЕРАТУРА О Д-Р МИЛАНУ ПЕТРОВИЋУ

I *Општа карактеристика личности и рада*

1. Кашанин Милан: Немоћ, приповетка [„Јунак" приче, адвокат и посед-ник Брановачки, то је Др М. П] *Срп. књиж. гласник*, 1—VI —1924, Нова серија,

књ. XII, бр. 3, стр. 161—171; (прештампано у збирку новела „Јутрења и бдења", Београд, 1926, на стр. 155 - 168).

2. Костић Др П. Милан: (Из циклуса) „Војвођански портрети": Др Милан Петровић (сећања, импресије, сведочанства), — (са сликом Дра М. П.). *Дан*, Нови Сад, 6 - I—1941, божићни број, (књижевни додатак).

3. Марић Светислав: Узор културног радника. (In memoriam). *Слободна Војводина*, Нови Сад, 17—VII - 1952, бр. 2380.

4. Милисавац Живан: Др Милан Петровић (Говор на погребу). *Летопис Матице српске*, књ. 370, стр. 178—180

5. Петровић Вељко: Др Милан Петровић. (Говор на погребу). ЛМС, књ. 370, стр. 180 - 182.

6. Радујков Радомир: Др Милан Петровић. (Говор на погребу). ЛМС, књ. 370, стр. 182—184.

II *Оцене и прикази Петровићевих радова*

а) Наш национални парадокс:

1. Dežman Dr Milivoj, „Obzor" Zagreb; 1938, уводни чланак.

2. Малин Фрањо: „Видици", Београд, 1938.

3. Под шифром: „Д": „XX век", Београд 1938, св. 8, стр. 470—471.

4. Spectator (Милутиновић Др Никола): „О нашем јединству или двојству", „Глас Матице српске", Н. Сад 1939, бр. 2, стр. 19—21.

б) Латинска синтаксе: Магарашевић Др Бранко, у „Гласнику Југосл. професорског друштва", Београд, 1940, св. 6, стр. 467.

в) Успомене: Токин Милан: „За мемоарску литературу"; „Književne novine", Београд, 10 VII - 1951, бр. 28.

г) Поједини чланци:

аа) О Сави Вуковићу: „Глас Матице српске", Нови Сад, 1938, год. V, бр. 92, стр. 172 - 173, затим „Летопис МС", књ. 351, стр. 473 (Ст. Јовичић)

бб) О школама у Војводини, (чланак из „Летописа") в. приказ у „Гласнику Истор. друштва", Н. Сад, 1930, књ. III. стр. 510.

вв) Чланак из инжињерске споменице „Војводина", о школама у Војводини, в. приказ; 1. „Летопис МС" 1924, књ. 302, стр. 80: (М. Б. Балубџић). 2. „Гласник Истор друштва", Н. Сад, 1930, књ. III, стр. 164—165 Др Јован Богичевић.

гг) „Разговори са Васом Стајићем", предговор Стајићевој књизи о Новосадској гимназији:

1. Сланкаменац Др Првош, у „Истор. часопису", орган Истор. института Срп акад. наука, књ II (1949—1950), Београд, 1951, стр. 256—260.

2. Савковић Др Јован, (У оцени Стајићеве књиге о гимназији): „Историски гласник", орган Истор. друштва Н. Р. Србије, Београд, 1950, св 3—4, страна 165—172.

3. Савковић Др Јован, (У оцени Стајићеве књиге *Кикиндски диштрикт*): „Истор. гласник", орган Истор. друштва Н. Р. Србије, Београд, 1950, св. 3—4, стр. 172—180.

III *Школовање и младост*

1. Инж. Матић Миливој: Фотографисање новосадских гимназиста. (Успомена из ђачких дана). — „Споменица о 125-годишњици Српске новосадске гимназије", (у извештају ове гимназије за школ. год. 1934—5). — Нови Сад, 1935, (в. стр. XLII).

2. Извештај Срп. прав. вел. гимназије новосадске за 1895—96. (стр. 173).

3. Споменица о стогодишњици Срп. прав. велике гимназије у Новом Саду. — Ujvidék, 1910, (стр. 70).

4. Савковић Др Јован: У пештанском Текелијануму, пре педесет година. „Летопис МС", 1951, књ. 368, стр. 194—204.

5. Погодин Др Александар: Руско-српска библиографија 1800—1925 књ. I, св. 2, — Српска академија наука, Београд, 1936, (стр. 112, 242, 248, 339, 342).

6. Ракота: „О интересовању Руса за српску књижевност. Грађа за српско-руску библиографију." (Чланак). „Братимство", Београд, (недељни лист), 1903, бр. 47.

7. Васиљев Спасоје: „Коло младих Срба у Будимпешти". (Есеј). — „Гласник Истор. друштва", Нови Сад, 1939, књ. XII, стр. 356—381.

IV *Скоро четрдесет година професорске службе у Новом Саду...*

1. „Квалификација, друштвени положај и књижевни рад наставника ове гимназије." Извештај Срп. прав. вел. гимназије у Н. Саду за 1907—8. (стр. 25—29).

2. Косовац Мата: Срп. прав. митрополија карловачка (шематизам). — Карловци. Срп. манастирска штампарија 1910, (стр. 142—148).

3. Стајић Васа: Српска православна велика гимназија. Научна издања Матице српске, књ. I. Нови Сад, 1949, (стр. 286, 318, 319, 407).

4. Извештаји Срп. прав. вел. гимназије у Новом Саду, за год. 1906—7 до 1914—15, 1918—19, 1924—25.

5. „Постанак и развитак Женске гимназије у Н. Саду", (уводни чланак). Извештај Женске гимназије у Н. Саду, за шк. год. 1919-20—1925-6. Књ. I, год. VII, 1926, Нови Сад, (стр. 3—6, 9 и 19).

6. Извештаји Држ женске реалне гимназије у Н. Саду за 1926—1941.

V *Година 1918—19, Ослобођење Војводине: Д-р М. Петровић, секретар Срп. нар. одбора и повереник за просвету*

1. Кириловић Д-р Димитрије: Ослобођење Војводине (поводом десетогодишњице). (Чланак). „Гласник Истор. друштва", Нови Сад, 1928, књ. I, стр. 106—110.

2. Ђорђевић Мита: Нови Сад у годинама од 1914—1918. (Чланак). „Гласник Истор. друштва", Нови Сад, 1933 књ. VI, стр. 166.

3. Кириловић Д-р Димитрије: Нови Сад у данима ослобођења. (Чланак), „Гласник Истор. друштва", Нови Сад, 1933, књ. VI, стр. 169.

4. (Редакциони одбор): Споменица ослобођења Војводине 1918. Уредио Уређивачки одбор бив. Српског народног одбора у Новом Саду, Нови Сад, 1929, стр. 1—229.

5 „Српски лист", орган Срп. нар. одбора у Н. Саду, (излазио 1918—1919).

VI *Војвођанска омладина и Д-р Милан Петровић*

1. Стојшић Јован: Оснивање и рад „Препорода", друштва ученика за самообразовање, (реферат). Извештај Срп. прав. вел. гимназије у Новом Саду за школ. год. 1912—13, стр. 71—74.

2. (Без потписа): Двадесетогодишњица матуре у Новом Саду, — (прва генерација матураната Д-ра М. Петровића), (чланак са фотографијом). „Покрет", недељни лист, Нови Сад, 1933 год. I, бр. 27, 25-IX-1933.

3. Симић Д-р Милутин: Стајићев велеиздајнички процес у Сегедину 1915. „Споменица Васи Стајићу", Нови Сад, 1938, (стр. 62—63).

4. Георгијевић Д-р Крешимир: Омладински покрет 1936—1938. „Глас омладине" лист Антифашистичке омладине Војводине, Нови Сад, 1945, год. IV, бр. 33. 17-V-1945.

5. Милисавац Живан: Васа Стајић (нацрт за студију). Матица српска, Нови Сад, 1949, (стр. 47, 110, 118—120).

VII *Активности у Матици српској:*

а) Члан Управног одбора, 1912—1914. Рад и именик МС 1912, св. 1, стр. 20, и 1912, св. 6, стр. 266; 1913, св. 6, стр. 253, 255; 1914, св. 1, стр. 4—5.

б) Потпретседник Књижевног одбора 1925—1929:

1. „Извештај о раду Матице српске у год. 1919—1927, (у извештају за год. 1927)", стр. 1—30.

2. „Извештај о раду Матице српске за 1928", Н. Сад, 1928, стр. 1—22.

3. „Рад и Именик Матице српске, за 1929", св. 1, стр. 1, 2, 5, 14, 55, 62—65, 67—69, 71—74, 76, 77, 81—88.

4. Сарадња између Матице српске и Историског друштва (Записник седнице Управе Истор. друштва у Н. Саду) „Гласник Историског друштва" књ. 1, стр. 183.

5. Малетин Д-р Марко: „Нова Европа" и Матица српска. „Летопис МС" 1928, књ. 315, стр. 320.

6. „Споменица о прослави стогодишњице Матице српске", „Летопис МС", књ. 317, св. 3, стр. 391.

в) Потпретседник и претседник Матице српске, 1945—1952:

1. „Гласник МС“, Н. Сад, 1946—1949, бр. 11—12.
2. Извештаји Матице српске за 1949—50, Н. Сад, 1950, стр. 1—44.
3. Извештаји МС за 1950—51, Н. Сад, 1951, стр. 1—32.
4. Извештаји МС са 1951, Н. Сад, 1952, стр. 1—28.
5. Извештаји МС за 1952, Н. Сад, 1953, стр. 1—32.

VIII *Смрт*:

„Преминуо је Д-р Милан Петровић“ (Извештај из Новог Сада, и некролог). „Борба“, 17-VII-1952, бр. 169.

Ђорђе Бељански „Смрт Д-ра Милана Петровића, претседника Матице српске“, „Политика“ 17-VII-1952, бр. 14232.

О погребу Д-ра М. Петровића, (белешка): „Политика“, 18-VII-1952, бр. 14233.

„Умро Д-р Милан Петровић, претседник Матице српске“, „Слободна Војводина“, Нови Сад, 17-VII-1952, бр. 2380.

„Саопштење Управног одбора Матице српске“, Н. Сад, 17-VII-1952, бр. 2380.

„Сахрана посмртних остатака Д-р Милана Петровића обавиће се данас у 17 часова“, Н. Сад, 17-VII-1952, „СВ“ бр. 2380.

„Основан Одбор за сахрану Д-р Милана Петровића“, Н. Сад, 17-VII-1952 г. бр. 2380.

Извештај о погребу: „СВ“, Н. Сад, 18-VII-1952, бр. 2381.

Војвођанин (Милутиновић Д-р Коста): Д-р Милан Петровић, претседник Матице српске, (некролог). „Република“, Београд, 22 јула 1952, бр. 351.

(Уредништво „Летописа“): Д-р Милан Петровић, (са фотографијом: Некролог и саопштење Управног одбора, са опроштајним говорима Живана Милисавца, Вељка Петровића и Радомира Радујкова) „Летопис МС“, 1952, књ. 370, св. 3, стр. 177—184.

Д-р Милан П. Костић

ИЗДАЊА НАУЧНОГ ОДЕЉЕЊА МАТИЦЕ СРПСКЕ

А. ЗБОРНИЦИ

Научни зборник Матице српске — серија друштвених наука. Свеска 1. Година 1950.

Зборник Матице српске — серија друштвених наука. Свеска 2. Година 1951.

Зборник Матице српске — серија друштвених наука. Свеска 3. Година 1952.

Зборник Матице српске — серија друштвених наука. Свеска 4. Година 1953.

Научни зборник Матице српске — серија природних наука. Свеска 1. Година 1951.

Зборник Матице српске — серија природних наука. Свеска 2. Година 1952.

Зборник Матице српске — серија природних наука. Свеска 3. Година 1952.

Зборник Матице српске — серија природних наука. Свеска 4. Година 1953.

Б. ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књ. I Васа Стајић, Српска православна велика гимназија у Новом Саду. Година 1949.

Књ. II Боривој Ж. Милојевић, Лесне заравни и пешчаре у Војводини. Година 1949.

Књ. III Никола Радојчић, Душанов законик. Година 1950.

Књ. IV Миленко С. Филиповић, Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа. Година 1950.

Књ. V Бранислав Букуров, Вршачке Планине. Прилог географији Војводине. Година 1950.

Књ. VI Васа Стајић, Великокиндски Диштрикт 1776—1876. Година 1950.

Књ VII Библиографија издања Матице српске. Саставио Драгиша Полужански. Година 1950.

Књ. VIII Васа Стајић, Грађа за политичку историју Новог Сада. Година 1951.

Књ. IX Васа Стајић, Грађа за културну историју Новог Сада. Година 1951.

Књ. X Аутобиографија Стеве Тодоровића. Редактор Зора Симић-Миловановић. Година 1951.

Књ. XI Инж. Славко Бокшан, Михаило Пупин и његово дело. Година 1951.

Књ. XII Коста Петровић, Историја Карловачке гимназије. Година 1951.

Књ. XIII Документи о Светозару Милетићу. Година 1952.

Књ. XIV Народне ношње у Војводини. Година 1953

Књ. XV Л. Мирковић, Теодор Крачун-Малер. Година 1953.

Књ. XVI Д-р Миховил Томандл, Српско позориште у Војводини. Година 1953.

В. ПОПУЛАРНА НАУКА

Боривој Максимовић, Велика путовања и географска открића (Стари век). Година 1952.

Светислав Марић, На изворима физике. Година 1952.

ИЗДАЊА КЊИЖЕВНОГ ОДЕЉЕЊА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Захарија Орфелин, Зрцало науке. С предговором Д-ра Димитрија Кириловића. Година 1952.